De twee lampen van de staatsman

Frits Bolkestein

bron
Frits Bolkestein, *De twee lampen van de staatsman*. Bert Bakker, Amsterdam 2006

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bolk008twee01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

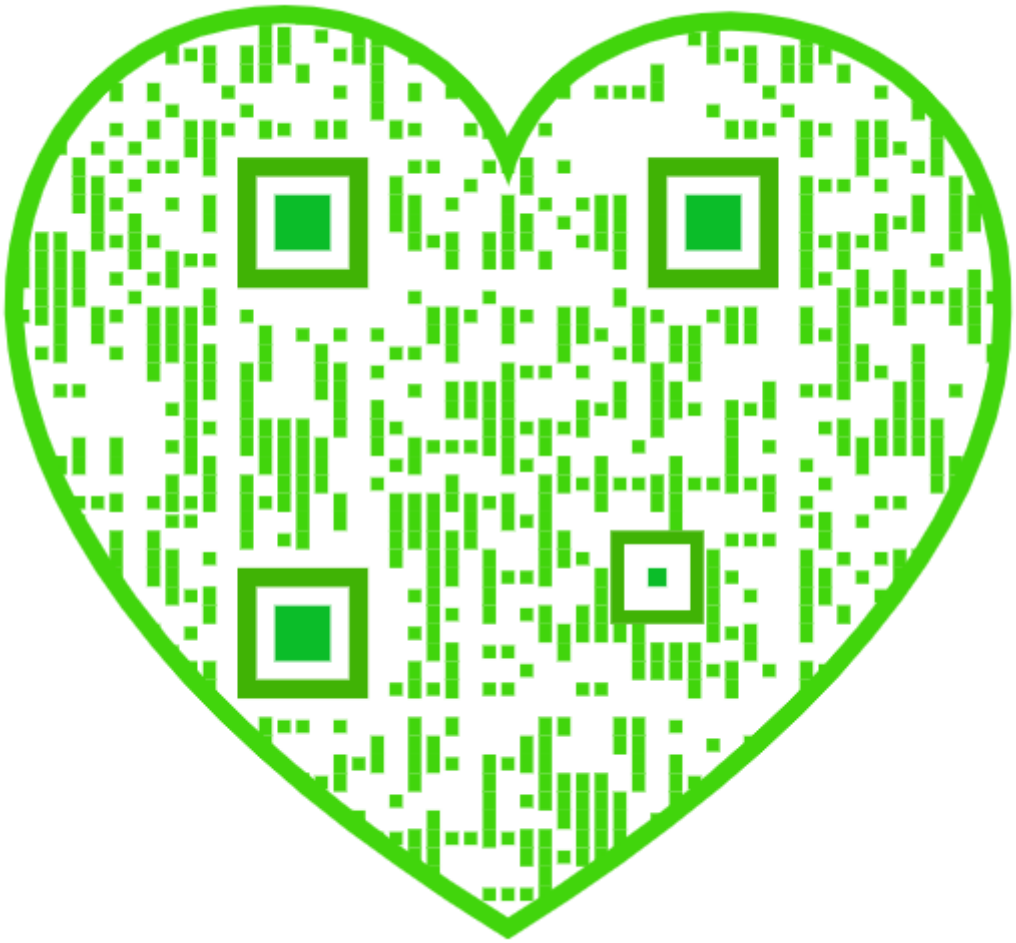

Voor Katinka

Woord vooraf

Dit boek is een bundel toespraken en artikelen die ik heb gehouden of geschreven sinds mijn aantreden als lid van de Europese Commissie in september 1999. Ik heb daarbij veel steun van de Nederlandse leden van mijn Kabinet gehad. Zij zijn: Derk-Jan Eppink, Hans Kribbe, Joshua Livestro en Luuk van Middelaar. Ik dank hen daarvoor zeer.

Sommige onderdelen betreffen het terrein waarop ik later hoop te publiceren en dat de opdracht vormt van mijn hoogleraarschap-in-deeltijd aan de Universiteit Leiden en de Technische Universiteit Delft, namelijk ‘Intellectuele grondslagen van politieke ontwikkelingen’.

I Nederland

De twee lampen van de staatsman

Ik heb ooit opgemerkt dat slechts twee lampen het pad van de staatsman verlichten: de geschiedenis en de rede. Uit de geschiedenis haalt hij zijn voorbeelden, goed en slecht, en met behulp van de rede maakt hij die voorbeelden productief in het oplossen van de problemen die hij op zijn weg vindt.

De klassieke idee van de geschiedenis als spiegel of bron van morele voorbeelden is tegenwoordig omstreden. Knappe koppen breken zich het hoofd over de vraag of wij wel in staat zijn op zinvolle wijze geschiedenis te bestuderen, laat staan er iets van te leren. Als politicus verkeer ik in de betrekkelijk luxueuze positie dat ik mij aan dit probleem weinig gelegen behoef te laten liggen. Academici hebben wat dat betreft een zwaarder bestaan.

De indruk die veel buitenlanders van ons land hebben, is dat ‘alles er maar kan’. Dat was zo in de zeventiende eeuw, toen buitenlandse commentatoren vaak in afkeurende bewoordingen spraken over de godsdienstvrijheid in de Republiek. Het is vandaag nog zo, bijvoorbeeld waar het het Nederlandse gedoogbeleid inzake softdrugs betreft.

Zulke commentatoren lijken niet altijd te beseffen dat deze cultuur van verdraagzaamheid wordt omheind door het praktische en sociale conservatisme van de Nederlandse burger. Wij raken niet snel opgewonden. In ons parlement zult u niet het soort verhitte discussies meemaken die in andere Europese parlementen zo gewoon zijn, laat staan dat u er de scènes van elkaar met stoelen te lijf gaande parlementsleden zult aantreffen zoals die ons soms uit verre oorden bereiken.

De bijna instinctmatige redelijkheid vertaalt zich op sommi-

ge gebieden in praktische slimheid, op andere ook in een waarheidsdrang, een sterk gevoeld verlangen naar oprechtheid. Het is de praktische slimheid van de Nederlandse koopman en de soms bijna dwangmatige eerlijkheid of rechtlijnigheid van de Nederlandse dominee, of zijn seculiere tegenhanger, de internationale rechtsgeleerde. Het een volgt uit het andere.

Onze kwetsbare positie als handelsnatie en onze geringe militaire middelen hebben de belangstelling voor internationaal recht altijd groot gemaakt.

Verdraagzaamheid. Redelijkheid. Handelsgeest. Legalisme, soms uitmondend in moralisme, in de internationale betrekkingen. Het zijn kenmerken van de cultuur van de Nederlanden door de eeuwen heen. Het bijzondere aan de Republiek van rond 1648 is dat er een politiek werd bedreven die aan al deze eigenschappen, in meer of mindere mate, recht deed. Het is verleidelijk de vrede van 1648 te interpreteren als het begin van een nieuw tijdperk. Maar dat behoeft enige nuancering. Voor de buitenwereld werd het bestaansrecht van de nieuwe Republiek inderdaad bevestigd in het akkoord van 1648 maar intern zou de eendracht in de daaropvolgende jaren nog moeten worden bevochten.

Tussen republikeinen en orangisten heerste diepe verdeeldheid over de waarde van het vredesakkoord van Westfalen. Godsdiensttwisten tussen gematigden en preciezen wakkerden het vuur verder aan. Stadhouder Willem II's weigering te voldoen aan het verzoek van de Staten van Holland om zijn troepen te ontbinden, leidde in 1650 tot toenemende spanningen, met de uiteindelijke staatsgreep op het Binnenhof en het beleg van Amsterdam in de herfst van dat jaar als welhaast logisch gevolg. Zowel Spanje als de Republiek leek zich op te maken voor een hervatting van de gewapende strijd. Hollandse regenten als Adriaen Pauw, de voormalige raadspensionaris en hoofdonderhandelaar namens de Republiek bij de zo succesvol verlopen vredesonderhandelingen in Münster, leken hun leven niet langer zeker. Totdat, vrij onverwachts, Willem na een kort ziekbed kwam te overlijden.

Als politicus zie ik hier vooral een bevestiging van het belang van het toeval in maar het is vanuit academisch oogpunt een belangwekkende vraag hoe de geschiedenis zou zijn verlopen als Willem, om een uitdrukking uit het Haagse jargon te gebruiken, zijn karwei had mogen afmaken. Wat voor gevolgen zou dit hebben gehad voor de godsdienstvrijheid in de Provincies? Zou Willem erin zijn geslaagd de Noordelijke met de Zuidelijke Nederlanden te verenigen?

Niet minder belangwekkend is de vraag wat de gevolgen zouden zijn geweest voor de kunsten. Zouden de Hollandse meesters nog steeds tot een typisch Hollandse stijl zijn gekomen, of zouden zij zich meer hebben gebaseerd op de aan het hof van Oranje zo bewonderde Zuid-Europese stijl? Wat zouden de gevolgen zijn geweest voor de architectuur? Zou de soberheid van de Nederlandse bouwstijl hebben moeten plaatsmaken voor de uitbundige renaissancestijl zoals wij die terugvinden in de gevels aan de Grote Markt in Brussel? Zoals gezegd: vragen van een hoog academisch gehalte maar daarom niet minder interessant.

Feit is dat Willems dood en Willem Frederiks onvermogen het kamp der orangisten te verenigen, de weg vrijmaakten voor een republikeins regentenbewind onder aanvoering van de grote staatsman Johan de Witt, een bewind dat op succesvolle wijze een politiek zou voeren die de nagenoeg volledige ontplooiing van eerdergenoemde eigenschappen mogelijk zou maken. Mijn voorganger als fractievoorzitter van de VVD Joris Voorhoeve heeft er zijn standaardwerk over de Nederlandse buitenlandse politiek, getiteld *Peace, Profits and Principles*, aan gewijd.

Het buitenlands beleid van de Republiek was met nadruk gericht op het handhaven van rust en vrede, dit ten bate van de handel. Om de eigen handelsbelangen in de internationale arena veilig te stellen, was men bereid alle benodigde diplomatieke en militaire middelen te gebruiken. Maar men begreep dat ieder optreden er vooral toe moest dienen de balans tussen de verschillende grotere en kleinere machten te bewaren. Men

zag niets tegenstrijdigs in het gebruik van de oorlogsvloot om de Deense koning te dwingen Nederlandse koopvaardijschepen vrije toegang tot de Oostzee te verlenen, om vervolgens met diezelfde vloot de Denen te hulp te schieten toen de Zweedse vorst hen dreigde te overrompelen. Het doel was immers steeds hetzelfde: het bewaren van het evenwicht en het openhouden van de zeeën.

Men zou kunnen zeggen dat met de vrede van Westfalen een nieuwe internationale rechtsorde werd gecreëerd die de Republiek op het lijf geschreven was. Haar legalistisch gefundeerde streven naar het handhaven van de vrede in Europa door middel van het onderhouden van evenwichtige betrekkingen met de verschillende grotere en kleinere machten was op dat moment ook de beste strategie. Dit had tot gevolg dat de Republiek haar mercantiele ambities kon verwezenlijken.

Het was een bijzonder ogenblik in de geschiedenis van de Nederlanden. De neuzen van de staatsman, koopman, dominee en rechtsgeleerde leken alle min of meer dezelfde kant uit te wijzen. De bloei van handel en kunsten en het politiek-filosofisch, theologisch en internationaal-rechtstheoretisch debat zijn een bewijs van de buitengewone productiviteit van de Republiek in die periode.

De geschiedenis van de Nederlanden in de eeuwen na de republikeinse bloeitijd van 1650 tot 1672 laat zien dat men er later niet meer in is geslaagd op een dergelijke succesvolle wijze de verschillende belangen met elkaar in overeenstemming te brengen.

Aanvankelijke handelssuccessen leidden in toenemende mate tot renteniersgedrag en een onwil om nieuwe uitdagingen aan te gaan. Het streven naar het handhaven van het internationale machtsevenwicht werd van lieverlee neutraliteitspolitiek met, later, het gebroken geweertje als symbool van Nederlands onvermogen. Legalisme in internationaal recht ontaardde uiteindelijk in de idee van ‘Nederland gidsland’. Het is wat dat betreft amusant in de memoires van Henry Kissinger te lezen hoe toenmalig premier Den Uyl ten tijde van de Mayaguez-

crisis zijn Amerikaanse gastheren, onder wie behalve Kissinger zelf ook president Ford, bij gelegenheid van het officiële diner op een waar hoorcollege over internationaal recht trakteerde, terwijl de president militaire acties voorbereidde ter bescherming van vitale Amerikaanse belangen.

Het verlangen van politici het interne evenwicht tussen de verschillende facties te bewaren en in gelijke mate aan alle redelijke opvattingen recht te doen, verzandde uiteindelijk in de sclerose van het corporatistische pacificatiemodel. Een treffende beschrijving van de vele problemen waarmee Nederland na de bloeitijd van de Republiek heeft geworsteld, vinden wij in een brief van de eerste Amerikaanse ambassadeur, de latere president John Adams, aan het Amerikaanse Congres van het voorjaar van 1781:

> Dit land verkeert inderdaad in een droefgeestige situatie; verzonken in zelfvoldaanheid, toegewijd aan winstbejag, aan alle kanten ingeklemd door machtiger buurstaten, niet in de geringste mate geïnspireerd door militaire eerzucht of drang tot avontuur [...] bezwaard met een gecompliceerde en verwarrende constitutie, onderling verdeeld in belangen en voorkeuren, lijken zij voor alles bang te zijn.[1]

De gebeurtenissen van 1989 hebben een nieuw klimaat in de internationale rechtsorde geschapen, een klimaat dat het product lijkt te zijn van legalistische opvattingen zoals die meer dan driehonderd jaar geleden in de Republiek ook werden gehuldigd. Het wegvallen van de binnengrenzen in Europa heeft een economische vrijhandelsruimte geschapen waarin Nederlandse handelsinstincten ruim baan kunnen krijgen. Koopman en dominee lijken samen weer door één deur te kunnen gaan.

Toch past hier waakzaamheid. Na een periode van sterke economische groei in de tweede helft van de jaren negentig, is er alweer enige jaren sprake van stagnatie. Met de beschrijving van John Adams in gedachten wil ik waarschuwen voor zelfge-

noegzaamheid. De mogelijkheden die deze nieuwe orde lijkt te bieden zijn inderdaad groot, maar de uitdagingen zijn niet kleiner.

Als wij opnieuw de kansen voor de particuliere ondernemingszin, de persoonlijke inventiviteit en de individuele verantwoordelijkheid willen scheppen die wij driehonderd jaar geleden hadden, zullen wij de starheid inherent aan de welvaartsstaat moeten blijven bestrijden. Overlegeconomie en corporatistische structuren sussen ons in slaap, terwijl wij klaarwakker zouden moeten zijn.

Huizinga schrijft in *Nederland's Beschaving in de 17de Eeuw* terecht dat het niet aan staatsbemoeienis in handel en nijverheid, maar veeleer aan het ontbreken daarvan te danken is dat de Verenigde Provinciën in staat waren zich van de wereldhandel meester te maken.[2] De belangrijke les die wij hieruit kunnen trekken, is dat de staat zich meer dan nu het geval is, dient te onthouden van inmenging in de markt.

De Europese Interne Markt is een effectief instrument gebleken om bedrijven een grotere vrijheid van handelen te geven. Tarifaire en non-tarifaire belemmeringen zijn verwijderd en bedrijven kunnen de markt van 400 miljoen consumenten als springplank gebruiken om de wereldmarkt te veroveren.

Er is op Europees niveau natuurlijk nog veel werk te verrichten in verdere hervorming en onderhoud van de Interne Markt, maar minstens zo belangrijk is het werk dat in Nederland zelf moet worden verricht. Men dient voort te gaan op de weg van economische deregulering en meer dan nu het geval is financiële prikkels toe te laten om het nemen van risico's te belonen.

Maar er is meer nodig dan alleen structurele hervorming. Om in de Europese Interne Markt en daarbuiten te kunnen slagen, zijn eigenschappen als inventiviteit, ondernemingszin, durf en doorzettingsvermogen nodig, alsook de wil nieuwe markten te ontdekken en te veroveren. Daarnaast is een heldere visie op vrede en veiligheidsvraagstukken nodig, waarbij legalisme meer een gewenst *resultaat* van internationaal politiek

handelen dient te worden, en niet, zoals veel te lang is gebeurd, het *uitgangspunt* daarvan. In politiek opzicht vraagt dit om staatslieden met een scherp oog voor het nationaal belang in een internationale omgeving.

Dit betekent dat Nederlanders aan zichzelf en aan hun politici grote eisen dienen te stellen. Er moet worden nagedacht over de vraag hoe Nederland en de Nederlanders kunnen worden voorbereid op deze nieuwe werkelijkheid van grotere vrijheid met toegenomen mogelijkheden die de Interne Markt biedt.

In dit verband zou het begrip 'cultuur' tot verder denken kunnen stemmen, een begrip dat voor de inwoners van de Republiek overigens een onbekend begrip was. Ook in de tijd van de Republiek had men natuurlijk een kien oog voor de waarde van wat wij nu als 'hoge cultuur' zouden omschrijven - de kunsten en de letteren. Het is zeker eveneens legitiem om, met een moderne bril, in de veelheid van cultuuruitingen te zoeken naar wat de cultuur van de Republiek zou kunnen worden genoemd, dus datgene wat mensen bond.

Maar zo men zich in 1650 al zou hebben herkend in de term 'cultuur', dan toch uitsluitend in een betekenis die nu achter de horizon lijkt te zijn verdwenen. Cultuur verwijst in die opvatting vooral naar een *in cultuur brengen* van de geest, een vorming in klassieke zin.

In de Latijnse scholen en universiteiten maakte men studie van bijbel en klassieke, vooral Latijnse, teksten, alsook teksten van humanisten als Erasmus en juristen als Grotius. In die teksten vond men een schat aan morele en andersoortige voorbeelden. Middels een grondige studie van klassieke leerboeken over grammatica, logica en retorica scherpte men het redeneringsvermogen. In cultuur brengen betekende hier dus het uitgerust worden met, en het op waarde leren schatten van, de twee lampen waarnaar ik in het begin van mijn betoog verwees.

U zult in de reeks grammatica, logica en retorica reeds het klassieke trivium hebben herkend. Samen met het quadrivium vormde het de zogenaamde zeven vrije kunsten, ook wel be-

kend als de *septem artes liberales*. Zoals gezegd, vormde deze liberale vorming een wezenlijk onderdeel van de opvoeding van iedere aspirant-regent of -koopman. Het idee dat een dergelijke liberale vorming niet wezenlijk zou zijn voor het welzijn van de Republiek en het succes van haar regenten was een anathema. De stichting van vele universiteiten in die periode is een bewijs van het geloof in de waarde van een klassieke opvoeding in vrijheid.

De vraag dringt zich op of wij met het verwaarlozen van deze liberale vorming niet iets wezenlijks dreigen te vergeten. Het is mijn overtuiging dat een vrije gemeenschap een dergelijke liberale vorming nodig heeft. Niet alleen de politicus heeft de twee lampen van de rede en de geschiedenis nodig: voor ieder die in vrijheid wil leven en handelen zijn zij onmisbaar. Met hen kan men zijn licht laten schijnen over de vele problemen die de nieuwe orde ongetwijfeld zal opwerpen. Zonder hen zal men gedoemd zijn in het duister te blijven tasten.

Eindnoten:

1 'This country is indeed in a melancholy situation; sunken in ease, devoted to the pursuit of gain, overshadowed on all sides by more powerful neighbours, unanimated by a love of military glory, or any aspiring spirit... encumbered with a complicated and perplexed constitution, divided among themselves in interest and sentiment, they seem afraid of everything' (John Adams, brief aan het Congres, 16 mei 1781, geciteerd in: *The Dutch Republic in the Days of John Adams*, Staatsdrukkerij, Den Haag, 1976, p. 19/24) [mijn vertaling].

2 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de 17de Eeuw*, Groningen, 1976, p. 22, 24.

Nederlandse identiteit in Europa

Het begrip ‘eigen identiteit’ brengt veel Nederlanders in een staat van zelfontkenning. Ze beperken hun ‘identiteit’ het liefst tot folkloristische begrippen zoals polders, molens en klompen of tot zinnen als ‘gewoon voor de eigen mening uitkomen’. Maar zodra het woord natie of natiestaat valt, schrikt de Nederlander terug. Hij zegt geen natiegevoelens te koesteren omdat deze behoren tot het monopolie van grote landen zoals Frankrijk, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Duitsland. Natie leidt tot nationalisme en daar doen Nederlanders niet aan. Althans, dat zeggen ze zelf.

Toch zijn er maar weinig volkeren in Europa die zo'n uitgesproken ‘eigen identiteit’ hebben als de Nederlanders. Het was opvallend hoe kregelig men reageerde toen Thijs Wöltgens, de voormalige fractievoorzitter van de Partij van de Arbeid (PvdA), de idee opperde dat Nederland zich beter bij Duitsland zou kunnen aansluiten om effectief invloed uit te oefenen in Europa. Nederland als Duitse deelstaat zou meer inwoners dan Beieren hebben en iets minder dan Noordrijn-Westfalen. Daarmee zou het ‘Bundesland Niederlande’ grote invloed op de regering van de grootste Europese lidstaat hebben. Via de regering in Berlijn zou men dan Brussel weer kunnen beïnvloeden. Berlijn heeft in Brussel nu eenmaal meer in de pap te brokkelen dan Den Haag. De opmerkingen werden afgedaan als ‘niet serieus’ en als een persoonlijke oprisping van de burgemeester van Kerkrade, wellicht na het nuttigen van een koel glas bier. Het feit dat Thijs Wöltgens Limburger is, was voor opiniemakers voldoende reden om zijn stelling als carnavalesk terzijde te schuiven.

Invloed

Maar Wöltgens raakte een belangrijk thema aan. Hoe groot is de Nederlandse invloed in een groter wordend Europa? Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië zullen in een Europa van 25 sterke invloed behouden maar voor kleinere lidstaten als Nederland en België wordt de spoeling dun. Van de 25 lidstaten zijn er 6 groot en 19 klein tot heel klein.

De EU maakt het landbouw- en visserijbeleid. Zij stelt de parameters voor het financieel, economisch en budgettair beleid en grijpt in op tal van andere gebieden zoals milieu- en consumentenbeleid. Ook het sociaal beleid komt steeds meer in het vizier van Brussel. Zelfs terreinen die typerend zijn voor nationale tradities en gewoonten, zoals cultuur en onderwijs, voelen in groeiende mate de aanzuigende werking van Europese besluitvorming.

De Europese integratie dreigt meer onderwerpen te omvatten dan de EU aankan en dan veel burgers lief is. In veel lidstaten duikt de vraag op wat er nog overblijft van de 'nationale identiteit' als alle besluitvorming wordt uitbesteed aan Brussel. Het epicentrum van de Europese besluitvorming wordt gezien als een Bermudadriehoek waarin de soevereiniteit verdwijnt.

Ik verdedig de stelling dat er meer behoefte is aan nationale identiteit naarmate de Europese Unie zich uitbreidt. Door de kennismaking met het vreemde ontdekt men het eigene. De identiteit van een bepaalde lidstaat geeft burgers een gevoel van geborgenheid en saamhorigheid. Men behoort tot een groep omdat men een taal en cultuur deelt of is opgegroeid in een gelijksoortige onderwijswereld en bestuurscultuur. Uitbreiding van de EU leidt niet automatisch tot meer saamhorigheidsgevoelens tussen Europeanen.

De invoering van de euro was een historisch moment. Nederlanders gaven hun eeuwenoude gulden op maar de euro leidde niet tot pro-Europese euforie. Integendeel. Prijsverhogingen na de invoering werden aan Europa toegeschreven. De euro moet zich op de langere termijn nog bewijzen. Als de

waarde van de munt wordt ondergraven, bijvoorbeeld omdat regeringen van sommige lidstaten het Groei- en Stabiliteitspact aan hun laars lappen, zullen burgers de euro vervloeken. Een zwakke euro ondermijnt immers de waarde van pensioenen, juist op het moment van toenemende vergrijzing. Pas over tien jaar zal blijken wat de euro echt waard is.

Uitbreiding

Uitbreiding leidt niet naar één Europese cultuur. Een Nederlander heeft in cultureel opzicht meer gemeen met een Amerikaan dan met een Griek of een Cyprioot. Een Pool heeft meer vertrouwen in de vriendschapsband met de VS dan in toezeggingen van Duitsland of Frankrijk. Europeanen kijken massaal naar Amerikaanse films, veel minder naar Europese. Angelsaksische popmuziek overheerst, geen Europese. Op het Eurosongfestival zingen de meeste groepen in het Engels. Er bestaat geen Europese cultuur als substituut voor nationale identiteiten.

Nederland zal, net als Groot-Brittanië, Duitsland, Frankrijk, Denemarken of Polen, een eigen identiteit in Europa behouden. Een eigen identiteit is geen statisch gegeven maar een open begrip. Sommigen menen dat een nationale cultuur slechts kan gedijen binnen de drie-eenheid van land, taal en volk. Daarmee zou als het ware een homogene, exclusieve groep ontstaan die via een typische volksaard de basis voor de natiestaat legt. Dat is een té romantische visie op de natiestaat, als een gezellige club van gelijkgezinden. De Polen vormden jarenlang een natie zonder staat. De Duitsers vormden tussen 1945 en 1990 een natie in twee staten. De VS is een smeltkroes van rassen en religies maar niemand zal beweren dat de VS geen natie is. Er zijn maar weinig staten in Europa die religieus, etnisch of cultureel homogeen zijn. Men mag misschien zeggen dat Frankrijk nog het meest een homogeen karakter heeft.

Omgevingsfactoren

De Nederlandse identiteit is een product van zijn omgevingsfactoren. In het essay ‘Nederlands geestesmerk’ stelde de historicus Johan Huizinga dat Nederland een burgerlijke cultuur heeft die de volgende eigenschappen bevat: eenvoud, verdraagzaamheid, maatgevoel, antiheroïsme, netheid en nijverheid. Huizinga zag in gebrek aan verbeeldingskracht, pietluttigheid en zuinigheid enkele minder prettige kenmerken van de Nederlandse identiteit. De historici Jan en Annie Romein legden in hun boek *De erflaters* ook de nadruk op de burgerlijke cultuur. Zij zagen daarin de verankering van vrijheidszin en democratisch bewustzijn. Huizinga sprak over maatgevoel. Men kan eraan toevoegen dat Nederland met zijn humanistische en calvinistische achtergrond moralisme als nationaal kenmerk heeft geabsorbeerd. Niet alleen maatgevoel maar ook ‘de maat nemen’ werd een eigenschap die in de Nederlandse geschiedenis in verschillende vormen terugkeerde, tot vandaag toe.

Wat waren de omgevingsfactoren die deze identiteit voortbrachten?

Ten eerste godsdienst. Nederland is een product van de opstand tegen Spanje en van de Reformatie. Het verzette zich tegen het toen machtigste rijk en zou daarna, ten tijde van de Republiek, zelf uitgroeien tot een van de grootste handelsnaties. De Nederlandse identiteit is niet te begrijpen zonder kennis van haar calvinistische wortels.

Ten tweede de geografische ligging. Een opvallende omgevingsfactor voor Holland en Zeeland, het zwaartepunt van de Republiek, was de waterhuishouding. Wie een kaart van toen bekijkt, ziet veel water. Land bestond dikwijls uit eilandjes en schiereilanden van gebieden die later werden ingepolderd. De Hollandse Waterlinie gaf het kernland van de Zeven Provin-

ciën een natuurlijke verdedigingslinie. Voor het Spaanse expeditieleger van hertog van Alva waren aanvallen lastiger, maar niet onmogelijk. Anderzijds ontbeerden de Zuidelijke Nederlanden een verdedigingslinie zodat de Reformatie er gemakkelijker kon worden bedwongen.

Wie in een waterrijk gebied woont, moet een zekere mate van organisatiegraad, netheid, pietluttigheid en nijverheid bezitten om te overleven. Het waren eigenschappen die als het ware uit de geografie voortvloeiden en ze bepaalden de ruimtelijke ordening van Nederland tot nu toe. Elke vierkante meter wordt bemeten en krijgt een bestemming.

Zouden Hollanders destijds niet pietluttig zijn geweest, ze zouden zijn verdronken.

De koopmansgeest was ook een gevolg van de geografische ligging en het isolement ten opzichte van continentaal Europa. Holland werd bedreigd door Spanje maar Duitsland was niet meer dan een bonte mozaïek van prinselijke heerlijkheden. Voor Holland was water de redding en handel de bron van inkomsten. In 1602 werd de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opgericht, de eerste multinationale onderneming tijdens de eerste golf van globalisering. Na de val van Constantinopel in 1453 liepen de handelsroutes niet meer door het Midden-Oosten maar zochten zij de zee. Spaanse en Portugese ontdekkingsreizigers vonden nieuwe werelden. Maritieme handelsnaties boorden nieuwe markten aan in Azië nadat ze een veilige weg via Kaap de Goede Hoop hadden gevonden. De VOC haakte in op deze ontwikkeling en stuurde in 1603 twaalf zwaarbewapende schepen naar Azië. De Compagnie keerde in 1610 voor de eerste keer dividend uit.

Immigratie

Een derde omgevingsfactor voor de groei van de Nederlandse natie is lang volstrekt onderbelicht: de immigratie uit de Zuidelijke Nederlanden. In het Bourgondische rijk waren Zeeland

en Holland relatief onbetekenende landengtes in een waterrijk gebied. De kern van het Bourgondische rijk waren Brabant en Vlaanderen. Gent en Brugge waren voor die tijd de metropolen van handel en nijverheid. Leuven kreeg in 1425 de eerste universiteit van de Lage Landen. De hertog van Brugge riep in 1464 voor het eerst de Staten-Generaal bijeen. Karel V werd in 1500 in Gent geboren. De Beeldenstorm, het begin van de Reformatie, begon in 1566 in het nu in Frans-Vlaanderen gelegen Steenvoorde. De Zuidelijke Nederlanden vormden het politieke en economische centrum van waaruit de Reformatie zich noordwaarts verspreidde. Een groot deel van de Zuid-Nederlandse calvinisten vluchtte naar de Republiek, een veilige haven die ongeveer één miljoen mensen telde. De aard en omvang van deze immigratie was een enorme impuls voor de Republiek. Voor de Zuidelijke Nederlanden, die in handen bleven van de Spanjaarden, was de emigratie een zware aderlating. Zij luidde eeuwen van armoede en verval in. Vlaanderen is pas in de loop van de vorige eeuw hersteld van de klap die het vierhonderd jaar eerder kreeg.

Het aspect van de immigratie is zowel in Nederland als in België terzijde geschoven. Nederlandse natiebouwers wilden niet weten dat de opkomst van de Republiek ook te danken was aan Zuid-Nederlandse immigranten. En België, dat vanaf 1830 met veel kunstgrepen een natiebeeld probeerde te vormen, kon niet toegeven dat de vlucht van de protestanten zo'n verlies was. Pas in het begin van de vorige eeuw werd de bijdrage van de immigranten bekeken. Zij maakten Holland tot wereldmogendheid.

Het totale aantal immigranten tussen 1572 en 1630 wordt geschat op 150.000, wat ongeveer 10 procent was van de toenmalige bevolking in de Republiek. Rond 1580 was 30 procent van de inwoners van Gent overtuigd calvinist. In Antwerpen lag dat percentage op ongeveer 48 procent. In de Noordelijke Nederlanden lagen die percentages veel lager: in 1587 werd het aantal calvinistische lidmaten op minder dan 10 procent van de bevolking geschat.

De Zuid-Nederlandse immigranten versterkten de calvinistische kerkgemeenten in het Noorden en zetten hun economische kennis in voor de ontwikkeling van handel en nijverheid. Bij de kapitaalinschrijvingen in de Kamer Amsterdam van de VOC overtroffen Zuid-Nederlandse inschrijvers de intekenaars uit de Republiek met 200.000 gulden. De kapitaalvlucht uit het Zuiden trok naar Amsterdam. De VOC startte dus met veel Gents en Antwerps kapitaal.

Ook in de nijverheid was er een opleving. De textielnijverheid was in Holland vrijwel ingezakt, terwijl zij in de Vlaamse steden een grote bloei kende. De Zuid-Nederlandse immigranten hebben de textielindustrie in Holland weer overeind geholpen. Zo steeg de productie van lichte weefsels in Leiden van 1086 stuks in 1573 tot 27.000 in 1584.

Door het burgerlijke en culturele klimaat van Holland konden de immigranten profiteren van sociale mobiliteit. Ze werden door verdienste snel opgenomen in de regentenklasse alsook in de middenklasse van ondernemers in de tapijtweverij, diamantbewerking, boekdrukkunst of keramische nijverheid. Ook de Hollandse schilderkunst kreeg impulsen door Zuid-Nederlandse immigranten.

Magneetfunctie

Holland kreeg een magneetfunctie omdat het een vrijhaven was voor religieus en politiek vervolgden. Naast de Zuid-Nederlandse calvinisten kwamen er ook hugenoten en joden. Een klimaat van tolerantie kon ontstaan omdat er niet één overheersende calvinistische kerk was. Protestanten waren onderling verdeeld in verschillende kerkgenootschappen en het aantal kerkscheuringen nam snel toe. Er was, om het economisch uit te drukken, geen monopolie zoals het katholicisme: er was vrije concurrentie tussen godsdiensten.

Zuid-Nederlanders legden de basis, zowel economisch als cultureel, voor de Gouden Eeuw en voor de Nederlandse na-

tie. De assimilatie van de immigranten voltrok zich zeer snel, gezien de omvang in verhouding tot de autochtone bevolking. Ze waren immers zelf overtuigde calvinisten, gingen snel op in de Hollandse burgerlijke cultuur en boden een ongekende economische bijdrage. De afsluiting van de Antwerpse haven in 1585, die een grote economische teruggang voor de Scheldestad betekende, genoot sympathie bij de Zuid-Nederlandse immigranten. De Republiek was hun nieuwe vaderland geworden.

Wat was het gevolg van deze derde historische omgevingsfactor? De Nederlandse identiteit is niet vanuit een sluimerend isolement geboren of enkel het product van Hollanders. De Nederlandse identiteit werd gevoed door immigranten die de economische grondslag voor de Nederlandse handelsnatie hielpen leggen. Zij conformeerden zich aan het burgerlijke Hollandse karakter, temeer omdat er geen alternatief was. Zij kozen niet voor segregatie, maar voor assimilatie.

Cesuren

De Nederlandse natie heeft drie cesuren gekend: de opstand tegen Spanje (1568-1648), de Franse bezetting (1795-1813) en de Duitse bezetting (1940-1945). Nederland was een kleine natie op een groot werelddeel. Men trok drie lessen.

Uit het verzet tegen Spanje groeide een onafhankelijke handelsnatie die bestond uit onafhankelijke gewesten. Die natie moest in staat zijn zichzelf te verdedigen. Maar in de loop van de tijd verzandde de Republiek in gekibbel en zelfgenoegzaamheid.

Na de Franse bezetting schiep koning Willem I de eenheidsstaat. Er moest een einde komen aan de interne verdeeldheid en de koning wierp zich op als absoluut vorst. Zijn koninkrijk voerde een neutraliteitspolitiek op het Europese continent om vanuit een veilige positie zijn koloniale imperium te beheren.

Na de Tweede Wereldoorlog liet Nederland de neutraliteit

varen. Het koos voor de Atlantische samenwerking met de VS als beste waarborg voor zijn veiligheid in Europa. Het koos ook voor Europese integratie om als handelsnatie alle kansen te benutten op het eigen continent.

Hereniging?

Nederland heeft gedurende die eeuwen ook kansen laten liggen. Een blijvende hereniging van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden mislukte hoewel het Congres van Wenen een unieke kans bood. Het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden omvatte tussen 1815 en 1830 ook de Zuidelijke Nederlanden. Maar het verschil in cultuur en mentaliteit was na 250 jaar moeilijk te overbruggen. Nederland was een zelfbewuste natie geworden en de Zuidelijke Nederlanden bleven een uithoek van een ander rijk, eerst het Spaanse en daarna het Oostenrijkse. Het was economisch en cultureel onthoofd door de massale emigratie tussen 1580 en 1630. Na de hereniging bleef de aversie tegen de Hollanders groot. Waalse gewesten moesten niets van het Verenigde Koninkrijk hebben hoewel Willem I de Generale Maatschappij oprichtte om de ontginning van Waalse delfstoffen te financieren. De Vlaamse burgerij sprak intussen Frans en de gewone Vlaming een gewestelijk dialect. De katholieke kerk jutte de Vlamingen tegen de Hollanders op omdat de bisschoppen niets zagen in het bestuur van ‘Hollandse calvinisten’.

De eenheid zou een kans hebben gehad indien koning Willem I vanaf de opstand in 1830 een federaal bestuur had ingesteld dat rekening hield met de verschillen. Maar dat inlevingsvermogen had hij niet. De opstand kreeg zijn eigen dynamiek en de splitsing werd een feit. Hollandse regenten waren er niet rouwig om dat ze van ‘die opstandige Belgen’ af waren. In België zijn nog altijd orangisten die de oprichting van de Belgische staat zien als een ‘historische vergissing’. Louis Tobback, orangist en minister van Staat, meent dat het Belgisch

grondgebied tijdens de Eerste Wereldoorlog geen doorgangsgebied voor het Duitse leger zou zijn geweest indien het onderdeel van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was. Vlaanderen zou dan het IJzerfront bespaard zijn gebleven.

Belgische identiteit

De afscheiding van Nederland betekende niet dat België in 1830 over een pasklare identiteit beschikte. Belgische patriotten vonden eerst een koning van het geslacht Saksen-Coburg en sprokkelden daarna allerlei historische aanleidingen bijeen om een Belgisch natiebesef te creëren. Dat was niet eenvoudig, gezien de interne verschillen.

Wat bond de Belgen? Koning Leopold II droeg nog het meest aan het natiebesef bij door imposante bouwwerken in Brussel en een kolonie in het hart van Afrika. Maar de Belgische identiteit bleef een relatief begrip, mede door de Vlaamse ontvoogdingsstrijd en de Waalse Beweging. Het Waalse socialistische Kamerlid Jules Destrée schreef aan het begin van de vorige eeuw in een open brief aan koning Albert I: '*Sire*, *il n'y a pas de Belges.*' En de Vlamingen zochten de wortels van hun identiteit in de Guldensporenslag van 1302. Dat was enige tijd voordien.

Belgen bleken na eeuwen vreemd bestuur (Spanje, Oostenrijk, Frankrijk en Nederland) een gedrag van ontwijking te hebben ontwikkeld, een soort bezettingsmentaliteit. De Nederlander conformeert zich aan zijn staat en natie. Hij eist publieke moraal van zijn regeerders, overleg en verantwoording. De Belg (de Zuidelijke Nederlander) omzeilt de staat het liefst en is nauwelijks gehecht aan een natiebegrip. Publieke moraal is geen vereiste en hij heeft vooral oog voor particuliere belangen. Hij duldt politici zolang die de burgers niet te veel in de zakken zitten. Belgicisten proberen steeds opnieuw 'België op de kaart te zetten'. De afgelopen jaren speelde België de rol van het morele wereldgeweten maar stuitte al snel op de grenzen.

Bij gebrek aan natiebesef vlucht België in Europa om zichzelf van een identiteit te voorzien, als een ‘Europa in miniatuurvorm’.

Juist omdat België geen eenduidig natiebesef heeft, treedt Europa op als bindend surrogaat.

Nederlandse identiteit

De Nederlandse identiteit met eigenschappen als moralisme, handelsgeest, planmatige aanpak en vrijheidsbesef hebben de historische cesuren overleefd maar zijn wel vaak van uiterlijk veranderd. Het moralisme bleef daarin een constante. In de jaren van de neutraliteitspolitiek zag Nederland zich als een ‘belangeloze bemiddelaar’. De volkenrechtgeleerde Van Vollenhoven kenmerkte Nederland als ‘een baken van licht in een duistere wereld’. Nederland zei niet aan machtspolitiek te doen zoals Frankrijk en Duitsland. Neutraliteit werd in morele begrippen en juridische kaders vervat. In Nederlands-Indië deed Nederland wél aan machtspolitiek maar daar had het dan ook belangen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd ook in Nederland de strijd tegen het communisme gevoerd met een zekere zendingsdrift. Nederlandse troepen probeerden de Indonesische onafhankelijkheid te voorkomen in wat men eufemistisch ‘politionele acties’ noemde. Direct na de Tweede Wereldoorlog, waarin Nederland zelf zwaar had geleden, mobiliseerde het een troepenmacht om een grote archipel aan de andere kant van de wereld te behouden. Een verloren zaak.

Het moralisme werd ook door de naoorlogse generatie tijdens de jaren zestig en zeventig ontdekt. Nederland moest als gidsland vooroplopen. Ontwikkelingshulp werd een beleidsterrein waar morele bedoelingen belangrijker waren dan resultaten. Demonstraties tegen nucleaire bewapening werden gevoerd met het argument dat Nederland via eenzijdige ontwapening het voorbeeld moest geven. Het moralisme is zo

diep in Nederland verankerd dat men ook linkse politici kan omschrijven als calvinisten zonder Calvijn.

Uitdagingen

De Nederlandse identiteit kent nu twee grote uitdagingen: de multiculturele samenleving en de europeanisering.

Tegen het eind van de jaren zestig kwam de grootste immigratiegolf naar Nederland sinds 1580 op gang. De eerste groep bestond uit gastarbeiders uit Marokko en Turkije. De tweede groep bestond uit rijksgenoten die Suriname verlieten voor en na de onafhankelijkheid in 1975. Een derde van de Surinaamse bevolking kwam naar Nederland. De eerste generatie Marokkanen en Turken stichtten gezinnen. Er kwam volgmigratie door gezinshereniging en huwelijk met partners uit de landen van oorsprong. In de jaren negentig kwamen grote groepen asielzoekers en velen van hen bleven op een of andere manier in Nederland. Het gevolg is dat over tien jaar de meerderheid van de bevolking in grote steden als Rotterdam en Amsterdam van allochtone herkomst zal zijn. Hoewel de groep allochtonen niet homogeen is, zal de islam door het grote aantal Marokkanen en Turken daar de grootste godsdienst zijn. Wat blijft er over van de Nederlandse identiteit als in de grote steden, de cultuurdragers van een land, autochtone Nederlanders een minderheid vormen?

Sommigen zeggen dat immigratie nuttig is om de gevolgen van vergrijzing op te vangen.

Die stelling is ernstig te betwijfelen. Het Centraal Planbureau (CPB) toont in een recent rapport (*Immigration and the Dutch economy*) aan dat immigratie niet effectief is tegen vergrijzing. Men kan niet tegelijk een aanbodgestuurd toelatingsbeleid hebben én een verzorgingsstaat. Onder de niet-westerse immigranten is de werkloosheid naar verhouding hoog. De afhankelijkheid van sociale uitkeringen (werkloosheid, bijstand, arbeidsongeschiktheid) is navenant groot. De immi-

grant levert gemiddeld geen grote bijdrage in werk of kapitaal zoals de Zuidelijke Nederlanders in 1580 maar vormt een last voor de collectieve sector. Het CPB stelt dat een ‘vraaggestuurd immigratiestelsel’ de voorkeur geniet. Nederland kan dan mensen toelaten op basis van eigen behoefte, zoals de VS, Canada en Australië dat doen.

Het is onduidelijk hoe de immigratie van de afgelopen dertig jaar de Nederlandse identiteit heeft beïnvloed. Nederlandse politici en bestuurders hebben té lang een romantisch beeld van de immigratie gehad. Ze meenden dat ‘andere culturen’ zonder problemen naast de Nederlandse konden bestaan. Die formule heette ‘integratie met behoud van eigen identiteit’. Dat bleek een illusie omdat sommige waarden haaks staan op beginselen zoals scheiding van kerk en staat, gelijkwaardigheid van de vrouw, onderwijsplicht en tolerantie ten opzichte van bepaalde seksuele geaardheden. De islam is niet alleen een godsdienst, het is een alomvattende leefwijze die het dagelijkse doen, laten en denken bepaalt. De komst van de Zuid-Nederlandse calvinisten was eenvoudig. Zij assimileerden zich. Bij islamieten is dat veel minder het geval. Velen wijzen de Nederlandse identiteit af en wonen toch in Nederland. De eerste generatie houdt vast aan de Marokkaanse of Turkse identiteit en leven apart van de Nederlandse samenleving. De tweede en derde generaties hebben vaak helemaal geen identiteit. Zij leven tussen twee werelden. Zij vinden Nederland vaak profaan maar genieten wel van de collectieve sector. Zij vinden het land van hun ouders armoedig maar zoeken er wel hun wortels en hun partners.

Euro-islam

Het is de vraag of zich in Nederland een ‘euro-islam’ kan ontwikkelen, een religieuze beleving van de islam die de universele waarden van de democratische rechtsstaat onderschrijft. In dat geval kan de islamitische gemeenschap vernederlandsen.

Er bestaat echter het risico dat een radicaal deel van de islamitische gemeenschap elke vorm van vernederlandsing afwijst en zijn heil zoekt in segregatie. Dan is er een groot probleem en een blijvende bron van maatschappelijke spanningen met radicale islamieten. Dergelijke krachten hebben intussen een politieke stem gekregen in de Libanees-Belgische allochtonenleider Dyab Abou Jahjah.

Vernederlandsing is alleen mogelijk als Nederland zijn eigen identiteit met kenmerken als tolerantie, maatgevoel, netheid, geordend samenleven en nijverheid scherper durft te markeren. Er is nu een schroom de 'eigen identiteit' te tonen omdat dit andere culturen zou kwetsen. Men schaamt zich als het ware voor zichzelf en de Nederlandse samenleving geeft daarmee de allochtoon een vrijbrief om zelf de grenzen te stellen.

Alleen zelfbewuste culturen kunnen mensen uit niet-westerse culturen integreren. De VS laat zien dat het natiebesef niet is beperkt tot een ras, huidskleur, godsdienst of afkomst. De VS is een smeltkroes en toch een natie, voor mensen met een Europese, Afrikaanse, Aziatische, Mexicaanse, joodse of islamitische achtergrond. In Amerika is identiteit geen probleem omdat men daar durft uit te komen voor de eigen waarden. Nederland kan islamieten vernederlandsen als het zelfbewust is en durft te zeggen voor welke waarden het zelf staat. De Nederlandse overheid moet de grenzen van het aanvaardbare trekken.

Europeanisering

De tweede uitdaging is de europeanisering. Is zij een gevaar voor de Nederlandse identiteit? Ik geloof het niet. Er is immers geen Europese taal of Europees volk ter vervanging van de Nederlandse identiteit. Er is misschien een Europees cultuurbesef maar dat kan niet de basis zijn voor de Europese natiestaat. Natiestaten als Frankrijk, Nederland of Spanje kunnen via Europa verregaand samenwerken maar zodra men van

Europa een natiestaat zou willen maken - ook al is het in federale vorm - explodeert het.

De historicus Ernst Kossmann zegt hierover: ‘Degenen die de groeiende macht van Europese instellingen met andere dan zuiver utilistische en juridische argumenten willen legitimeren, moeten niet verwijzen naar de uit de geschiedenis voortgekomen Europese identiteit. Het meest karakteristieke van de Europese cultuur is de neiging naar 't universalisme en naar nationalisme. Beide vormen per definitie de negatie van dat wat zij karakteriseren: de Europese cultuur zélf.’

Sommige pleitbezorgers van een federaal Europa maken de vergelijking met de soevereine provincies uit de tijd van de Republiek die in 1815 opgingen in het Koninkrijk der Nederlanden. Nu zouden dan de soevereine lidstaten opgaan in de Europese Unie. Die gedachte lijkt me verder weg dan ooit. Grote natiestaten als Frankrijk, Groot-Brittannië en Spanje zullen nooit hun soevereiniteit volledig willen afstaan aan een Europese constructie in Brussel. Integendeel. Zij willen samenwerken in Brussel om via Europese instellingen nationale belangen te behartigen. Frankrijk zal zowat alles doen om het gemeenschappelijke landbouwbeleid in stand te houden. Spanje doet alles om voldoende middelen uit de structuurfondsen te krijgen. Groot-Brittannië bepleit een snelle uitbreiding van de EU omdat die tot verwatering leidt. Het is een naïeve gedachte dat deze landen belangeloos in een Europese constructie zouden opgaan, ter meerdere glorie van een Europese federatie. De kwestie-Irak heeft laten zien hoe sterk nationale identiteiten nog steeds een rol spelen.

Men kan zelfs zeggen dat Europa het station van federale eenwording is gepasseerd.

Sinds 1 mei 2004 zijn er tien nieuwe landen bij de EU gekomen. Sommige van die landen, zoals Polen, Hongarije en Tsjechië, werden 45 jaar door de Sovjet-Unie overheerst, ook een Unie. De nieuwe lidstaten willen ‘bij Europa horen’ en toch hun culturele eigenheid naar voren brengen. Zij streven er niet naar op te gaan in een Europese Unie. Zij zien Europa

als een speelveld om nationale belangen te behartigen. Na de tien nieuwe lidstaten komen Roemenië en Bulgarije. Dan volgen de landen van het voormalige Joegoslavië en vervolgens staat het lidmaatschap van Turkije op de agenda. Ten slotte kloppen Oekraïne en Wit-Rusland op de deur. Hoe kan men in een EU van 40 lidstaten de 'Europese identiteit' omschrijven? Dat wordt ten hoogste een brede definitie met universele waarden, die dus niet exclusief Europees zijn, en een Europees cultuurbesef, met verwijzing naar meesterwerken in muziek, schilderkunst en literatuur. Maar *l'Europe culturelle* vervangt niet de nationale identiteit van Polen of Nederland. Integendeel, het is complementair. De Nederlander wijst naar Rembrandt en de Pool naar Chopin als typisch Hollands respectievelijk Pools én als deel van een Europees cultureel patrimonium.

Anderen zien in Europa een bedreiging van de eigen taal, het expressiemiddel van de eigen identiteit. Het Engels zou andere talen, zoals het Nederlands, vervangen. Ook dat is maar zeer gedeeltelijk het geval. Enkele jaren geleden stelde de Nederlandse minister van Onderwijs, Jo Ritzen, voor bij sommige colleges het Engels verplicht te stellen. Het voorstel bezweek onder de kritiek maar de tendens gaat gewoon door. In een Europa van 40 lidstaten is er behoefte aan een lingua franca en dat zal het Engels worden, zoals ooit het Latijn in de katholieke kerk en het Frans in de diplomatieke wereld. Dat Engels wordt vervormd tot een Euro-Engels waarin velen zich kunnen uitdrukken maar het is geen vervanging voor het Nederlands, Spaans, Turks of Pools.

Deze constatering neemt niet weg dat het Nederlands zich als taal en cultuur sterker moet manifesteren in Europa. Vlamingen en Nederlanders moeten zelfbewust hun taal en cultuur uitdragen, zonder schroom of complexen. Een voorwaarde daartoe is een goede en intensieve samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen. In het verleden heeft het daar wel eens aan ontbroken. Vlaanderen was dikwijls verstrikt in het

wespennest van de Belgische communautaire geschillen terwijl Nederland te weinig belangstelling koesterde voor taal- en cultuurkwesties. Toch is er intussen een cultureel organisme geschapen dat houvast biedt. Zo is er de Nederlandse Taalunie en, sinds enkele jaren, ook de Commissie Cultureel Verdrag Vlaanderen-Nederland. Bovendien is er een gemeenschappelijk Vlaams-Nederlandse satellietzender die programma's van de Nederlandse en Vlaamse televisie uitzendt over de hele wereld. Voor Nederlandssprekenden overzee is die zender van groot belang.

De uitbreiding van de EU is niet zozeer een bedreiging voor de Nederlandse identiteit maar eerder voor Europa zelf. De EU wil te veel dingen doen en let te weinig op het subsidiariteitsbeginsel op grond waarvan het beslissingen zo dicht mogelijk bij de burger moet laten. De rechtvaardiging om een kwestie Europees aan te pakken is dat het 'een goed doel' zou zijn. Als klassieke beginselen van orde en logica worden vervangen door sentimentele motieven, zal de EU te veel hooi op haar vork nemen en verzanden in details. Het gevolg zal zijn dat de EU nog bureaucratischer wordt en dat zij haar eigen regelgeving in een Unie van veertig lidstaten niet meer kan handhaven. Lidstaten zullen dan hun eigen gang gaan en in de EU zullen randen ontstaan die steeds meer gaan rafelen.

Het is niet ondenkbaar dat Europa het toppunt van zijn integratievermogen heeft bereikt en dat Brussel nu alle energie moet steken in de consolidatie van het bestaande. Dat is geen gevaar voor de Nederlandse identiteit maar wel voor de Nederlandse belangen. Een stagnerende Europese Unie waarvan de internetmarkt verbrokkelt en de gemeenschappelijke munt zijn waarde verliest, brengt handelsbelangen en monetaire stabiliteit in gevaar. Voor Hollandse kooplieden die ooit begonnen met handel en guldens is Europa eerder een zaak van welbegrepen eigenbelang dan van ongrijpbare vergezichten.

Meesterlijk verzameld

Hier hangen 117 schilderijen die alle behoren tot de top van wat de Europese schilderkunst te bieden heeft. Zij bestrijken vijf eeuwen: van Fra Angelico uit de eerste helft van de vijftiende tot August Macke uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Alle belangrijke scholen zijn vertegenwoordigd: van de vroege Italiaanse tot het expressionisme. Wie wil weten - aan het begin van het nieuwe millennium - wat ons werelddeel de afgelopen vijfhonderd jaar aan moois heeft voortgebracht, kijke straks om zich heen. De tentoonstelling geeft een goed overzicht van de Europese traditie. Daarmee stimuleert zij het historisch besef.

Ik vergis mij. Er is één school die ontbreekt. Dat is de abstracte kunst. U treft hier geen Kandinsky, geen Mondriaan en geen Beuys aan. De verzamelaar heeft zich beperkt tot gene zijde van de grote breuklijn door de Europese cultuur. Ik doel daarmee op de overgang naar het moderne tijdvak, toen kunst voor velerlei uitleg vatbaar werd. Vroeger wist ieder wat een kunstwerk betekende. Geef nu tien hoogleraren Engels een gedicht van Eliot en u ontvangt tien interpretaties. Iets soortgelijks kan men zeggen van een schilderij van Armando of een toneelstuk van Sarah Kane.

'*Literature is a critique of life*,' schreef de literatuurcriticus F.R. Leavis. Zo ook is beeldende kunst wel de zelfreflectie van de cultuur genoemd. Vroeger vielen vorm en betekenis - vorm en inhoud - samen. In veel moderne beeldende kunst is vorm alles. Naar de betekenis mag men raden. Wat weerspiegelt dit? Toch zeker dat er geen bezielend verband in de samenleving meer is. Geen magnetisch krachtenveld dat het ijzervijlsel or-

dent. Willen we dat dan, dit magnetisch krachtenveld? Wij willen het niet. Het is de vorige eeuw twee keer geprobeerd - met verschrikkelijke gevolgen. Maar de huidige versplintering is weer het andere uiterste.

Wij leven nu in een staccatocultuur, in de woorden van Anton Zijderveld, hoogleraar in deze stad. 'Jong en vernieuwend' is de maat van beeldende kunst geworden. Hoe was dat vroeger? Welnu, ik heb de gemiddelde leeftijd uitgerekend, waarop de schilders de hier tentoongestelde werken hebben geschilderd. Daar was geen hogere wiskunde voor nodig. Het antwoord is: een paar maanden onder de 40 jaar. Ik vind dat niet jong. Op die leeftijd heeft een schilder 20 of 25 jaar ervaring achter de rug. Zo veel ervaring hebben de meesten nodig om een top te bereiken.

Maar wij leven in een jeugdcultuur. Zo kent men in Engeland het verschijnsel van de YBA: de *Young British Artists.* Zij hebben niet alleen hun jeugd gemeen maar ook hun streven te shockeren. Er zijn namelijk negen nationale kranten in Engeland en wie niet shockeert, wordt niet opgemerkt. Vandaar de samenzwering tussen musea, kunstcritici en YBA's *pour épater le bourgeois* door middel van zulke kunstvoorwerpen als: een losse koeienkop vol maden; of een onopgemaakt bed met gebruikte condooms, vuil ondergoed en een fles sterke drank. Die waren te zien in de tentoonstelling *Apocalypse: Beauty and Horror in Contemporary Art*, georganiseerd door de Royal Academy of Arts.[1] Die tentoonstelling kreeg een hoeveelheid publiciteit waar Renoir of Cézanne jaloers op zou zijn geweest.

De Royal Academy wilde waarschijnlijk het succes herhalen van de tentoonstelling uit 1997 genaamd *Sensation: Young British Artists from the Saatchi collection.* Saatchi de reclamemagnaat, welteverstaan. Die bevatte onder andere een schilderij van een kindermoordenaar gemaakt van de afdrukken van kinderhandjes. *Sensation* werd in 1999 in het Brooklyn Museum of Art vertoond en het is in New York dat burgemeester Rudolph Giuliani heeft getracht een afbeelding van de Maagd Maria die van verf, olifantenpoep en foto's uit pornoblaadjes was ge-

maakt, verboden te krijgen. Tevergeefs, natuurlijk. Zoals Norman Rosenthal, secretaris van de Royal Academy, zei: '*Art is not there to make the world a better place.*'

Nee, '*art is there to make money*'. Neem Damien Hirst, de meest prominente kunstenaar tentoongesteld in *Sensation.* Zijn *Medicijnkastje met flesjes* bracht $354.500 op; een stalen kooi gevuld met formaldehydeflessen, maskers, handschoenen en een injectiespuit ging voor $178.500; en honderd glazen blokken met ieder een dode vis in formaldehyde voor $277.500.[2]

Wie telefonisch kaartjes voor deze tentoonstelling bestelde, kreeg gratis de volgende boodschap mee: '*Sensation* toont een donker, satirisch en onverschrokken beeld van de huidige wereld. De kunstenaars onderzoeken de meest dringende problemen en duurzame obsessies van onze cultuur: seks, geweld, dood en ziekte, klasse, ras en geslacht, normaliteit en abnormaliteit en de definitie van kunst zelf.' Saatchi & Saatchi zouden het niet hebben kunnen verbeteren.

Niet dat het slecht gaat met de moderne beeldende kunst. 'Op alle fronten en niveaus getuigt de kunst van een enorme vitaliteit en dynamiek. De eigentijdse beeldende kunst [...] bloeit als nooit tevoren.' Ja, 'de kwaliteit van de Nederlandse contemporaine kunst is hoog'. Dat vindt Geert Dales althans en hij kan het weten want hij was niet alleen wethouder van financiën van Amsterdam, maar ook directeur van het Fonds voor de Beeldende Kunst, Vormgeving en Bouwkunst.

Dales zei dit tegen het einde van 2000 in een toespraak waarin hij de kunstkritiek op de hak nam. Hij trad in het voetspoor van Ton Bevers, alweer hoogleraar in deze stad, die de onleesbaarheid, het te hoge abstract-theoretische gehalte en het gebrek aan heldere oordeelsvorming van de kunstkritiek hekelde. Ik ben het met Bevers en Dales eens. Voor mij als geïnteresseerde leek is de meeste beeldende-kunstkritiek in geheimtaal geschreven. Dales zegt daarover: 'Door de steeds verdergaande autonomisering van de kunst heeft de kunstkritiek haar aanvankelijke (negentiende-eeuwse) prominente plaats als

opinievormend instituut verloren. [...] Hypes en trends volgen elkaar op.'

Dales is daarop door kunstcritici 'een bekrompen burgermannetje' genoemd.[3] Ik stoor mij daaraan. U denkt misschien: dat is omdat Bolkestein zélf een burgermannetje is. Dat ben ik natuurlijk ook. Sterker: dat zijn wij allemaal. Wij leven nu eenmaal in een burgerlijke samenleving. Noch ben ik verstoord omdat de kunstkritiek nu ook gesubsidieerd wil worden. Dat zou de autonomie compleet maken. Neen, ik ben geïrriteerd door het gebrek aan originaliteit van dat scheldwoord. Het is namelijk zeker honderdvijftig jaar oud. Ook de kunstkritiek zou toch boven de tegenstelling 'burgerlijk/avant-gardistisch' moeten staan. Die tegenstelling slaat in de huidige werkelijkheid als een tang op een varken.[4]

Moderne kunst moet vernieuwend en grensverleggend zijn, zo hoort men vaak. Het moet taboes verbrijzelen en de goegemeente wakker schudden. Hoezo wakker schudden? Is de goegemeente soms niet wakker? Niet opgeschrikt door de televisiebeelden van de explosie in Enschede en de brand in Volendam, door de reportages uit Bosnië en Ambon? Wat kan *Who's Afraid of Red*, *Yellow and Blue* daar nog aan toevoegen?

Als het verleggen van grenzen de maatstaf van moderne kunst wordt, is het einde zoek. Dan krijgen we het videobeeld van de vrouw die met haar haren een vloer beschildert; of *Piss Christ* van Andres Serrano uit 1987. Dat is een crucifix in een pot urine.

Het hangt er natuurlijk van af welke positie men inneemt. Mijn positie is die van de geïnteresseerde leek die er gloeiend de pest aan heeft als hem een oor wordt aangenaaid. Ik voel op mijn klompen aan dat dit grensverleggende, taboedoorbrekende en wakker schuddende criterium niet deugt.

Hoe zat dat vroeger? Wat wilden de schilders wier werken hier te zien zijn? Wilden zij ook taboes doorbreken? Of wilden zij weergeven wat zij zagen, zoals zij het zagen (al was dat met hun geestesoog) en daarmee hun emoties omtrent dat beeld tot uitdrukking brengen?

Neem het schilderij van Gerard Dou dat u straks zult zien. Het toont een kok: een oude vrouw die uit een raam leunt. Het is een prachtig schilderij en ik zou niet weten welke grenzen het verlegt. Iets soortgelijks kan ik opmerken over *Cipressen* van Derain, dat tweeënhalve eeuw later is geschilderd.

Gerard Dou, van wie een tentoonstelling in het Mauritshuis is te zien, verdiende overigens goed. Hij vroeg en kreeg 600 tot 1000 gulden voor een schilderij, in een tijd dat een huis ook 1000 gulden kostte.[5] Het is dus niet alleen Damien Hirst die goed is beloond.

Dat gold overigens voor lang niet alle Hollandse schilders tijdens de Republiek. Ad van der Woude, voormalig hoogleraar in Wageningen, heeft daar een interessante studie aan gewijd. Op grond van plausibele veronderstellingen en door middel van verfijnd rekenwerk heeft hij een beredeneerde schatting gemaakt van het aantal schilderijen die in Holland in de periode 1580-1800 zijn geproduceerd en van wat schilders in die tijd gemiddeld verdienden. Zijn conclusie is dat de totale productie in die ruim twee eeuwen tussen vijf en tien miljoen stuks moet hebben gelegen en dat het totale aantal schilders in dat gehele tijdperk omstreeks vijfduizend moet zijn geweest. En wat verdienden zij gemiddeld? Ongeveer het dubbele van een timmermansloon. Maar er bestaan genoeg verhalen, schrijft Van de Woude, over schilders die grote moeite hadden rond te komen.

Die aantallen schilders en schilderijen zijn omvangrijk en het kan niet anders dan dat de schilderkunst in de tijd van de Republiek een beduidende tak van nijverheid is geweest - een hecht bestanddeel van de toenmalige samenleving. Toen weinig of geen autonomie, nu veel. Toen nauwkeurig luisteren naar wat die samenleving wilde, nu de autonome kunst die aan zichzelf genoeg heeft. Toen de landschappen van Ruysdael, nu honderd vissen in formaldehyde achter glas.

Eindnoten:

1 Alan Riding: ‘The Shocking in British Art becomes Routine’, IHT, 27-9-2000.
2 Steven C. Munson: ‘The Monotony of Sensation’, Commentary, januari 2000.
3 Zie Marianne Vermeijden in *NRC Handelsblad*, 17-11-2000.
4 Marcel Duchamp, grondlegger van het surrealisme, zei in 1946: ‘I threw the bottlerack and the urinal into their faces as a challenge, and now they admire them for their aesthetic beauty.’
5 Dorien Tamis: ‘Het Engelengeduld van Dou’, *de Volkskrant*, 21-12-2000.

Lessen uit het verleden

In januari 1978 werd ik lid van de Tweede Kamer. Welke hoofdthema's beheersten de Nederlandse politiek toen? Wat is de agenda nu?

In de jaren zeventig werd het opinieklimaat in hoge mate beheerst door een ideologie die zich had losgezongen van de werkelijkheid. Sommigen leken dermate in de ban daarvan te zijn dat zij niet meer konden waarnemen. Zij keken wel maar zagen niet; zij lazen wel maar wat zij lazen, drong niet door. Ondertussen slaagden dergelijke gepassioneerde minderheden er wel in bepaalde discussies naar hun hand te zetten. De zuiverste vorm van deze houding betrof de ontwikkelingssamenwerking. Maar de Nieuwe Internationale Economische Orde van Jan Pronk sloeg als een tang op een varken. Dit werd door sommigen wel erkend maar niet in het openbaar.

De progressieve ontwikkelingsideologie berustte op een combinatie van hoogmoed en schuldbesef. Hoogmoed, omdat menige intellectueel leek te denken dat alle goeds en kwaads in de wereld uit het Westen kwam. Schuldbesef, omdat onze christelijke cultuur daarvan doordrongen is.

Ontkerkelijking

Een van de oorzaken van dit intellectuele klimaat was de ontkerkelijking. Die maakte dat gevoelens van persoonlijke schuld werden veralgemeniseerd tot sociale tekortkomingen en structureel geweld. De maatschappij werd schuldig bevonden zo-

lang haar onschuld niet was bewezen. De tekortkomingen van de mens werden aldus geprojecteerd op zijn omgeving. Daarmee werd de mens zelf goed. Dat was toen dan ook de hoofdstelling van de Nederlandse politiek. Maar als de mens goed was, waarom ging het dan zo slecht? Dat moest wel komen door de anderen: de multinationals en de NAVO, de Amerikanen en het IMF.

Gegeneraliseerde en romantische schuldgevoelens lagen ook ten grondslag aan wat de mythe van de catastrofe kan worden genoemd. Het was een mythe die getuigde van de drang te vernietigen en opnieuw te beginnen. Een radicale oplossing was aantrekkelijk voor geesten die waren getraind in logische onderscheidingen. Een *Brave New World* had als bijkomend gemak dat hij intellectuelen de status zou schenken waar zij naar hun gevoel recht op hadden: alfa plus.

De ontkerkelijking viel samen met het aanbreken van een materiële overvloed. Misschien heeft die overvloed de ontkerkelijking ook gestimuleerd. Beide brachten vrijheid mee, maar niet noodzakelijk geestelijke onafhankelijkheid. Voor miljoenen mensen werd het 'juk der conventies' verlicht. Voor zeer velen werd het vervangen door een even zwaar juk van conformisme. Er ontstond een lompenintelligentsia: mensen die hun referentiepunten hadden verloren en compensatie zochten in een naïef en verlossend engagement op basis van een versimpeld marxisme en het allegaartje van de media. Zij leed aan een provinciaal manicheïsme.

De gemeenschappelijke noemer van de protesterenden van de jaren zestig en zeventig was een gebrek aan inzicht in het economische proces, waarop zij neerkeken. Hun wijze van bestaan werd mogelijk gemaakt door een maatschappij waarin economisch overleven gegarandeerd was - ook voor hen die liever niet deelnamen aan de concurrentieslag op de markt. De afwezigheid van materiële noodzaak droeg ertoe bij dat men zich op andere gebieden eveneens vrij ging voelen. Deze vrijgestelden bleven een kleine minderheid, al was het hun lange tijd veroorloofd meer dan levensgroot te schijnen.

De mens is goed

Het gevolg van de ontkerkelijking was dus een omkering van de Heidelberger catechismus, basis van het Nederlandse protestantisme, volgens welk de mens tot geen goed in staat is en tot alle kwaad geneigd. Niettemin heeft de hoofdstelling van de Nederlandse politiek diepe voren getrokken. Fractievoorzitter van het CDA Bert de Vries erkende dat ook. In augustus 1985 schreef hij: 'In christendemocratische kring overheerst thans de opvatting dat het beleid in de jaren zeventig te zeer is bepaald door een optimistisch mensbeeld en hoge verwachtingen omtrent het sturende vermogen van de overheid.'

Zo ook in de strafrechtspraak. Herman Bianchi, criminoloog aan de Vrije Universiteit, meende dat de strafrechtspleging een continue provocatiebron van criminaliteit vormde. Hij werd ondersteund door de Rotterdamse hoogleraar L.H.C. Hülsman: 'Wij moeten niet de criminaliteit maar het strafrechtelijke systeem te lijf gaan.' Deze criminologie kwam neer op misdaad zonder dader.

Ook ideeën over het te voeren economische beleid stonden haaks op de werkelijkheid. Wij hadden in die tijd - en ook later - met economische moeilijkheden te kampen. Naarmate die problemen toenamen, klonk de roep om planning luider. Zo vroeg Joop den Uyl naar 'beslissende stappen op de weg naar planmatige besturing van de economie, nationaal en internationaal'. Maar de hele discussie over planning ging mank aan een gebrek aan klaarheid. Zulke planning betekent ingrijpen in de loop der zaken. Nu ontkent niemand dat de overheid op bepaalde gebieden moet plannen: in eigen huis, op het terrein van de sociale voorzieningen en op dat van externe effecten.

Maar aanhangers van overheidsplanning als Arie van der Zwan wilden veel verder gaan. Hij wilde 'een herverdeling van de totale door bedrijven toegevoegde waarde over de verschillende takken en sectoren'. In een open economie is dat volstrekt onmogelijk. De overheidsplanners wilden de toekomst

beheersen en dat nog wel op basis van een extrapolatie van het verleden. Maar men bestuurt geen schip door naar het kielzog te kijken.

Kabinet-Den Uyl

De nieuwe tijdgeest manifesteerde zich in het kabinet-Den Uyl dat in mei 1973 na 163 dagen moeizame onderhandelingen tot stand kwam. Een record in de parlementaire geschiedenis. Keerpunt '72 was de belangrijkste basis ervan. Maar al snel bleek dat de uitgangspunten niet realistisch waren. Den Uyl zei daarover: ‘Veel Keerpunt-verlangens moesten het onderspit delven tegenover de economische werkelijkheid.’ Volgens Wim Duisenberg, de nieuwe minister van Financiën, had de PvdA te lang in de oppositie gezeten en daardoor een onredelijke visie op die werkelijkheid ontwikkeld.

Het begrotingstekort vertienvoudigde. ‘Anderhalf miljard toen wij begonnen, opgelopen tot 15 miljard,’ zei Wim Duisenberg, die ‘felle conflicten’ had met Jaap Boersma, minister van Sociale Zaken, om ‘al die stimuleringspakketten’. Men leefde toen nog in de keynesiaanse illusie.

De inflatie bereikte een record van bijna 10 procent. Wat dat betekende voor spaarders laat zich raden. Het saldo van de lopende rekening sloeg om van positief naar negatief. De uitkeringen werden gelijkgeschakeld aan het minimumloon. Dat was de netto-nettokoppeling. Een financiële prikkel tot arbeid werd immers niet nodig geacht. Vervolgens werden minimumloon en uitkeringen verhoogd. De explosie van de werkloosheid begin jaren tachtig was het voorspelbare gevolg.

De arbeidsinkomensquote bereikte ook een record, nl. 94,5. In een open brief van januari 1975 reageerden negen grote ondernemers. Zij hekelden de verslechterende concurrentiepositie en de voortdurende aantasting van de winsten.

Wim Duisenberg kwam met de 1 procentoperatie. Die kwam erop neer dat elk jaar de collectieve lasten met 1 procent

van het bruto binnenlands product mochten stijgen. Op zichzelf was die norm nog veel te ruim bemeten. Toch werd Duisenberg van de lieveling van zijn partij het zwarte schaap. Hij wist zich met succes te verzetten tegen een vermogenswinstbelasting en tegen beleggingsvoorschriften voor pensioenfondsen, banken en verzekeringsmaatschappijen.

De VVD diende voor de verkiezingen van 1977 een plan in om de collectieve sector met 20 miljard gulden te ontlasten. Dat is weggehoond. Was het aangenomen en uitgevoerd, het had ons later veel ellende bespaard.

In 1970 bedroeg het inkomen per hoofd van de bevolking in Nederland (in koopkrachtpariteit) meer dan in België, Frankrijk, Italië en het Verenigd Koninkrijk. Na 1970 zette de daling in, tot wij in 1989 op het Verenigd Koninkrijk na hekkensluiter waren.

Het onderwijs moest van zijn elitaire trekken worden ontdaan. In de regeringsverklaring stond dat de functie van examens zou worden onderzocht. Minister H.W. van Doorn van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk meende dat onze samenleving te veel werd gekenmerkt door prestatiedrang. Een ontspannen samenleving betekende dat het onderwijs niet te veeleisend mocht zijn, opdat niemand ooit het gevoel zou krijgen niet mee te kunnen komen. Prestatie werd zo een beladen begrip, hiërarchie was autoritair en het kind en zijn belevingswereld werden tot norm verheven. ‘Kwaliteit is klasse,’ schreef Abram de Swaan. Niets is minder waar: kwaliteit is inspanning.

Staatssecretaris Ger Klein overtuigde de Kamer van het nut van loting met de zin: ‘Het lot van de dommen is om het loten dom te vinden.’ Maar loting beloont niets. Kwaliteit en niet dom geluk behoren bepalend te zijn voor de toelating van studenten.

Max van der Stoel voerde een realistische buitenlandse politiek. Hij verkeerde dan ook in constante twist met zijn partij. ‘Wat me kregel maakte, was dat je nooit tot een behoorlijk gesprek kwam,’ zei hij later. Hij ondersteunde de NAVO en ver-

zette zich terecht tegen de ‘No first use’-verklaring inzake kernwapens. Zijn mensenrechtenbeleid was uitstekend en zijn ontmoeting met een Praagse dissident moedig. Ten aanzien van zijn eigen partij zei hij: ‘Als het om het buitenlands beleid gaat dan is het naar mijn idee wel eens een beetje met de beentjes van de vloer.’

Dit alles overziende, moet men tot de conclusie komen dat de resultaten van het kabinet-Den Uyl rampzalig waren. Dat werd nog onderstreept door de retorica. Zo schetste Den Uyl in zijn Nijmeegse rede van 1 oktober 1974 wat hij met de ‘democratisering van ondernemingen’ in petto had. Investeringen behoorden niet te worden bepaald door de markt maar door ‘democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen’. Niet de economische maar de technische levensduur van machines zou bepalend moeten zijn. Het ging om vermaatschappelijking van het productieproces. Daar kwam natuurlijk niets van terecht maar intussen had Den Uyl iedereen wel op de kast. De tijdgeest die het kabinet-Den Uyl inspireerde, heeft negatieve gevolgen op tal van sectoren gehad. Dat kabinet heeft een hoge staatsschuld nagelaten. Nederland heeft twintig jaar nodig gehad om de gevolgen van het kabinet-Den Uyl te verwerken.

Multinationale ondernemingen

In de demonologie der progressieven speelden de multinationale ondernemingen een vooraanstaande rol. Zij waren de octopussen die met hun tentakels de samenleving in hun sinistere greep hielden. Toch was niet altijd duidelijk wat hun werd verweten. Moesten zij nu wél investeren omwille van de werkgelegenheid die dat meebracht? Of juist níet, omdat die investeringen de grondstoffen en markten van andere landen tegen voor hen ongunstige voorwaarden exploiteerden? Moesten zij wel moderne technologie meebrengen omdat die overdracht van kennis belangrijk was? Of juist niet, omdat vooral in de ontwikkelingslanden technologie aan de omgeving aangepast

moest zijn? Moesten zij plaatselijke wetten wel eerbiedigen, omdat zij anders een onjuist gebruik van hun macht zouden maken? Of niet, omdat die plaatselijke wetten wel eens onrechtvaardig zouden kunnen zijn? Wat er nu precies loos was en wat er moest gebeuren, bleef onduidelijk.

Wat wel duidelijk had moeten zijn, was dat de invloed van multinationale ondernemingen overwegend gunstig is. Zij leiden immers tot de vervlechting van verschillende economieën. De flexibiliteit wordt er aanzienlijk door vergroot. Nederland heeft dat gemerkt toen wij, in 1973, werden getroffen door een olieboycot. De grote oliemaatschappijen hebben ons toen uit de brand geholpen. Bovendien vermindert de internationalisering de kans op geschillen. In economische aangelegenheden spelen belangen de hoofdrol, in de politiek de hartstochten. Belangen kunnen veel gemakkelijker met elkaar in overeenstemming worden gebracht dan hartstochten. Multinationale ondernemingen doorbreken ook het nationale of lokale groepsgevoel. Mensen krijgen oog voor en ingang in andere landen. In ontwikkelingslanden spelen deze ondernemingen een belangrijke rol in het moderniseringsproces. Daarom zijn bijna al zulke landen maar al te blij als multinationale ondernemingen zich daar komen vestigen. Maar in onze nationale theologische visie behoorden multinationals toen tot het Rijk van het Kwaad.

Suriname en de Antillen

Met de onafhankelijkheid van Suriname is ingestemd door een meerderheid van één stem van de Staten van dat land. In oktober 1975 is daarover een debat gevoerd in de Staten-Generaal. Daarbij waren vijftien gedelegeerden uit Suriname aanwezig. Herlezing van die debatten is een pijnlijke aangelegenheid. J. Lachmon zei toen: ‘Als Suriname in een chaotische toestand mocht komen te verkeren, blijf dan niet met gekruiste armen zitten.’ Wij waren dus gewaarschuwd. Nurmohammed ver-

weet premier Den Uyl alleen rekening te houden met de regering van Suriname: ‘De oppositie in eigen koninkrijk hoort hij niet maar de oppositie in Chili wel.’ Den Uyl noemde de onafhankelijkheid van Suriname daarentegen een voorwaarde ‘voor een doelbewuste verhoging van de welvaart’ daar. Wie beminnelijk wil zijn, kenschetst dit standpunt als onnozel. Somohardjo: ‘Wat baten kaars en bril, als Den Uyl niet lezen wil?’ L. Mungra: ‘Terwijl Surinames hart bloedt, bloedt de neus van Nederland.’

De Nederlandse politiek had de mond vol van misstanden in Zuid-Afrika en het Midden-Oosten - gebieden waar onze invloed zeer gering was. In Suriname hadden wij het voor het zeggen en hebben wij het totaal verknald. Den Uyl noemde de onafhankelijkheid van dat land zijn beste resultaat.

De Antillen hebben wij in de jaren vijftig opgezadeld met de verantwoordelijkheid voor intern bestuur. Het is een verantwoordelijkheid die de eilanden niet aankunnen. Maar de leden van de Staten-Generaal zijn krachtens het Statuut van het Koninkrijk wel medeverantwoordelijk voor de toestand van de mensenrechten daar. Zij wekken niet de indruk zich daar bewust van te zijn.

Communisme

Dezelfde progressieve intellectuelen die de mond vol hadden van ontwikkelingssamenwerking en multinationals onderscheidden zich door lankmoedigheid jegens communistische regimes. André van der Louw, destijds burgemeester van Rotterdam, legde bloemen op het graf van Mao. Hij kwam niet verder dan de preutse opmerking ‘dat wij wellicht in de knoop kunnen komen met politieke criteria die in ons deel van de westerse wereld opgeld kunnen doen’. En bij de communistische machtsovername van Zuid-Vietnam sprak Jan Pronk, op dat moment minister van Ontwikkelingssamenwerking, over de ‘bevrijding’ van dat land. Wisten deze mensen niet, wat

voor vlees ze met communisten in de kuip hadden? Waarom keken zij, maar weigerden zij te zien?

De macht van de idee over de mens blijkt zo sterk te zijn dat elke misdaad wordt vergoelijkt, mits die wordt gepleegd uit naam van de juiste theorie - of liever: uit naam van de juiste mythe. Dat was toen de mythe van de revolutie, van de grote verandering, van wat de Fransen noemen *le grand soir.* Deze mythe was half heilsleer, half ongeduld met administratieve maatregelen die nooit meer dan deeloplossingen kunnen brengen. Vandaar het voortsudderend ontzag voor het communisme in progressieve kringen. Maarten van Traa, destijds internationaal secretaris van de PvdA, eiste begin 1981 dat hulp aan Solidarnosc - dat toen moest opboksen tegen de Poolse regering - niet mocht worden uitgelegd als een 'antisocialistische provocatie'.

De hoogtepunten van de westerse verering van Stalin en Mao vielen samen met de dieptepunten van de onderdrukking in Rusland en China. Het schijnt dat alleen machtsmisbruik op ongekend grote schaal in staat is intellectuelen in vervoering te brengen.

Een Leningradse recensente schreef naar aanleiding van Arthur Koestlers *Nacht in de middag* dat het leek of er een samenzwering bestond tussen de communistische partij van de Sovjet-Unie en een groot aantal westerse intellectuelen om het sovjetvolk te onderdrukken.

Waarom is het besef van die historische leugen zo langzaam doorgedrongen? Waarom hebben zo veel intellectuelen zich door een onmenselijk stelsel in de luren laten leggen? Waarom was de zogenaamde 'kritische generatie' van 1968 zo ongelooflijk onkritisch?

Is het omdat de bolsjewieken erin slaagden hun revolutie voor te stellen als de voortzetting van de Franse Revolutie, waardoor zij zich met de mantel der Verlichting konden bekleden? (François Furet)

Is het omdat intellectuelen denken dat zij het meeste weten, dat zij menen daarom de dienst te moeten uitmaken en dat dit

na de revolutie ook het geval zal zijn? (Jean-François Revel)

Of is het omdat intellectuelen vaak toegeven aan de verleiding de wereld als een geheel te proberen te vatten om haar in haar geheel te verklaren en universele oplossingen voor haar problemen voor te stellen in een zucht naar holistisch *social engineering*? (Vaclav Havel)

Nederlands pacifisme

Tegen het einde van de jaren zeventig werd de politieke discussie overheerst door de plaatsing van de kruisraketten als antwoord op de Russische SS-20. Die plaatsing stuitte op het Nederlandse pacifisme. De wortels daarvan liggen diep in ons verleden. Tegen het einde van de zeventiende eeuw werd Nederland uit de hoofdstroom van de Europese politiek verdrongen omdat het zijn krijgsmacht had verwaarloosd. In de negentiende eeuw begon zijn neutralisme morele bijbetekenissen te krijgen. Tijdens de jaren dertig van de vorige eeuw was het een aspect van de tijdgeest: pacifisme, idealisme, geloof in de doeltreffendheid van goede bedoelingen en ontgoocheling over de traditionele diplomatie.

Sinds het begin van de jaren zestig hebben drie ontwikkelingen in Nederland het pacifisme nieuw leven ingeblazen: de eerder genoemde ontkerkelijking, de stijgende welvaart en de opkomst van actiegroepen. Politiek gezien was de ontkerkelijking het belangrijkst, want deze verlegde de bekeringsdrift van het hiernamaals naar deze wereld. De gouden jaren zestig brachten voorts niet alleen de pil en de auto als massaproduct, maar ook een enorme uitbreiding van het universitaire onderwijs. Veel Nederlanders verlieten hun kerk en omarmden nieuwe waarden - authenticiteit, vrijheid, dialoog - met het heilige vuur van bekeerlingen.

De actiegroepen van de jaren zestig waren een reactie op een oudere generatie. Door de mentaliteit van die tijd konden vele gepassioneerde minderheden het gevoel krijgen dat ze ‘ergens’

ook de ‘echte meerderheid’ vertegenwoordigden. De democratisering leidde ook tot een geringschatting van deskundigheid. Een goed deel van het burgerlijke establishment stortte in, wat weer een aanmoediging betekende voor zijn belagers. Actiegroepen kregen veel invloed op de buitenlandse politiek. Soms leek het alsof de Nederlanders Zuid-Afrika als 's werelds belangrijkste knelpunt beschouwden.

Het ontbreken van verantwoordelijkheid kweekt onverantwoordelijkheid. Evenals in de jaren dertig ontstond er ruimte voor gratuite actie. Een klassiek voorbeeld had plaats in juni 1980, toen de regering bijna ten val kwam vanwege een olie-embargo gericht tegen Zuid-Afrika. Haast iedereen in Nederland vond de apartheid een kwalijke zaak. De meeste mensen geloofden in druk op de Zuid-Afrikaanse regering om haar tot betere inzichten te brengen. Sommigen dachten dat een olie-embargo daartoe een nuttig instrument was. Maar zelfs de voorstanders ervan gaven toe dat een Nederlands embargo in de praktijk weinig gevolgen zou hebben. Zij verdedigden het als een signaal. Maar een regering wegens een symbolisch gebaar ten val willen brengen is een beetje te veel van wat de Duitse socioloog Max Weber *Gesinnungsethik* noemde.

Het IKV was de doeltreffendste Nederlandse lobby voor unilateralisme. Het was een officiële organisatie van de belangrijkste Nederlandse kerken. De slagzin ervan was: ‘Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland’. Maar de doeleinden waren verstrekkender. Mient-Jan Faber, secretaris van het IKV, zei: ‘De kernwapenproblematiek vormt het begin. Het gaat ons uiteindelijk om de opbouw van een geheel nieuwe cultuur.’ De *Brave New World* wenkte.

Maar de plaatsing van SS-20-raketten door de Sovjet-Unie was een poging tot politieke intimidatie van West-Europa met militaire middelen die de NAVO onmogelijk onbeantwoord kon laten.

Antiamerikanisme is niet nieuw in Nederland. Het bestaat uit afgunst en het gevoel in het krijt te staan. Het wordt verergerd door machteloosheid en gestimuleerd door de grote

zichtbaarheid van de Amerikaanse buitenlandse politiek. De Nederlandse openbare mening werd daardoor veel meer bepaald door wat de Amerikanen deden dan door wat de Russen in hun schild voerden. Sommige Nederlanders hadden het over hun 'bevrijding van het Amerikaanse protectoraat'.

Deze manier van denken trof men vooral in protestants Noord-Europa aan. In het zuiden hield de katholieke ethiek het eerder op verantwoordelijkheid dan op goede bedoelingen. De kardinalen Richelieu en Mazarin waren dan ook een katholiek verschijnsel. Frankrijk en Italië waren ingeënt tegen het neutralisme door hun grote communistische partijen en door communistische intellectuelen die tot inzicht waren gekomen. Franse ministers deden niet aan gewetensonderzoek, althans niet in het openbaar. Sommige Nederlandse politici leken bijna niets anders te doen.

1982: De kentering

In 1982 bereikte de Nederlandse economie een dieptepunt. Per maand steeg het aantal werklozen met vele duizenden. De overheidsuitgaven waren volledig uit de hand gelopen. In november van dat jaar ontstond het Akkoord van Wassenaar onder de dreiging van een looningreep door de Regering. Dat Akkoord kwam neer op een uitruil tussen loonmatiging en arbeidstijdverkorting. Het Akkoord deed daarmee een beroep op het vertrouwen van de vakbonden. Want of arbeidstijdverkorting ook inderdaad meer banen zou opleveren, was nog geheel de vraag. Maar er was geen alternatief. Onlangs zei Bert de Vries, destijds fractievoorzitter van het CDA: 'De lonen waren vanaf 1979 al aan het matigen en het Akkoord was een bevestiging van deze trend.' Loonmatiging werd aldus als beleidsinstrument officieel aanvaard.

In 1983 bereikte de collectieve sector zijn hoogtepunt met 67 procent van het bruto binnenlands product. Maar sinds het Akkoord van Wassenaar is nergens in Europa de loonontwik-

keling destijds zo gematigd geweest als hier. De omslag kwam in 1985/1986. De export trok aan en de werkgelegenheid groeide weer. Mede daardoor konden de uitgaven aan sociale zekerheid slechts half zo snel stijgen als in de rest van Europa.

Loonmatiging was essentieel maar zij moest worden ondersteund door lastenverlichting. Die zorgt er namelijk voor dat werknemers aan koopkracht winnen wat zij door loonmatiging moeten ontberen. Maar lastenverlichting kan het niet stellen zonder bezuinigingen in de collectieve sector. Want anders zou het financieringstekort van de overheid en dus de schuldenlast op ontoelaatbare wijze stijgen met als gevolg meer rentebetalingen in de toekomst.

Bezuinigingen in de collectieve sector gingen niet van een leien dakje. Bert de Vries: 'Ook na "Wassenaar" was het oorlog tussen de vakbeweging en het kabinet.' Dat gold voor de bezuiniging van 3 procent op de lonen van ambtenaren en trendvolgers en voor alle andere die tot diep in de jaren negentig die ingreep zouden volgen. De gouden formule 'bezuinigingen plus loonmatiging' is dus niet zozeer te danken aan het zogenaamde poldermodel als wel aan harde politieke strijd.

Daar komt nog iets bij. Het Akkoord van Wassenaar betekende dat de sociale partners afstand van hun centralistische en sturende rol in de loonvorming deden. Daardoor kon op decentraal niveau meer marktwerking plaatshebben. Meer decentralisatie en meer marktwerking, dus meer liberalisme.

Keynes

In feite werd afscheid genomen van het keynesiaanse model, dat in de jaren zeventig in zwang was. Dit probeerde door een stimulering van de vraag de economische groei te versnellen. Het daarvoor benodigde geld zou de overheid in tijden van voorspoed kunnen innen. Den Uyl noemde dit het inverdieneffect. Maar er is nooit iets inverdiend. Het keynesiaanse model heeft in Nederland de schuld van de overheid vergroot, de

inflatie versneld en de groei doen stagneren. Het resultaat was stagflatie.

Het keynesiaanse model werd pijnloos geacht. Daarom was het ook zo populair. Het perspectief was macro-economisch. Stelde de economische groei teleur, de regering behoefde de geldkraan slechts open te zetten. Daardoor konden pijnlijke en omstreden aanpassingen in de microsfeer achterwege blijven. Maar het recept werkte niet. Het beleid diende dus te worden gewijzigd. Op macro-economisch gebied diende het monetair beleid te worden gericht op een bestrijding van de inflatie in plaats van het gedogen daarvan en het begrotingsbeleid op evenwicht in plaats van op tekorten. Op micro-economisch gebied diende het te worden aangevuld met een versterking van de aanbodkant van de economie door grotere financiële prikkels, vooral op de arbeidsmarkt.

Het zogenaamde Rijnlandse model vulde de ideologische leegte die het socialisme had achtergelaten. Maar de Nederlandse economische inhaalslag is er toch vooral aan te danken dat we minder Rijnland zijn geworden en dat daarmee de aandacht is verschoven van de macro- naar de micro-economie en van de vraag- naar de aanbodzijde ervan.

The proof of the pudding is in the eating. De collectieve uitgaven daalden van 67 procent van het bruto binnenlands product in 1983 tot 54 procent in 1996, dus met gemiddeld 1 procentpunt per jaar. De werkgelegenheid groeide gedurende die tijd dubbel zo snel als de Amerikaanse banenmachine. De versobering van de Nederlandse verzorgingsstaat sinds 1982 heeft dus zowel economisch als sociaal goede resultaten afgeworpen. Maar dit betekent allerminst dat er niets meer te doen valt.

1989: Een nieuwe wereldorde

In 1989 - tweehonderd jaar na de Franse Revolutie - viel de muur van Berlijn. Dat betekende het einde van het communisme. Het had het grootste Europese land in een poel van ellen-

de gestort. Het had de menselijke verhoudingen daar totaal gecorrumpeerd. Het rode en het bruine fascisme waren beide pogingen tot infantilisering van gehele volkeren. Beide hadden de terreur als essentieel bestanddeel.

Nu was er een einde gekomen aan de totalitaire experimenten van de twintigste eeuw en was de weg vrij om terug te keren naar de liberale wereldorde van het einde van de negentiende eeuw, toen graan uit Argentinië en wol uit Australië konden worden ingevoerd en Britse verzekeringen in München werden verkocht. In die tijd kon men zonder paspoort reizen van Moskou tot San Francisco. In de jaren negentig van de vorige eeuw kreeg het liberalisme weer de overhand. De Partij van de Arbeid kon dat niet tegenhouden.

De Partij van de Arbeid

Die partij speelde overigens een belangrijke rol. Van 1989 tot 1994 regeerde zij in coalitie met het CDA. Dat kabinet, Lubbers III, begon aan een belangrijke verhoging van de overheidsuitgaven: *f* 4 miljard aan het begin, *f* 16 miljard aan het einde van die periode (in reële termen). Althans, dat was het plan. Door economische tegenwind en onderling gekibbel kwam daar weinig van terecht. De PvdA kreeg bovendien oog voor de keerzijde van de eisen die zij vanuit de oppositie in de jaren tachtig had gesteld. De ontgoocheling van Lubbers III was aldus belangrijk voor het succes van Paars.

In 1994 moest er nog veel gebeuren ter zake van de herstructurering van de sociale zekerheid. Was de PvdA in de oppositie terechtgekomen, die taak zou veel moeilijker zijn geweest. Zij zou voortdurend dwars hebben gelegen en alle oppositie hebben gemobiliseerd. De deelname van de PvdA aan de paarse coalitie was dus belangrijk voor het succesvolle sociaaleconomische beleid van de periode 1994-2002, ook al was dat beleid in feite liberaal.

1993: Srebrenica

Op 12 november 1993 besloot het kabinet een bataljon van de luchtmobiele brigade naar Bosnië uit te zenden. Geen enkele voorwaarde was verbonden aan de inzet ervan. Nederland moest en zou een katalysatorfunctie vervullen om meer internationale hulp uit te lokken. In de Tweede Kamer bestond een grote emotionele drang om iets te doen. Het Kamerlid Leonie Sipkes: 'We vonden allemaal dat er iets moest gebeuren. Er was dus ook geen oppositie in de Kamer. Te veel eens waren we het.' Het Kamerlid Valk werd weggehoond toen hij instemming met het regeringsbesluit afhankelijk wilde stellen van de locatie waar het bataljon zou worden ingezet, die op dat ogenblik nog niet bekend was.

Nederlandse politici lieten zich in die tijd opnieuw leiden door de *Gesinnungsethik.* Voorafgaande aan de Europese Raad van Edinburgh zei minister-president Lubbers in de Kamer dat het hem 'geen donder schelen' kon welke organisatie het voortouw nam in Bosnië als er maar iets gebeurde. De vrede moest ook nog rechtvaardig zijn. Ons land leed toen, zoals vaker, aan een volstrekt overtrokken internationalisme. Het liep voorop en daarover bestond een zekere ingenomenheid. In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk daarentegen overheerste het denken in termen van gevolgen. En die gevolgen zijn bekend.

Negen jaar later trad het kabinet-Kok II om Srebrenica af. Dat was ongeloofwaardig. Ten eerste was niet het kabinet maar de VN verantwoordelijk voor het feitelijk opereren van het Nederlandse bataljon. Verder: zeven jaar nadat die moordpartij had plaatsgehad? Eén maand voor de verkiezingen van mei 2002? Het was weer een voorbeeld van consequentieloze *Gesinnungspolitik.* Een kabinet dat niet tot aftreden wordt gedwongen, heeft de plicht door te regeren. Anders maakt het zich schuldig aan vendelvlucht.

Paars

Wat trof Paars aan in augustus 1994? Een staatsschuld van ruim 75 procent van het bruto binnenlands product; een werkloosheidspercentage van meer dan 8 procent en een substantiële collectieve lastendruk. De toestand aan het einde van de eeuw was een totaal andere: de schuld ruim onder 50 procent van het bbp, het tekort inmiddels een overschot, de werkloosheid aanmerkelijk gedaald, evenals de lastendruk.

Aan het einde van de jaren negentig had Nederland dus drie problemen tegelijk opgelost: het financieringstekort, de te hoge lastendruk en de werkloosheid. Ons land had aldus aangetoond dat een regering geen geld behoeft uit te geven om banen te scheppen: een voorbeeld voor Europa.

Immigratie

Over immigratie werd 25 jaar geleden nauwelijks gesproken. DS'70, een afsplitsing van de PvdA waartoe ook onze oud-premier W. Drees sr. zich had bekend, had getracht dat onderwerp te agenderen maar met gering succes. De aantallen gastarbeiders - later buitenlandse werknemers genoemd - waren toen nog klein.

In de jaren zestig werden werknemers uit Marokko en Turkije gerekruteerd. Grotere aantallen kwamen uit zichzelf. Zij werden gevolgd door echtgenotes en andere familieleden. Dit werd mogelijk gemaakt door de Gezinsherenigingsnota uit 1970 van Marga Klompé. Maar het soort werk waarvoor zij werden aangenomen, verdween snel. Hun beroep op de sociale zekerheid steeg daardoor even snel. Vormden minderheden aan het einde van de jaren tachtig nog een '*cloud no bigger than a man's hand*', tien jaar later beheersten zij een groot deel van de openbare discussie. Mijlpalen van die discussie waren 'Vermoorde onschuld' van de Amsterdamse socioloog Herman Vuijsje (1986); een artikel dat ik in september 1991 in *de Volks-*

krant heb geplaatst; een soortgelijk artikel van de hand van de publicist Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* (januari 2000) en de moorden op Pim Fortuyn (mei 2002) en Theo van Gogh (november 2004).

Strijdpunt was lange tijd de slagzin: 'Integratie met behoud van identiteit', die het beleid in de jaren tachtig had gekenschetst. De quasitheologische aard van de Nederlandse politiek maakte dat veel intellectuelen een immigrant zagen als de Goede Vreemdeling aan wie geen eisen mochten worden gesteld, destijds zelfs niet het leren van het Nederlands. Dat gold in versterkte mate voor de asielzoekers, waarvan zich in de jaren negentig zo'n 370.000 hebben aangediend.

Maar onder de druk van de werkelijkheid wordt nu algemeen erkend dat allen die in Nederland een bestaan willen opbouwen, zich moeten aanpassen aan onze samenleving. Het debat gaat nu meer over de rol die de islam bij deze aanpassing speelt. Het is een discussie die is gestimuleerd door de aanslag op het WTC van New York van 11 september 2001, en - op Nederlandse schaal - de bedreiging van VVD-Kamerlid Ayaan Hirsi Ali.

Aangezien de absolute meerderheid van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht in een gering aantal jaren van allochtone herkomst zal zijn en binnen die meerderheid de islam de belangrijkste godsdienst, zal deze discussie zich nog jaren voortslepen. Maar gelukkig heeft die zich weten te ontdoen van de politiek correcte last van de beleidsadviseurs van vroeger jaren, die het kartel vormden dat de lijnen bepaalde waarlangs het debat diende te verlopen en al het andere in de ban deden.

Uit de statistieken voor onderwijs, criminaliteit en werkloosheid blijkt overigens dat ter zake van de integratie van minderheden er nog onvoldoende is bereikt. Verder trouwt de grote meerderheid der Turken en Marokkanen in Nederland met een partner uit het land van herkomst, voor wie het integratieproces van voren af aan moet beginnen.

Pim Fortuyn slaagde erin over immigratie en integratie te

verwoorden wat in brede lagen van de bevolking werd gedacht. Hij deed dat bovendien op een uitgesproken theatrale wijze. Hij was een Arnold Schwarzenegger avant la lettre. Hij gaf onvrede een stem en het alternatief een gezicht. Maar het is de vraag of zijn ideeën te verwerkelijken zouden zijn geweest. Zo wilde hij het verdrag van Schengen opzeggen en de grenscontroles weer invoeren. Door de moord op 6 mei 2002 zullen we nooit weten in hoeverre Fortuyn succes zou hebben gehad. Vermoedelijk zou na betrekkelijk korte tijd zijn gebleken dat hij niet het geduld had door de stroperige politiek heen te breken.

De Europese Unie

De Europese Gemeenschap, nu Unie, is altijd zeer in het belang van Nederland geweest. Haar oorspronkelijke doelstellingen waren: oorlog tussen Duitsland en Frankrijk voorgoed onmogelijk maken; de oorlogsschade herstellen; en de Sovjet-Unie buiten de deur houden. Die doelstellingen zijn ruimschoots gehaald. Steun voor de integratie van Europa was dan ook een constante in de politiek van Nederland, welk kabinet ook aan het bewind was.

Tijdens de jaren zeventig en tachtig was de overheersende stroming in de Nederlandse Europa-politiek het federalisme. Dat betekende één internationaal-rechtelijke persoonlijkheid, één regering (de Europese Commissie) gecontroleerd door het Europees Parlement en door de Raad van Ministers als senaat; en één buitenlandse en defensiepolitiek, dus ook één vertegenwoordiger in de Veiligheidsraad. Nederland zou in die zienswijze binnen de Europese Unie dezelfde plaats bekleden als Beieren in de Bondsrepubliek Duitsland of Catalonië in Spanje.

Overeenkomstig de moraliserende aard van de Nederlandse politiek werd deze orthodoxe visie gelijk een kerk die de Europa-gezinden verenigde. Kritiek op de regering in Den Haag

mocht, kritiek op Brussel nauwelijks. Wie die kritiek tóch uitte, stond algauw buiten de kerk en werd beschouwd als ketter. Wie in zijn kritische houding persisteerde, heette ‘Europa-sceptisch’ of zelfs ‘-cynisch’.

Toch steeg het ongenoegen in de jaren negentig. Het richtte zich eerst op de Brusselse bemoeizucht. De mening brak door dat de Unie zich onvoldoende hield aan de regels van de subsidiariteit. Deze regels, door Thomas van Aquino voor het eerst geformuleerd, kwamen erop neer dat een bevoegdheid op een zo laag mogelijk niveau moest worden uitgeoefend. Maar welk niveau dat was, werd uitgemaakt door de bovenste bestuurslaag, die steevast meende toch zelf het beste in staat te zijn welke bevoegdheid dan ook te gebruiken. Daarom zijn alle staten met een katholieke signatuur centralistisch van aard.

Welbeschouwd heeft de Europese Unie drie taken: gezamenlijke problemen oplossen (bijvoorbeeld sommige vormen van milieuverontreiniging verhelpen); barrières voor het economisch verkeer slechten (de interne markt vervolmaken); en gebruikmaken van schaalvoordelen (één buitenlandse politiek tot stand brengen).

Maar allengs werden steeds meer op zichzelf waardevolle doelstellingen aan deze drie taken toegevoegd. Daarbij werd steevast vergeten dat een doelstelling niet op Europees niveau behoefde te worden nagestreefd alleen omdat zij waardevol was. Het ontbrak, kortom, aan een overtuigende verticale ordening.

Het tweede punt van kritiek betrof de kosten die het lidmaatschap van de Europese Unie met zich meebracht. Was Nederland netto-ontvanger in de jaren zeventig en tachtig, in de jaren negentig sloeg de balans snel om. Dat kwam door de landbouwpolitiek. De Ierse commissaris voor de landbouw MacSharry wist zijn hervormingsvoorstellen aanvaard te krijgen, die neerkwamen op een subsidiëring van inefficiënte boeren door efficiënte. Voor Nederland betekende dit een aanmerkelijke verzwaring van de lasten. Daardoor werd ons land relatief de grootste nettobetaler aan de Unie.

Maar wie het daar niet mee eens was, kreeg het verwijt krenterig te zijn. ‘Europa mag ons best wat kosten,’ werd dan gauw gezegd. L.J. Brinkhorst, destijds lid van het Europees Parlement, vond een dergelijke opstelling zelfs getuigen van een ‘on-Nederlandse houding’. Elders in Europa werden ministers geacht te vechten voor het nationale belang. Maar Nederland leek weer in de ban van een overdreven internationalisme. Gelukkig heeft minister van Financiën Gerrit Zalm zich hier niets van aangetrokken. Tijdens de Europese Raad van Berlijn wist hij de Nederlandse financiële situatie althans ten dele te redresseren.

Dezelfde minister speelde een belangrijke rol bij het derde punt van kritiek, dat de muntunie betrof. Die was een noodzakelijk complement van de interne markt en dus in Nederlands belang, hoewel de gulden met een lange traditie van stabiliteit daarvoor zou moeten worden opgegeven.

Maar dan moesten de deelnemers aan de EMU ook aan de afgesproken criteria voldoen. Italië deed dat niet. Zalm hamerde erop dat althans het tekort van dat land binnen de perken zou worden gebracht. Hij werd in Rome ‘*Il perfido Zalm*’ genoemd maar bereikte wel dat de Italiaanse financiën althans ten dele werden gesaneerd, waarvoor sommige Italiaanse politici *en privé* hun erkentelijkheid hebben uitgesproken. Hierbij moet worden aangetekend dat het Italiaanse tekort voornamelijk is teruggedrongen door een drastische verlaging van de rentetarieven op de staatsschuld - een verlaging die mogelijk werd door deelname aan de euro.

Deze drie punten van kritiek - Brussel bemoeide zich met te veel; Nederland betaalde te veel; en er mocht niet worden gesjoemeld met de criteria voor de muntunie - hebben hun uitwerking niet gemist. De Nederlandse houding jegens de EU werd realistischer.

Maar het kabinet-Lubbers III hield vast aan de oude federale sentimenten. Hoewel ernstig tegen een dergelijke houding gewaarschuwd, kreeg het bij de Algemene Raad van september 1991 (‘Black Monday’), die over de toekomstige structuur van

Europa zou gaan, de kous op de kop. Minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek zei daarover: ‘Nederland ging af als een gieter.’

Agenda voor de toekomst

Het is belangrijk op basis van de lessen van het verleden te kijken naar de grootste problemen van de komende vijftien jaar. Het eerste probleem betreft onze rechtsstaat.

Die dreigt in de verdrukking te komen. Straatcriminaliteit en verstoringen van de openbare orde geven overlast en leiden tot een gevoel van onveiligheid. Burgemeesters mogen de politie er niet van weerhouden hiertegen op te treden. De ernstige, vaak georganiseerde misdaad kan alleen door een afdoend rechercheapparaat worden bestreden. Terrorisme vraagt om veel en nauwkeurige internationale samenwerking.

De overheid kan de criminaliteit onmogelijk op haar beloop laten want de rechtsstaat is de basis van alles. Daarom verdient rechtshandhaving prioriteit bij het verdelen van geld. Er is voorts een dilemma tussen rechtszekerheid en privacy. In het verleden hebben wij te veel nadruk gelegd op het tweede aspect. De algemene identificatieplicht en preventief fouilleren zijn belangrijke stappen op weg naar een effectievere rechtshandhaving.

Het tweede probleem betreft onze sociaaleconomische toestand. Op tal van maatschappelijke terreinen zijn de publieke ordeningsmodellen uitgehold - soms door Europese ontwikkelingen, vaak door ontevreden burgers. Denk aan gezondheidszorg, onderwijs, openbaar vervoer en sociale zekerheid. Op deze terreinen moet worden gestreefd naar nieuwe publiek-private vormen van ordening zonder in corporatisme te vervallen.

De groeicapaciteit van de Nederlandse economie op middellange termijn is van 3 procent gedaald naar 2 procent. De bijdrage van het arbeidsaanbod loopt terug van 2 procent naar

1 procent. Die van de productiviteitsgroei komt maar moeilijk boven 1 procent. Dat is weinig. Dus moet de overheid - tegen de demografische stroom in - alles doen om de deelname aan de arbeidsmarkt en de groei van de productiviteit te bevorderen.

Het economische getij is verrassend snel verlopen. In 1998 leek het Nederland nog alleszins voor de wind te gaan. Nu blijkt dat ons land ter zake van economische groei, werkgelegenheid en inflatie al vier jaar slechter presteert dan het Europese gemiddelde. Het schatkisttekort en de werkloosheid lopen daardoor snel op. Door de te snelle groei van de arbeidskosten is onze concurrentiepositie uitgehold, met als gevolg de grootste daling van de uitvoer sinds de Tweede Wereldoorlog.

Wat allereerst moet gebeuren, is een loonontwikkeling in de collectieve sector die niet uitgaat boven de inflatie. De marktsector zou die groeivoet moeten volgen. De loonkosten moeten achterblijven bij de productiviteitsgroei zodat zij dalen per eenheid product. Dit zal heilzaam uitwerken op de uitvoer, zodat wij het verloren terrein kunnen herwinnen.

Loonmatiging is overigens geen voldoende voorwaarde voor economisch herstel. Werken moet lonen, ouderen moeten worden gestimuleerd langer door te gaan en het aantal uren dat wordt gewerkt moet ook omhoog.

Verder moet Nederland meer investeren - vooral in onderzoek en ontwikkeling - zonder dat dit ten koste gaat van het begrotingsevenwicht, dat ingevolge het Europese Groei- en Stabiliteitspact zo snel mogelijk weer moet worden bereikt.

De economische groei kan versnellen door lastenverlichting en deregulering. Maar de regels die blijven bestaan moeten beter worden gehandhaafd. Meer flexibiliteit, meer eigen risico en een grotere soberheid betekenen minder Rijnland en meer scherpte in regelgeving en toezicht. Het is onontkoombaar, willen wij een welvarend land behouden.

Het derde probleem is de vorm die wij moeten geven aan een uitgebreide Europese Unie. Het lot van Nederland is onmis-

kenbaar verbonden met de economische en politieke ontwikkelingen in Europa. Europees beleid is binnenlands beleid.

Hoe blijft de Europese Unie *handlungsfähig*? Zij moet zich richten op haar wezenlijke taken en niet op alles tegelijk. Een 'goede bedoeling' volstaat niet om iets Europees te regelen. Een regel moet echt nodig zijn. Het beginsel van de subsidiariteit, dat veel beleidsterreinen dichter bij de burger wil laten, moet systematisch en voorafgaand aan de besluitvorming worden toegepast.

De Europese Unie heeft een sterke Europese Commissie nodig. Zij moet de centrale instelling in het beleidsproces blijven en niet degenereren tot een vrijblijvende discussieclub of een veredelde non-gouvernementele organisatie. Iedere lidstaat moet een stemhebbende commissaris kunnen voordragen.

Verder is de 'communautaire methode' van groot belang, waarin de Europese Commissie, het Europees Parlement, de Raad van Ministers en het Hof van Justitie elk hun eigen rol spelen. Sommigen willen de communautaire methode vervangen door een 'Directoraat van Grote Landen' met een 'President van Europa' als verlengstuk. Dat zou voor Nederland een ongunstige ontwikkeling zijn. De communautaire methode behandelt lidstaten op gelijkwaardige wijze. Onder een Directoraat zijn sommige lidstaten 'meer gelijk dan anderen'.

Het vierde probleem is de afhankelijkheid van energiebronnen buiten de EU. West-Europa is verslaafd aan olie als de junkie aan de naald. Op het ogenblik moet Europa 50 procent van zijn energiebehoefte invoeren; 45 procent van de olie komt uit het Midden-Oosten en 40 procent van het gas uit Rusland. Als er niets wordt gedaan, stijgt de afhankelijkheid van energiebronnen buiten de EU in 2030 tot 70 procent. Onze buitenlandse politiek zal daardoor onder grote druk komen te staan.

Kernenergie kan een cruciale bijdrage aan een Europees energiebeleid op de lange termijn zijn. Zij vermindert de afhankelijkheid van energie-invoer, brengt meer verscheidenheid in energiebronnen en draagt ertoe bij de verplichtingen

van het Kyoto-protocol uit te voeren. Maar sommige lidstaten willen atoomenergie afschaffen. Die trend moet worden gekeerd. Hopelijk is het besluit van de Finse regering uit 2002 een kerncentrale te bouwen een eerste signaal van nieuw denken.

Het vijfde probleem is de immigratie en het gebrek aan integratie. Tien jaar geleden was het thema van culturele minderheden een taboe, hoewel hun integratie onvoldoende succes had. Intussen is de situatie er niet veel beter op geworden hoewel het taboe is verdwenen.

Etnische minderheden vormen nu 9 procent van de Nederlandse bevolking. In 2015 zal dat 14 procent zijn. De omvang van de immigratie en het gebrek aan integratie overstijgen op dit ogenblik de absorptiecapaciteit van de stedelijke gebieden. Als gevolg daarvan neemt het ongenoegen bij de autochtone bevolking toe. Er moet altijd ruimte voor echte politieke vluchtelingen zijn. Maar verreweg de meeste asielzoekers zijn economische migranten.

Integratie moet voorts plaatshebben binnen een staatsrechtelijk geheel dat de waarden van de liberale democratie (zoals vrijheid van meningsuiting, gelijkheid van man en vrouw en de leerplicht) laat prevaleren boven gewoonten van immigranten die daar haaks op staan.

Veel immigranten in Amerika zijn trots op hun nieuwe nationaliteit. Van veel immigranten naar Nederland kan men dat niet zeggen. Een aantal van hen kijkt zelfs neer op onze cultuur. Zou het verschil komen doordat de Amerikanen meer appelleren aan de eigen verantwoordelijkheid terwijl in Nederland het slachtofferschap gerede ingang vindt?

Het zesde probleem is de demografische crisis. In alle 42 landen van Europa zijn de vruchtbaarheidspercentages lager dan het vervangingsniveau van 2,1 kind per vrouw. In 24 landen is de vruchtbaarheidsgraad zelfs lager dan 1,5. In landen als Italië, Spanje, Duitsland en Oostenrijk zal de bevolking in omvang dalen. De gevolgen daarvan zijn binnenkort voelbaar. Het aantal burgers dat ouder is dan 60 bedraagt nu 20 procent. In 2030 zal dat 34 procent zijn.

Deze demografische ontwikkeling heeft een economisch gevolg. Volgens de Europese Commissie zal de te verwachten economische groei dalen van 2,25 procent naar 1,75 procent per jaar. Als de vergrijzing ook negatieve gevolgen heeft voor de productiviteit zal de groei niet verder komen dan 1 procent.

In het pensioenstelsel is het gevolg al snel merkbaar. Nu zijn er drie werkenden voor elke burger ouder dan 60. In 2018 zullen er nog maar twee werkenden zijn. Dat heeft enorme gevolgen voor de samenstelling van de bevolking, voor de ontvolking van landelijke gebieden, voor de dynamiek van de arbeidsmarkt en de betaalbaarheid van de pensioenen. Alle lidstaten van de Europese Unie komen daarmee voor lastige keuzen te staan. Moeten zij de bevolkingsgroei stimuleren met een fiscaal gunstig gezinsbeleid? Moeten zij de pensioensgerechtigde leeftijd verhogen? Moeten zij het pensioenstelsel hervormen waarbij de staat steeds minder doet en burgers steeds meer zelf voor hun oudedagsvoorziening moeten zorgen? Nederland heeft naast de AOW een sterk ontwikkelde tweede pijler met krachtige pensioenfondsen maar in sommige grote Europese staten (Frankrijk, Duitsland en Italië) kijkt de burger voor zijn pensioen naar de staat.

De Europese Unie moet zich erop instellen dat een combinatie van deze problemen ingrijpende gevolgen zal hebben. Veel Europese landen zullen in moeilijkheden komen als hun afhankelijkheid van duurder wordende energiedragers blijft toenemen, terwijl pensioenen amper betaalbaar worden wegens de demografische ontwikkeling. Om pensioenen te kunnen betalen, zullen sommige lidstaten zich genoopt voelen hun begrotingstekorten te laten oplopen. Dat brengt de stabiliteit van de euro en dus van de Europese Unie in gevaar. Dergelijke ontwikkelingen raken de belangen van Nederland direct. Voor een stabiele munt zijn wij immers afhankelijk van onze Europese partners.

Slot

Het is niet moeilijk een *worst case scenario* te schetsen. Jongeren die in opstand komen tegen de stijgende lasten die zij moeten dragen om de ouderen van de toekomst dezelfde welvaart te geven als wat die van nu ontvangen. Tegenvallende arbeidsparticipatie gepaard met matige productiviteitstoename en dus een lage economische groei en veel werkloosheid. Een hoge olieprijs, die islamitische productielanden in staat stelt de culturele eigenheid van minderheden hier ruimhartig te subsidiëren. Slecht geïntegreerde islamitische meerderheden in stedelijke gebieden die de weinige joden die hier nog wonen het voortbestaan onmogelijk maken. Een maffia die lak heeft aan politie en justitie. En een Europese Unie die ten prooi valt aan atavistisch nationalisme en sociaaleconomische verstarring. Het is een grimmig beeld van een mogelijke toekomst.

Veel kabinetten zullen deze problemen koelbloedig en daadkrachtig te lijf moeten gaan. Veel aardige mensen zullen noodzakelijke maar pijnlijke hervormingen willen uitstellen. Veel onaardige mensen zullen hun gelijk bevestigd zien. Dat is de ironie van de politiek.

Minderheden en verdraagzaamheid

Hoewel ik geen Fransman ben, heb ik toch besloten mijn toespraak in drieën te delen. Ik zal eerst over de geschiedenis spreken, dan over de huidige toestand in Nederland en ten slotte iets over de verdraagzaamheid.

De geschiedenis

Een artikel geheten 'De integratie van minderheden' werd in september 1991 gepubliceerd in het centrumlinkse dagblad *de Volkskrant.* Dat artikel verdedigde twee stellingen. De eerste was dat een liberale samenleving als de Nederlandse op enkele fundamentele beginselen was gebaseerd, zoals de scheiding van kerk en staat, het recht van vrije meningsuiting, de verdraagzaamheid en de non-discriminatie. Wat betreft deze en soortgelijke fundamentele beginselen was geen marchandage mogelijk.

De tweede stelling verwees naar het integratiebeleid van die dagen dat kon worden samengevat met de woorden: 'Integratie met behoud van identiteit'. De auteur van het artikel - dat was ikzelf - meende dat deze formule een interne contradictie bevatte omdat elke integratie een verandering meebracht en dat voorts handelingen die op gespannen voet met bovengenoemde beginselen stonden, dienden te worden nagelaten. Maar wij leefden toen nog in de multiculturele illusie.

Bij het schrijven van dat artikel heb ik mij, althans ten dele, gebaseerd op het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) uit 1979, getiteld: 'Etnische minderheden'. Daarin staat de volgende passage:

> Zeer belangrijke aspecten van onze westerse cultuur zoals de individuele vrijheid en gelijkwaardigheid worden door een andere cultuur op soms militante wijze aangevochten. In die gevallen van confrontatie waar in de praktijk geen compromis mogelijk is, staat geen andere keuze open dan de verworvenheden van onze cultuur te verdedigen tegen anders luidende aanspraken in.

Ik was fractievoorzitter van de Nederlandse liberale partij (VVD) in de Tweede Kamer geworden in april 1990, dus een jaar voordat ik mijn artikel schreef. Ik maakte mij toen zorgen over de mogelijkheid dat een onderklasse zou ontstaan, die zich zou concentreren in bepaalde getto's in de grote steden: ruimtes met veel misdaad en werkloosheid, waar de kennis van het Nederlands en de Nederlandse samenleving beperkt zou zijn en waar de rechten van de vrouw weinig te betekenen zouden hebben.

Mijn artikel heeft veel beroering veroorzaakt. Het heeft aanleiding gegeven tot meer dan honderd artikelen. De kritiek kwam hoofdzakelijk uit de hoek der multiculturalisten, die meenden dat iedereen recht had op zijn eigen cultuur en dat ik bovendien overdreef. In die tijd werd het debat over de multiculturele samenleving beheerst door het kartel der zogenaamde deskundigen die uitmaakten welke meningen aanvaardbaar waren en welke niet. Het debat werd in hoge mate beïnvloed door *political correctness*.

Alvorens verder te gaan bij mijn weergave van wat in de jaren negentig is gebeurd, wil ik nog op twee aspecten wijzen van het artikel dat ik in september 1991 schreef en die van belang kunnen zijn voor de discussie van vandaag.

Het eerste aspect betreft de hoofddoekjes. Ik schreef:

> Islamitische schoolgaande meisjes mogen een hoofddoek dragen hoewel die hoofddoek natuurlijk voor heel wat meer staat dan alleen het bedekken van het haar.

Het tweede aspect is de verzuiling, die in Nederland gangbaar was maar nu veel van haar belang heeft verloren.

In zijn eerste rapport van februari 1991 onderscheidde de *Haut Conseil à l'Integration* de 'logica van de gelijkheid' en de 'logica van minderheden'. De eerste logica veronderstelt een gelijkheid van individuen voor de wet, de tweede logica impliceert een institutionele erkenning van minderheden als zodanig. De eerste logica, vervolgde de Raad, wordt gevolgd door Frankrijk, België en Duitsland, de tweede door Nederland en Engeland.

Het is zonder twijfel waar dat een 'institutionele erkenning van minderheden als zodanig' het meest overeenkomt met de Nederlandse traditie, die bestaat uit elkaar accommoderende godsdienstige minderheden. Daaruit vloeit voort dat deze godsdienstige minderheden het recht hebben op door de overheid gefinancierde scholen op godsdienstige grondslag. Dat recht ligt verankerd in de Grondwet. Het is dus ook van toepassing op islamitische minderheden. Vandaar de opkomst van scholen op basis van de islam.

Deze ontwikkeling is omstreden. Velen, onder wie ik, vrezen dat gescheiden scholen een voorbode zijn van een gescheiden samenleving. Maar godsdienstige minderheden dit recht ontnemen, vereist de afschaffing van het desbetreffende grondwetsartikel, wat politiek voorlopig niet mogelijk is.

Tijdens de acht jaar van mijn fractievoorzitterschap (1990-1998) heb ik een beleid inzake minderheden voorgestaan dat als volgt kan worden samengevat:

1 Beperk de immigratie;
2 Bestrijd de discriminatie; en
3 Bevorder de integratie.

Wat betreft het eerste punt - beperk de immigratie - heb ik niet alleen naar de Nederlandse steden maar ook naar de Amerikaanse ervaring gekeken. Het is namelijk mijn opvatting dat wij de Verenigde Staten niet een oplossing vóór maar een pro-

bleem achter zijn. Welnu, algemeen wordt in Amerika aangenomen dat de instelling van quota in de jaren twintig de integratie van de toen aanwezige minderheden heeft bevorderd.

Dit wil niet zeggen dat mijn standpunt door de coalitiepartijen is overgenomen. Bijgevolg bleef de immigratie in de jaren negentig hoog: in totaal 370.000 personen, wat veel is voor een klein en overbevolkt land. Pas dankzij een nieuwe Wet op de Immigratie zijn de jaarlijkse aantallen nu gezakt tot een derde of een kwart van wat zij eens waren. Niettemin zal Amsterdam binnen een luttel aantal jaren een absolute meerderheid van islamitische allochtonen kennen. Rotterdam en Den Haag zullen na enige tijd Amsterdam hierin volgen.

In de loop van de jaren negentig is de *political correctness* langzaamaan verdwenen. Dat gebeurde door een voortdurende openbare discussie en - belangrijker nog - de onvermijdelijke druk van de werkelijkheid.

Laat mij een toespraak citeren die is gehouden door de directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau A.J. van der Staay in februari 1995 op een conferentie ter zake van het grotestedenbeleid. Hij vroeg aandacht voor de torenhoge werkloosheid onder allochtonen, ‘een integratieproces dat de immigratie niet kan bijhouden, interetnische animositeit, zwarte scholen, witte vlucht, criminaliteit en verloedering’. Hij concludeerde als volgt: ‘Er leeft een wijdverbreid gevoel dat in Europa het beleid niet is opgewassen tegen de grootstedelijke neergang. Eerder faalde zulk een beleid in de Verenigde Staten.’

Wij waren dus gewaarschuwd.

Van der Staays opvolger als directeur van het Sociaal Cultureel Planbureau Paul Schnabel schreef vijf jaar later over een ‘afscheid van een onvruchtbaar en uiteindelijk onaanvaardbaar cultuurrelativisme, dat wel onderscheid maar geen verschil wil maken’.

Zijn toespraak was ‘een pleidooi tegen de hoop op een multiculturele samenleving als uitdrukking van gelijke kansen van andere culturen om ook onze cultuur te kunnen bepalen’.

Deze toespraken en een menigte artikelen (waaronder een

belangrijke van de hand van Paul Scheffer) hebben niet nagelaten de openbare mening te beïnvloeden. Maar de belangrijkste factor was toch de werkelijkheid, dat wil zeggen de feiten. Vooral in Rotterdam drongen die zich onweerstaanbaar op. Het is ook daar dat een openbare discussie over de spreiding van allochtonen ontstond: een onderwerp dat in 1995 nog taboe was. Niemand kon langer om de problemen van de multiculturele samenleving heen. En toen kwamen twee moorden: die op Pim Fortuyn in 2002 en op Theo van Gogh in 2004.

Pim Fortuyn was een flamboyante homoseksueel en zeker geen racist of antisemiet. Hij had een uitgesproken gave voor de theatrale politiek. In zekere zin kon hij worden vergeleken met Poujade. Hij had een aantal pijlen op zijn boog. Maar wat het meest de aandacht trok was zijn pleidooi tegen meer immigratie. Hij woonde dan ook in een Rotterdamse wijk met tientallen nationaliteiten en had daar mede de last van te dragen.

De moord op hem had niets met de islam te maken. Anders was het met de moord op Theo van Gogh. Diens moordenaar was een moslim die zich tot het fundamentalisme had bekeerd. Van Gogh had meegewerkt aan de film *Submission* van het vrouwelijke lid van de Tweede Kamer Ayaan Hirsi Ali, die uit Somalië afkomstig is. Ayaan wordt gemotiveerd door de achterstelling van de vrouw in islamitische culturen. Zij heeft die in eigen persoon ervaren. De film *Submission*, die negen minuten duurt, vertelt vier verhalen van islamitische vrouwen die worden onderdrukt. In het bijzonder laat de film vrouwonvriendelijke koranteksten zien die op het lichaam van een halfnaakte vrouw worden geprojecteerd.

Ik heb de film gezien voor hij werd vertoond en heb Ayaan gewaarschuwd voor de heisa die hij zou maken. Maar wij wonen in een vrij land en kennen geen censuur. Of vergis ik mij? In ieder geval wordt Ayaan nu 24 uur per dag bewaakt.

Sinds de moord op Theo van Gogh is de discussie over immigratie en integratie frank en vrij, en zonder enig taboe. De kranten staan bol van problemen waar niemand meer omheen kan. Dit is een goede zaak maar betekent natuurlijk niet dat

oplossingen voor de hand liggen. Alvorens over te gaan op het tweede deel van mijn toespraak, de actuele situatie, wil ik dit eerste deel besluiten met een persoonlijke herinnering.

Die betreft mijn toespraak op 9 november 2003 ter herdenking van de Kristallnacht, de nacht dat zeer veel ruiten van joodse winkeliers in nazi-Duitsland werden ingegooid, wat de opmaat voor de Holocaust was. Bij die gelegenheid waren er vijf sprekers. Allen spraken over antisemitische incidenten. Ik was de enige die wees op de islamitische achtergrond van de overgrote meerderheid van zulke incidenten. Waarom deden de anderen dat niet? Ik kan slechts concluderen dat zij geïntimideerd waren. Volgens mij komt die intimidatie voort uit een gebrek aan zelfvertrouwen: een gebrek aan vertrouwen in de westerse cultuur, waarvan de oorsprong en oorzaak diep in het verleden moeten worden gezocht.

De huidige situatie

Het tweede deel van mijn toespraak gaat over de huidige situatie. Hoe staat het met de integratie van minderheden anno 2005?

Sinds enige tijd bestaat er in Nederland een integratiekaart die individuele gegevens over alle inwoners van Nederland bevat op basis van de koppeling van verschillende databestanden. Deze gegevens betreffen onder andere demografische kenmerken, werk, uitkeringen, inkomens, onderwijs en migratiemotieven. Wat betreft minderheden zijn deze gegevens uitgesplitst naar etnische herkomst. Zo is er een fijnmazig netwerk van gegevens ontstaan dat inzicht verschaft in de mate van integratie van verschillende groepen van minderheden. Die groepen zijn niet alleen de ‘grote vier’ - Turken, Marokkanen, Antillianen en Surinamers - maar ook kleinere groeperingen die voornamelijk uit vluchtelingen bestaan, zoals Iraniërs, Irakezen en Somaliërs.

De algemene conclusie van de Integratiekaart 2005 is dat de

maatschappelijke achterstand van allochtonen hardnekkig is. Ik noem enkele bijzonderheden.

1 De werkloosheid onder niet-westerse allochtonen nam toe van 9 procent in 2001 tot 16 procent in 2004. Onder autochtonen lag de werkloosheid in 2004 rond 5 procent.
2 Van de Turken en Marokkanen trouwde in 2001 circa 90 procent met een partner uit de eigen herkomstgroep. Rond 60 procent van de partners werd uit het buitenland gehaald.
3 Turken, Marokkanen en Somaliërs hebben in hun vrije tijd weinig contact met autochtonen. Iraniërs zijn daarentegen sterk op hen gericht.
4 Van de Marokkaanse mannen in de leeftijd van 18-24 jaar wordt 18 procent door de politie van criminaliteit verdacht. Bij de autochtone leeftijdgenoten is dit percentage bijna 4 procent.
5 Ongeveer 40 procent van de Turken en 45 procent van de Marokkanen hebben geen onderwijs of alleen basisonderwijs gevolgd.
6 De helft van de autochtone maar ook van de Turkse en Marokkaanse bevolkingsgroepen vindt dat de westerse leefwijze niet samengaat met die van moslims.

Hoewel er ook vooruitgang is - zoals beheersing van het Nederlands in het basisonderwijs en deelname aan het hoger onderwijs - is duidelijk dat de integratie van niet-westerse migranten nog veel te wensen overlaat.

Op 3 februari 2004 werd in *NRC Handelsblad* een interview gepubliceerd van mevrouw J. Costa-Lascaux, lid van de Commissie die de regering van Frankrijk moest adviseren over het dragen van hoofddoekjes op school (Commissie-Stasi). Volgens dit interview heeft zij gezegd dat de integratie in Nederland totaal is mislukt en dat Nederland het kwetsbaarste land van Europa voor de opkomst van moslimfundamentalisme is. Hoewel deze uitspraak misschien wat krachtig is - er zijn immers ook lichtpunten - kan moeilijk worden ontkend dat een

koele blik op de huidige ontwikkeling niet tot optimisme stemt. Immers, vandaag telt Nederland bijna 1,7 miljoen niet-westerse allochtonen. Dit is ruim 10 procent van de bevolking. Dat percentage kan alleen maar stijgen, zowel door immigratie wegens gezinsvorming als door de hogere nataliteit. Wij moeten dus vooruitkijken naar de dag dat niet 10 procent maar 20 procent van de Nederlandse bevolking van allochtone herkomst is, met een concentratie in de grote steden, waarvan de burgemeesters zullen worden gekozen en waar een aantal scholen op islamitische basis zal bestaan. Wij hebben een Katholieke Volkspartij gehad, wij zullen een Islamitische Volkspartij krijgen - misschien wel twee. Zij zullen geen geringe invloed op het regeringsbeleid hebben. Nederland staat hier niet alleen. Ik beschouw de noodzaak een modus vivendi met de islamitische minderheden te vinden als Europa's grootste probleem.

Ik heb hier over oppassende en welwillende allochtonen gesproken. Die vormen de overgrote meerderheid. Er is ook een kleine minderheid van terroristen die door hun omgeving worden gesteund. Daarover een enkel woord. Er is veel inkt verspild om het islamitische terrorisme te verklaren. Ik wil twee theorieën uitsluiten. Ten eerste de gedachte dat dit terrorisme voortkomt uit armoede. De daders van 9/11 waren niet arm. In andere landen is ook veel armoede - India bijvoorbeeld - maar daar komen geen terroristen vandaan. In en rond Den Haag wonen 100.000 hindoes en die geven geen aanleiding tot moeilijkheden. De moordenaar van Theo van Gogh sprak perfect Nederlands en leek ook geïntegreerd. De tweede theorie wil dat dit terrorisme is veroorzaakt door de twist tussen Palestijnen en Israëliërs. Ik geloof daar niet in. Natuurlijk is die twist een complicerende factor. Maar ook al zou die twist zijn beslecht, dan nog zou het islamitische terrorisme doorgaan. Dat is namelijk gericht tegen het Westen als zodanig. De westerse cultuur vormt een grote bedreiging voor de islam, althans voor de huidige, versteende vorm daarvan. Het Westen zal niet veranderen, althans niet in essentie. Het terrorisme zal

dus aanhouden tot er een liberale islam ontstaat - tot de *ijtihad* in ere wordt hersteld, waar prof. Mohamed Arkoun en ik voor hebben gepleit in ons boek over islam en de democratie.

De verdraagzaamheid

Ik kom nu toe aan het derde en laatste deel van mijn toespraak, dat over de verdraagzaamheid gaat en kort zal zijn.

De verdraagzaamheid jegens afwijkend gedrag is voor Nederland sinds lang kenmerkend geweest. Zie de geschiedenissen van René Descartes en Pierre Bayle, zie de ontvangst van de hugenoten en de Britse *non-conformists*, voordat deze laatsten op de Mayflower naar Boston voeren.

Deze verdraagzaamheid is onderdeel geworden van onze grondrechten, zoals onder andere neergelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens.

De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is opgesteld bij de aanvang van de Verenigde Naties. Destijds was Afrika nog geheel gekoloniseerd en Azië grotendeels. Dus bestond de Commissie die de Verklaring moest opstellen uit de Eerste Wereld - de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk - en de Tweede, dat wil zeggen de Sovjet-Unie en haar satellieten. De Commissie werd voorgezeten door Eleanor Roosevelt. Toen het op een stemming aankwam, onthield het sovjetblok zich. Dus de Universele Verklaring is van westerse oorsprong.

Maar het Tien-an-men Square-incident en vele andere over de hele wereld hebben mij ervan overtuigd dat alle gewone mensen verlangen naar de voordelen die navolging van de Universele Verklaring zou brengen. Dat geldt mijns inziens ook voor het Midden-Oosten, waar velen zeggen: ‘Yankee go home but please take me with you.’

De verdraagzaamheid is dus diepgeworteld in onze cultuur en dat moet zo blijven. Breder geformuleerd betekent dit dat

er niet gemarchandeerd mag worden met de fundamentele vrijheden waarnaar ik bij het begin van mijn toespraak heb verwezen. Kort geformuleerd: geen tolerantie voor de intoleranten.

Maar dit betekent niet dat er geen aanpassingen mogelijk zouden zijn op ondergeschikte punten. Zo is de Nederlandse wet op het slachten gewijzigd om rekening te houden met islamitische gebruiken. Hetzelfde geldt voor de wet op de lijkbezorging. Dus waar compromissen mogelijk zijn, moeten die worden aangegaan, zeker in dit land dat dol op compromissen is.

Binnen het raamwerk van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Europees Verdrag van de Rechten kan iedere staat natuurlijk uitmaken wat voor hem verder essentieel is. Voor Frankrijk is dat de *laïcité* op basis van de wet die vandaag honderd jaar geleden is aangenomen. Voor Nederland is dat de eeuwenoude traditie van godsdienstige accommodatie tussen bevolkingsgroepen. Men kan die traditie betreuren maar zij is een feit. De scheiding tussen kerk en staat heeft in Nederland een gematigde vorm.

Mijn laatste opmerking slaat op de keerzijde van de verdraagzaamheid. Dat is de laksheid - de houding van hen die zeggen: laat de ander maar zijn gang gaan zolang hij mij niet voor de voeten loopt. Dat kunnen wij ons niet langer veroorloven. Daarvoor is het te laat.

II Liberale filosofie

De Europese mopperkorf

Bernard Mandeville (1670-1733) is misschien de grootste politieke denker die ons land heeft voortgebracht - in elk geval de origineelste. Mandeville is niet alleen een man van de Verlichting en de wetenschap, maar ook iemand wiens opmerkelijke ideeën nauw zijn verbonden met de twee steden waarin hij woonde en werkte. Zijn geboorteplaats Rotterdam ontpopte zich in de zeventiende en achttiende eeuw tot een bolwerk van commerciële bedrijvigheid. En Londen, waar Mandeville zijn *Fable of the Bees* schreef, groeide uit tot een 'megapolis' van een omvang die West-Europa niet eerder had gezien.

Deze verstedelijking werd in Mandevilles tijd sterk afgekeurd. Deugd bloeide in pastorale landelijkheid, zo oordeelde men, niet in jachtige, structuurloze steden. De metropool spoorde aan tot misdaad en corruptie. Het was een heilloze plek.

Zo niet Mandeville. Hij begreep dat het fenomeen van de Europese handelsmetropool een sociale structuur bezat. En hij begreep hoe die werkte. Hij zag, ten eerste, dat deze orde niet stoelde op de middeleeuwse hiërarchie der standen en op sociale eendracht, maar op individualisme, gelijkheid, wedijver, handel en industrie. En, ten tweede, kwam hij tot de revolutionaire conclusie dat de motor van de grote stad op een brandstof draaide die alom aanwezig en onuitputtelijk was: de natuurlijke slechtheid van de mens. De stad was een broeinest van ondeugd. Maar het geheim van de moderne stad, dat Mandeville ontdekte, was - en is - dat slechtheid op microniveau, mits gebonden aan spelregels, op macroniveau tot goede resultaten leidt.

Mandevilles ideeën zijn vandaag net zo belangrijk als drie eeuwen geleden, ook voor de Europese politiek. Maar voordat ik het over Europa ga hebben, wil ik nog iets kwijt over Mandeville.

Van polis tot metropolis

Toen Mandeville zijn *Fable of the Bees* schreef, worstelde de westerse filosofie al ruim tweeduizend jaar met dezelfde vraag: wat was het geheim van de robuuste, bloeiende maatschappelijke orde? Waarom waren sommige steden - want politiek analisten dachten vroeger aan steden: Athene, Sparta, Rome, Venetië en Genève - het toonbeeld van stabiliteit, vrijheid en economisch succes, terwijl andere leden onder oorlog, instabiliteit en armoede?

Tot diep in de achttiende eeuw vertrouwde men op een politiek model dat toegesneden was op de (kleinschalige) polis uit de klassieke oudheid.[1] Dit model bevatte twee sleutelelementen: ten eerste de morele *deugdzaamheid* van de bevolking of, ten minste, die van haar regeerders; en, ten tweede, de *eendracht.* Beide elementen vormden, zeker in de Renaissance, de Europese politieke orthodoxie.

Allereerst de noodzaak tot deugdzaamheid, wat betekende dat de lusten - heb-, eer- en machtszucht, ijdelheid, het najagen van plezier, luxe en weelde, consumentisme - moesten worden ingetoomd. De materie (de aardse begeerte) moest aan de geest (de hemelse zuiverheid) worden onderworpen. Plato, die de grondslag legde voor deze orthodoxie, geloofde niet dat de massa zelf tot zuiverheid in staat was. Zijn alternatief bestond uit hemelse intellectuelen die het aardse volk eronder hielden.

Eendracht, ten tweede, betekende dat gemeenschapsbelang voorrang had boven individueel belang. In plaats van wedijver moest er harmonie zijn. En eendracht, zo redeneerde men, ontstond wanneer de belangen van individuen *fysiek* in de loka-

le omgeving waren verankerd. Tot ver in de achttiende eeuw hield de theorie stand dat onroerend goed politiek-ethisch superieur was aan mobiel vermogen. Door vooral in de landbouw te investeren versmolt het individuele belang met dat van de politieke gemeenschap. De agrarische economie had een politiek-ethisch belang. Maar tegen de financiële markten, die in de achttiende eeuw aan terrein wonnen, en vooral tegen de ongrijpbare handel in aandelen, bestond een diep wantrouwen. Mobiliteit, dynamiek en concurrentie waren verdacht.

Welnu, Mandeville zag dat sinds de Renaissance orthodoxie en werkelijkheid telkens vaker uiteenliepen. De agrarische idylle die de achttiende-eeuwse aristocratie voor de geest had, werd rap door de feiten achterhaald. Europa veranderde in een commerciële samenleving, met een grotere rol voor burgers, handelaars en ondernemers dan voor aristocraten en priesters. En de pastorale harmonie, die men in de polis placht aan te treffen, vond men in de metropolis niet meer terug. In plaats van één gemeenschapsbelang waren er ontelbare particuliere belangen. En die belangen botsten en streden permanent om voorrang. De sociale dynamiek die uit die strijd ontstond, viel niet meer door Plato's hemelse intellectueel te controleren. De orthodoxie der Renaissance kwam zo op losse schroeven te staan.

Verlichting

In theorie kon Mandevilles Londen niet bestaan. Maar in de praktijk was de opkomst van de Europese metropool onstuitbaar. Hoe dat te verklaren? Met andere achttiende-eeuwse denkers, onder wie de politiek-econoom Adam Smith (1723-1790) en de filosoof Immanuel Kant (1724-1804), bedacht Mandeville een antwoord op deze vraag, dat een product vormt van de Europese Verlichting. Het omvat een aantal elementen, die ik hier kort samenvat:

a Individualisme

Ten eerste: het individualisme van de Verlichting. Kant verstond onder Verlichting de emancipatie van het individu.[2] Emancipatie betekende dat het individu zijn oordeelsvermogen leerde gebruiken. *Sapere aude!* was zijn kernspreuk: durf te denken, zelfstandig en mondig te zijn. Volgens Kant hadden priesters en geestelijke raadgevers de mens in slaap gewiegd. Deze arcadische rust was overigens niet ongerieflijk. Zij bood de mens een zorgeloos en lui bestaan zonder nadenken of knopen doorhakken. Maar uiteindelijk was deze argeloosheid verraderlijk. Het individu moest zichzelf wakker schudden uit zijn godsdienstige luiheid om het lot in eigen hand te nemen. En dat ideaal had een universele geldigheid.

b De menselijke natuur

Ten tweede: Mandeville noch Kant had illusies over de goedheid van de mens. De menselijke natuur was gespleten. Enerzijds was de mens op de ander aangewezen en kende hij een aangeboren verlangen naar *Geselligkeit.* Maar anderzijds wilde de mens alleen zijn. Het sociale verlangen naar vriendschap weerhield de mens er niet van *ungesellige* dingen te doen. Dat wil zeggen: de mens zocht vooral naar de bevrediging van de *eigen* behoeften.

Zij die geloven dat de menselijke natuur zuiver en goed is, geven de maatschappij de schuld van al het kwaad in de wereld. Zij trekken ten strijde tegen instellingen en demoniseren geld, handel en eigendom. Zij die daarentegen geloven dat de mens van nature slecht en zelfs gewelddadig is, zien in geld, handel en eigendom een matigende invloed. Zoals Samuel Johnson (1709-1784), een andere beroemde Londenaar, zei: '*There are few ways in which a man can be more innocently employed than in getting money.*'

c Private vices, public benefits

Ten derde: het beginsel van de 'deugdelijke ondeugdelijkheid' - of zoals Mandeville het samenvatte: '*Private vices*, *public benefits.*' Zijn bijenkorf stond model voor de moderne samenleving van mondige individuen die het eigenbelang nastreefden en zich van de traditioneel christelijke zedenleer weinig aantrokken. Dat was geen beminnelijke eigenschap en het leven in de bijenkorf - die hij ook omschreef als een 'mopperkorf' (*Grumbling Hive*) - was niet gemakkelijk en zeker niet ontdaan van zorgen en stress. Maar zolang dit streven binnen de grenzen van de wet bleef, ontstond er een *nexus* van commerciële activiteit met per saldo een positief resultaat voor het geheel. Zonder ijdelheid geen mode-industrie. Zonder losbandigheid geen kroegen, restaurants of nachtleven. Zonder consumentisme minder economische bedrijvigheid en werkgelegenheid. Voor Mandeville gold ook dat resultaten belangrijker waren dan bedoelingen. Kwade bedoelingen leidden soms tot goede resultaten. Maar omgekeerd gold deze stelling ook: goede bedoelingen hadden soms kwade gevolgen, vooral indien *overheden* goede bedoelingen hadden. Pascal (1632-1662) zei: '*Qui veut faire l'ange*, *fait la bête.*'

d Tweedracht (niet eendracht) maakt macht

Ten vierde: het beginsel 'tweedracht maakt macht'. Eeuwenlang dacht men dat staten hun stabiliteit en succes ontleenden aan interne eenheid. Machiavelli (1469-1527) was de eerste die met deze traditie brak. Hij beweerde dat conflict juist sterker maakt.[3] Dat was de geheime succesformule van de Romeinse republiek. Ook Kant begreep dat de vooruitgang werd aangejaagd door tweestrijd. Niet het streven naar eendracht maar de door de natuur gewilde wedijver, heers- en hebzucht zouden de premoderne lijdelijkheid van de mens doorbreken. Wie de beste of rijkste wilde zijn, wierp traagheid van zich af en stortte zich in arbeid, aldus Kant. Uit die drang tot rivaliteit

ontstonden welvaart, verlichting en emancipatie. ‘Dank derhalve,’ zei hij ironisch, ‘aan de natuur voor de onverdraagzaamheid, voor de jaloers wedijverende ijdelheid, voor de niet te bevredigen begeerte naar bezit of tot heersen!’[4]

e De staat

Ten vijfde: om te voorkomen dat deze rivaliteit tot misdaad en zelfs oorlog zou leiden, was het nodig het individu onder het gezag van wetten te plaatsen. Emancipatie en verlichting werden bereikt dankzij Kants antagonisme, maar alleen indien deze strijd plaatshad binnen de omheiningen van normen en spelregels. In plaats van ongebonden vrijheid kwam het aan op getemperde vrijheid. De uitdaging was evenwicht te vinden tussen vrijheid en orde. Enerzijds moest het individu gehoorzamen aan het publieke gezag. Anderzijds moest de overheid haar regelzucht beperken, zodat de sociale orde uit de ruil tussen belangen kon ontstaan. Het (welbegrepen) eigenbelang hield de maatschappelijke orde bijeen.[5] Voor staatsdirigisme was geen plaats. ‘*That government is best which governs least*,’ zei Adam Smith.

Samenvattend: de sociale basisstructuur van Mandevilles bijenkorf, die de nieuwe Europese metropolis beschreef, was de economische ruilrelatie. De grote stad kende geen collectieve identiteit of gevoelsband, zoals in de Renaissance, maar alleen individuele belangen. En het bindmiddel dat die belangen bijeenbracht werd gevormd door geld, handel, vraag en aanbod. De metropolis was, in de woorden van Thomas Carlyle (1795-1881), een *cash nexus.*[6] Zoals Marx en Engels, met een mengeling van bewondering en afgrijzen, schreven: ‘De bourgeoisie [...] heeft geen andere band tussen mensen gelaten dan het naakte belang, dan de gevoelloze “contante betaling”.’[7] Dat is natuurlijk niet zo, maar het geeft een omslag in het denken weer.

Corporatisme versus liberalisme

Met deze visies in het achterhoofd wil ik nu naar Europa en de grenzen daarvan kijken. Maar ik wil eerst wijzen op een verschil tussen de Europese en nationale politiek. In Europa wordt men ingedeeld in kampen van voor- en tegenstanders, dat wil zeggen: van Euro-federalisten en antifederalisten. Op nationaal niveau kennen we dit niet. Niemand is 'voor of anti-Nederland'. We zijn voor of tegen een bepaald beleid, maar niet voor of tegen ons land. In de Europese politiek ligt dit beduidend anders. Daar doet men vaak alsof de politieke opponent niet alleen *jouw* tegenstander is maar een tegenstander van *Europa.*

Deze manier van denken verbergt dat er vanaf het begin twee gezichtspunten waren op het proces van Europese integratie.[8] Beide zijn vóór Europese integratie maar de een wil een *ander soort* Europa dan de ander. Het eerste standpunt wil een corporatistisch Europa. Het tweede standpunt wil een liberaal Europa. Dit liberale standpunt wordt door de aanhangers van het corporatisme meestal als 'anti-Europa' bestempeld. Politiek is dit handig. Het liberale standpunt wordt zo onmiddellijk gediskwalificeerd. Het lijdt onder gebrek aan 'Europese ambitie'. En het corporatisme komt uit de bus als 'het Europese ideaal'.

In Nederland wordt niemand van anti-Nederlandse opvattingen beticht omdat hij wil dat de staat minder doet - dat zouden we ongepast vinden. In Europa gebeurt dat echter wel. Mensen die vinden dat het minder moet, bijvoorbeeld met het landbouw- en regiobeleid, hebben een 'on-Europese' houding. Maar het ene standpunt is natuurlijk niet 'Europeser' dan het andere. Het verschil zit hem elders, namelijk bij Mandeville.

De corporatistische visie is gebaseerd op angst voor wedijver. Zij gaat terug op het verlangen naar harmonie en veronderstelt een collectieve gevoelsband die alle Europeanen verbindt, zoals er een band is die de Fransen bindt of de Denen.

De liberale opvatting van Europa sluit aan bij de analyse van Mandeville, Smith en Kant. Zij pleit voor concurrentie tussen individuen en lidstaten. Wat Europeanen bindt zijn de munt en de markt. In de corporatistische visie is concurrentie Europa's vijand. In de liberale optiek is dat andersom: Europa wordt door wedijver sterker.

Dat fundamentele verschil in analyse komt tot uiting op vele vlakken, waarvan ik er hier slechts drie als voorbeeld zal noemen.

a Industriepolitiek

Ten eerste: de industriepolitiek. Het corporatisme bepleit een actieve en sectorale industriepolitiek gericht op het creëren en beschermen van nationale industriële kampioenen. Met andere woorden: Europa moet zorgen dat grote, prestigieuze ondernemingen in eigen handen blijven - en dan doelt men vooral op Franse of Duitse (of Frans-Duitse) handen. Ondernemingen zijn in die visie vestingwerken die bescherming bieden tegen buitenstaanders. Een dergelijke politiek baseert zich op dirigisme en economisch nationalisme.

De liberale visie pleit voor vrije mededinging, de interne markt en aandeelhoudersdemocratie. Liberale industriepolitiek is horizontaal en gericht op de lange termijn, dat wil zeggen: gericht op het scheppen van een gunstig klimaat in Europa voor investeringen en ondernemingen. Indien we ‘delokalisatie’ willen tegengaan moeten we concurrerender worden. Dat laatste vereist niet alleen investeringen in onderwijs en onderzoek, maar eerst en vooral de *structurele* hervorming van de Europese arbeidsmarkt, goed beheer van de overheidsfinanciën en een verdere deregulering en integratie van Europese markten. Lidstaten die roepen om meer investering in onderzoek en innovatie, maar al jarenlang de totstandkoming van het gemeenschapspatent blokkeren, verkwanselen hun geld.

b Belastingpolitiek

Ten tweede: de belastingpolitiek. De uitgebreide Unie kent behoorlijke verschillen tussen de tarieven voor de vennootschapsbelasting, vooral tussen de oude en de nieuwe lidstaten. Koploper Duitsland heeft een tarief van 38 procent en in Nederland ligt dit niet veel lager, rond de 35 procent. Hongarije heeft een tarief van 16 procent, Litouwen van 15 procent en Ierland doet het zelfs voor 12,5 procent.

In het Europa van het corporatisme is er voor deze verschillen geen plaats. Men vreest de onderlinge concurrentie tussen lidstaten. Ondernemingen en kapitaal verhuizen naar de landen met de laagste tarieven. En de lidstaten zouden zich dus in een *race-to-the-bottom* storten. De nieuwe landen, met hun lage tarieven, zijn in deze optiek de boosdoeners. Zij doen aan 'belastingdumping'. En dus moet er geharmoniseerd worden, zodat de tarieven overal hoog liggen.

In een liberaal Europa is er juist alle ruimte voor eerlijke belastingconcurrentie. De nieuwe lidstaten staan met hun lage tarieven volledig in hun recht. Zij benutten de zwakke economische plekken van de oude lidstaten. Harmonisering van de tarieven - niet van de grondslag - naar West-Europees niveau is fundamenteel de verkeerde weg. De lage tarieven in de nieuwe lidstaten moeten ons geen angst aanjagen. Zij moeten ons prikkelen om concurrerender te worden. Voor het liberale Europa is de uitbreiding van levensbelang. Het houdt de vastgeroeste economieën van sommige oude lidstaten bij de les.

c Sociale politiek

Ten derde: de sociale politiek. Zoals in de belastingpolitiek vreest een corporatistisch Europa de uitholling van arbeidsvoorwaarden en de verzorgingsstaat. Vooral is men bang dat de nieuwe lidstaten, waar arbeidskosten minder hoog zijn, economische activiteit aanzuigen, waardoor hier werkgelegenheid wegvloeit. Met name moet worden voorkomen dat

lidstaten op arbeidsvoorwaarden en de kosten van sociale zekerheid gaan concurreren. Deze visie eist daarom dat er meer Europese regelgeving komt.

Het liberale Europa begroet ook op dit vlak meer concurrentie en dynamiek. Structurele hervorming in de arbeidsmarkt is geen 'social dumping'. Europeanen slaan zich graag op de borst vanwege hun sociale marktmodel. Europeanen schudden meewarig het hoofd over 'Amerikaanse toestanden'. Maar wij moeten ons afvragen of de toestand in Europa nog wel houdbaar is. Is ons sociale model nog wel zo sociaal? De prijs is immers hoge werkloosheid en stagnatie. De rechten die werknemers beschermen tegen werkgevers functioneren tegelijk als beschermingswallen tegen nieuwkomers op de arbeidsmarkt.

Maar die nadelen van ons sociale model zien we niet. Wat wij wel zien, zijn de goede bedoelingen daarvan. In plaats van structurele hervorming, die de kosten van dit model zullen drukken, schermen we ons daarom af van concurrentie. De uitbreiding is ook hier een noodzakelijke prikkel voor veel oude lidstaten. Het dwingt ons de arbeidskosten te verlagen, wat hard nodig is.

Wordt het water of ijs?

Met andere woorden: de corporatistische en de liberale visie op Europese integratie verschillen niet naar ambitieniveau maar naar inhoud. Het corporatisme ziet de Unie als een vesting tegen toenemende concurrentie en globalisering. De Europese Unie is een antwoord op het feilen van de markt. En dat antwoord vereist regelgeving, bureaucratische bemoeienis en een gevoelsband tussen Europese burgers die te vergelijken is met de nationale identiteit. Het corporatistische Europa is dat van Jacques Delors. In beginsel rekent het alle taken tot zijn pakket. Het landbouwbeleid is er een vrucht van, zo ook het regiobeleid.

Dit Europa heeft een lange traditie, die verbonden is met Jean-Baptiste Colbert (1619-1683), *Contrôleur Générale* - zeg maar minister van Financiën - onder Lodewijk XIV. Colbert stond voor direct ingrijpen in het management van ondernemingen, de bescherming van de nationale industrie door staatssteun en tarieven, prijsregulering in de landbouw en een economische politiek van grote projecten in de transportsector. Hij bouwde de havens van Calais, Brest en Le Havre, evenals het Canal du Midi - de HSL uit die tijd. Veel ministers van Financiën zijn in zijn voetsporen getreden.

Het liberalisme ziet de Unie als een middel om markten te openen en concurrentie aan te gaan. De interne markt is er het beste voorbeeld van, net als de recente uitbreiding met de nieuwe lidstaten. Men beseft dat er geen gevoelsband is tussen Europeanen die vergelijkbaar is met nationale eensgezindheid. En bij ontstentenis daarvan wordt het bindmiddel gevormd door de handel, geld en economisch belang, zoals in Mandevilles bijenkorf. De Europese markt, niet de bureaucratie, is de motor van het integratieproces. De grens ligt daar waar Europees beleid een toegevoegde waarde heeft of grensoverschrijdende problemen aanpakt: de Muntunie en tot op zekere hoogte ook milieu- en justitiebeleid.

Het verschil tussen beide visies wordt gemaakt door Mandeville en die andere stad: Lissabon. In 2000 stelde de Unie zich te Lissabon tot doel in 2010 de meest concurrerende economie ter wereld te zijn. Met de invoering van de interne markt in 1993 was Lissabon een hoogtepunt voor het liberale Europa. Die glans is eraf. We zijn op de helft maar de Lissabon-doelen zal de Europese Unie niet bereiken.

Ik ben bang dat dit door het schrijven van meer rapporten en studies niet meer verandert. Het heeft te maken met politieke wil. In sommige grote lidstaten is die er niet. Men vreest er de vrije concurrentie en grijpt steeds vaker terug op de recepten van Colbert in plaats van Mandeville. Lissabon staat voor de hervorming van de *structuur* van de economie. Het is een strategie die op de korte termijn vaak pijn doet maar op de lange

termijn vruchten afwerpt. Dat blijkt nu de achilleshiel, want politici met slappe knieën en veel electorale zorgen moet je dan niet hebben. Die zwichten voor kortetermijnbelangen en symptoombestrijding, dat wil zeggen, voor het colbertisme: het afschermen van nationale kampioenen voor concurrentie en de directe interventie in de economie. Dit is een vlucht voor de werkelijkheid die de Europese economie de das dreigt om te doen.

Conclusie

Zoals wel vaker dreigt Europa de lessen van Mandeville te vergeten. Die lessen heb ik vroeger eens in een simpele stelling proberen weer te geven. Die stelling luidt als volgt: *Stabiliteit op microniveau leidt tot instabiliteit op macroniveau; instabiliteit op microniveau leidt tot stabiliteit op macroniveau.* Zij gaat niet altijd op maar wel regelmatig.

Een illustratie: in een glas neemt water de vorm aan van het glas. Dat komt doordat de watermoleculen kunnen bewegen ten opzichte van elkaar. Op het niveau van de moleculen is er dus instabiliteit. En daardoor kan het water zich aanpassen aan een zich wijzigende vorm. IJs kan dit niet. IJsmoleculen zijn onbeweeglijk ten opzichte van elkaar. Op microniveau is er dus stabiliteit, maar op macroniveau kan het ijs zich niet aanpassen. In de winter leidt dat tot gesprongen leidingen.

Samenlevingen die op individueel niveau wedijver, mobiliteit en instabiliteit kennen, zijn op macroniveau vaak stabiel en welvarend. Het beste voorbeeld is de Verenigde Staten, waar de kans zeven keer zo groot is dat men zijn baan verliest als in Duitsland, maar ook tien keer zo groot dat men een nieuwe vindt. Omgekeerd: samenlevingen die het individu vrijwaren van risico, wedijver en prikkels verzanden vaak in stagnatie en raken op de lange termijn in verval. Het beste voorbeeld is de Sovjet-Unie.

Tot slot: waar bevindt Europa zich nu? Is het water of ijs?

Mijn indruk is dat de temperatuur nog steeds onder het nulpunt ligt: ijs dus. Europese economieën zijn geblokkeerd. En met de *deblocage* wil het niet vlotten. Laten wij hopen dat de leidingen het nog even uithouden.

Eindnoten:

1 Zie J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition.*
2 Immanuel Kant, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung*, 1784.
3 Niccolo Machiavelli, *The Discourses on the First Ten Books of Titus Livy*, 1531.
4 Immanuel Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, 1784.
5 Montesquieu (1689-1755) zei: 'l'interêt est le plus grande monarque de la Terre'.
6 Zie ook: Niall Ferguson, *The Cash Nexus.*
7 Karl Marx en Friedrich Engels, *Het communistisch manifest.*
8 John Gillingham, *European Integration 1950-2003: Superstate or New Market Economy.*

De radicalisering van de Romantiek

Inleiding

De studie van politieke theorieën is, na een periode van crisis en verval, weer langzaam in haar oude glorie hersteld. Het verhitte karakter van recente debatten over de inhoud van de politiek-filosofische canon - de belangrijkste pennenvruchten van denkers die in de Amerikaanse Academie soms ironisch *the deadest*, *whitest males* worden genoemd - geeft aan dat men in brede kring weer doordrongen begint te raken van het belang van een studie van de meesterwerken uit de geschiedenis van de politieke filosofie. In een confrontatie met de grote denkers en een worsteling met de problemen van de filosofie kan men immers zijn geest oprekken en zijn redeneervermogen aanscherpen.

Het belang van een studie van de grote teksten schuilt vooral in een confrontatie met tijdloze vragen. Maar voor een politicus is het niet minder interessant wat er in de praktijk met al deze verheven ideeën gebeurt: de manier waarop ideeën uiteindelijk in het maatschappelijk debat worden gebruikt. Welke invloed hebben denkers daadwerkelijk gehad: niet in de wereld van de ideeën, maar op straat?

Gedurende zijn gehele carrière heeft de Engels-Russische filosoof en Oxford don sir Isaiah Berlin (1909-1997) zich ingespannen om de werkingsgeschiedenis en de intellectuele wortels van de totalitaire idee in kaart te brengen. Zijn strijd tegen het totalitarisme was ongetwijfeld geïnspireerd door een aantal ervaringen uit zijn vroege jeugd: met zijn ouders moest Berlin tot tweemaal toe vluchten voor oorlogsgeweld en revolutionaire dreiging; zijn ervaringen met pogroms in Rusland bezorgden hem daarbij een blijvende afkeer van geweld.[1] Als

pleitbezorger van de vrijheid heeft hij zonder twijfel zijn plaats verdiend in het liberale pantheon van de twintigste eeuw.

De geschiedenis van de totalitaire idee is volgens Berlin die van grote denkers die zich afzetten tegen de dominante ideeën en idealen van de Verlichting. Ontwikkelingen in de verheven wereld van ideeën leidden op termijn tot gebeurtenissen in politiek en maatschappij. Sommige denkers hebben ongetwijfeld in de praktijk een grote en blijvende invloed op de wereld waarin zij woonden en werkten gehad. Maar dat geldt lang niet voor allen. Wat is de invloed op de werkelijke wereld geweest van een filosoof als Vico? Van De Maistre? Wat is de invloed van filosofen en intellectuelen in het algemeen op de samenleving? Het is een even belangrijke als moeilijke vraag. '*The world is run on ideas*,' zei Keynes, en zeker is dat zijn eigen ideeën een grote invloed hebben gehad op de staatshuishoudingen van onze landen; vaak een slechte, doordat zij - die ideeën - hun invloed meestal in gevulgariseerde vorm deden voelen.[2]

We zien hier een interessant mechanisme in werking dat de drijfriem toont die ervoor zorgt dat de ideeën van eersteklasdenkers als Keynes hun invloed uitoefenen op de werkelijke wereld, dat wil zeggen op straat. Meestal bestaat die drijfriem uit tweede of zelfs derderangs intellectuelen: de epigonen, meelopers en populariseerders - kortom de *Lumpenintelligenz* - die de gedachten van hun leermeesters gebruiken en misbruiken, vaak tot eigen voordeel en soms tot grote schade van een volk.

In deze benadering is het van belang na te gaan hoe en in welke - vaak verwrongen - vorm bepaalde filosofische ideeën uiteindelijk op straat belanden; hoe ze als gevolg van verkeerde interpretatie en vulgarisering uiteindelijk worden opgenomen in het politieke vocabulaire van mensen die aan zaken als vrijheid en democratie geen al te grote waarde hechten.

De praktische waarde van deze benadering zal ik hier proberen te toetsen door een nadere studie te maken van dezelfde periode waarover ook sir Isaiah Berlin op zo'n indringende wijze heeft geschreven: de Romantiek. Ik zal trachten aan te

tonen dat de radicalisering van de Romantiek in de Duitse *Sturm und Drang* het gevolg was van misverstanden.

Allereerst kijken wij naar de cultuurkritiek van Jean-Jacques Rousseau en de manier waarop zijn aanval op het rationalistische ideaal van de *philosophes* van zijn tijd in het werk van de Sturm und Drang-dichters verwerd tot een radicale verwerping van iedere zelfbeperking en moraal. Dat is een typisch voorbeeld van een grote filosoof die door kleine geesten verkeerd wordt gebruikt, van het soort misverstand waarmee de weg van de politieke ideeëngeschiedenis is geplaveid.

Een zeldzamer maar niet minder belangrijk soort misverstand is het verkeerd gebruik door grote denkers van de denkbeelden van wie bij nuchtere beschouwing niet meer dan een derderangs filosoof is. Een voorbeeld hiervan is de manier waarop de inspanningen van denkers als Herder en Goethe hebben bijgedragen aan de verspreiding van de warrige en vaak duistere denkbeelden van de lutherse piëtist en culturele beeldenstormer Johann Georg Hamann, een denker die zich vóór alles keerde tegen de idee dat er een in de dingen waarneembare onderliggende structuur zou bestaan.

Tezamen heeft dit concert van misverstanden bijgedragen aan de ondermijning van de centrale waarden van de gematigde Verlichting en aan het radicaliseren van de Romantische tegencultuur.

Rousseau en de romantiek

Het begrip Romantiek is moeilijk te definiëren, niet in de laatste plaats omdat, zoals de Amerikaanse auteur Irving Babbitt opmerkt, de Romantische ‘onwil tot zelfomschrijving misschien niet meer dan één bepaald aspect is van een beweging die van Rousseau tot Bergson ernaar heeft gestreefd het aanzien van de analytische rede te ondermijnen’[3]. Tegenover rede en regelmaat plaatst de Romantiek gevoel en uniciteit. Zoals Anton Haakman schrijft in zijn inleiding tot de bundel over ‘ver-

ontrustende literatuur uit de Romantiek' leidde de spanning tussen rede en fantasie tot gevoelens van onrust en onbehagen. Deze onrustgevoelens verwekten in de achttiende-eeuwse literatuur zulke verschillende verschijnselen als de historische roman (sir Walter Scott), de 'Gothic' horrorroman (Walpole, later ook Mary Shelleys *Frankenstein*) en een hernieuwde belangstelling voor volksvertellingen, sagen en legenden.[4]

In deze vroege, voornamelijk Engelse fase is de Romantiek nog niet een tegen de rede en de beschavingsidee inwerkende kracht. Het is vooral dankzij het werk van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) dat dit conflict tussen de rede en haar vijanden zich verscherpt. Rousseau, geboren in Genève in de vroege achttiende eeuw, was een autodidact die, hoewel bevriend met de leidende denkers van het Parijs van zijn tijd, pas op de rijpe leeftijd van 38 jaar groter aanzien verkreeg met zijn prijswinnende *Essay over de kunsten en wetenschappen*, een betoog dat in de Parijse salons door zijn opmerkelijke conclusies nogal wat stof deed opwaaien.

Anders dan de heren van de Academie van Dijon, de organisatoren van de prijsvraag, hadden verwacht, kwam Rousseau namelijk niet met een lofzang op de rede en de kunsten, maar met een vlammend betoog waarin hij uiteenzette hoe de kunsten en wetenschappen hadden bijgedragen en uiteindelijk wel móesten bijdragen aan het ondermijnen van het moreel kapitaal van de gemeenschap: 'De kunsten, literatuur en de wetenschappen, ogenschijnlijk minder despotisch maar misschien des te invloedrijker, werpen bloemenkransen over de ketenen waaronder [de burger] gebukt gaat. Zij smoren in de borst van de mens dat gevoel van oorspronkelijke vrijheid waartoe zij geboren lijken te zijn; helpen hen zich te verzoenen met hun slavernij...'[5]

Erger nog, de kunsten en wetenschappen zijn niet alleen verantwoordelijk voor het ondermijnen van de deugdzaamheid van de burgers, zij dragen zelfs actief bij aan het verspreiden van een cultuur van ondeugden en moreel verval. In een directe aanval op de idealen van de Verlichting beweert Rousseau

dat ondeugden als ‘jaloezie, achterdocht, angst, koudheid, afstandelijkheid, haat en bedrog voortdurend verborgen liggen achter dat uniforme en onechte gordijn van beleefdheid; die pompeuze openhartigheid en hoffelijkheid waarvoor wij de verlichte geest van onze tijd zo veel dank verschuldigd zijn’[6].

De gevolgen van Rousseaus denken waren radicaal. Zijn stelling dat de idealen van de Verlichting, redelijkheid en beschaving en hun voornaamste uitingsvormen, de kunsten en de wetenschappen, nooit zouden kunnen bijdragen tot de morele verheffing van de mens, ondermijnde het vaste vertrouwen van de Verlichting in de idee dat morele vooruitgang en een kritisch gebruik van de rede met elkaar in verband stonden. Materiële ontwikkeling bracht de mens volgens Rousseau slechts verder van zijn oorspronkelijke gelukzalige staat af.

In een volgend werk, *Een essay over de oorsprong van ongelijkheid*, zette Rousseau uiteen dat de tragedie van het menselijk samenleven, namelijk het feit dat iedere ontwikkeling van een beschaving de mens verder van zijn ware bestemming brengt, ontstaat doordat in de overgang van een primitieve naar een meer gecultiveerde samenleving de notie van ongelijkheid een fundamentele verandering heeft ondergaan.

De vroege vorm van ongelijkheid was er een van aanleg, ‘natuurlijk of lichamelijk, omdat het door de natuur bepaald is en bestaat uit verschillen in leeftijd, gezondheid, lichamelijke kracht en geestelijke of spirituele aanleg’[7]. Met de overgang van een primitieve gemeenschap naar een het beschavingsideaal toegedane gemeenschap (‘civil society’) doet een nieuwe ongelijkheidsidee haar intrede, een die verwijst naar verschillen in cultivering, manieren en ontwikkeling. Voor Rousseau is dit een kunstmatige vorm van ongelijkheid. Het is deze vorm van ongelijkheid die aan de basis ligt van de beschavingsidee waartegen hij zich zo sterk afzet in zijn essay over de kunsten en wetenschappen, ‘de grote ongelijkheid in geld en omstandigheden, de grote verscheidenheid aan passies en talenten, van zinloze wetenschappen, die zouden leiden tot een veelheid

aan vooroordelen, alle in gelijke mate tegengesteld aan rede, geluk en deugdzaamheid'.

We zien hier een duidelijke tegenstelling, een die een grote invloed zou uitoefenen op het Romantische gedachtegoed: onnatuurlijke beschaving vs. natuurlijke eenvoud, of simpelweg natuur/goed vs. beschaving/slecht.

Rousseaus werk was duidelijk bestanddeel van het intellectuele klimaat waaruit de Franse Revolutie geboren zou worden, maar toch zeker geen oproep tot reactie. Hij wilde voorwaarts, niet terug. Anders dan Hobbes en Locke veronderstelden, was het niet de drang tot zelfbehoud die de mens tot samenwerking dwong, maar de diepgewortelde menselijke aandrang zijn talenten te ontwikkelen. Dat de mens uit deze beschaving terug zou kunnen keren naar een primitieve staat was voor Rousseau onmogelijk. In de lange geschiedenis van de westerse beschaving is de mens niet alleen in de tijd verder van zijn oorspronkelijke primitieve staat af komen te staan, zelfs zijn natuurlijke neigingen en talenten hebben een transformatie doorgemaakt die hem steeds verder van zijn oorspronkelijke instincten hebben verwijderd. Zijn *Sociaal Contract* is dan ook een poging de contouren te schetsen van een staat die helpt de natuurlijke aanleg te verzoenen met de onvermijdelijke gegevenheid van een leven in gemeenschap. Het ideaal dat hem hierbij voor ogen stond, was niet het in zijn ogen decadente Athene maar het ogenschijnlijk minder indrukwekkende Sparta: 'Daar,' zo ging het gezegde in nabijgelegen staten, 'werden de mannen geboren in deugdzaamheid, waarbij zelfs de lucht die zij inademden hen in hun deugdzame kracht leek te sterken. Van deze staat rest ons niets dan de herinnering aan zijn gloriedaden: monumenten die in onze ogen niet minder belangrijk zijn dan de vreemde restanten van Atheense marmeren monumenten.'

Storm en stress

Er was voor de beschaafde mens volgens Rousseau dus geen weg terug. Maar dat was niet de boodschap die doorklonk in de kringen van de radicale Duitse Romantici van de Sturm und Drang, een beweging van jonge, nu veelal vergeten kunstenaars als Klinger, Lenz en Heinse en de eveneens jeugdige grote denkers Herder en Goethe. De beweging ontstond rond 1770 en maakte een korte maar creatieve bloeiperiode door totdat zij door de opkomende wilsfilosofie van Fichte, Schelling en de jonge Hegel zou worden overvleugeld.[8]

De jonge auteurs van de Sturm und Drang voelden zich door Rousseaus ontkenning van de waarde van de beschavingsidealen, zijn aanvallen op gevestigde normen van redelijkheid en zijn verheerlijking van de natuur als de bron van al het goede en zuivere gesterkt in hun opvatting dat de enige manier waarop de mens zijn ware bestemming kan bereiken, zou zijn alle geloof in de kracht van de rede te laten varen en zich volledig over te geven aan de (natuurlijke) instincten. In het uit 1776 daterende toneelstuk waaraan de radicale beweging van de Sturm und Drang haar naam ontleende, schetst de auteur, Friedrich Klinger, al direct in de openingszin de situatie van dreiging en onzekerheid waaruit de beweging zou worden geboren: '*Heyda! nun einmal in Tumult und Lermen*, *dass die Sinnen herumfahren wie Dach-Fahnen beim Sturm.*' Hij roept een beeld op van *Sinnen*, wat zowel zintuigen als gevoelens kan betekenen, die als dakpannen in een storm worden rondgeblazen. Rede (volgens Hume in zekere zin het product van zintuiglijke waarneming (*sense data*)) en innerlijke orde (het product van het goed geordend zijn van de gevoelens) zijn in deze situatie niet te handhaven.

De vraag is wat de mens nog rest in een dergelijke situatie. Het motto van de Sturm und Drang-kunstenaar wordt verwoord door een van de hoofdfiguren in het stuk, een figuur met de sterk verbeeldende naam Wild: 'Ik werd overal gedwongen op de vlucht te slaan. Ben alles geweest. Was knecht

om maar iets te zijn. Leefde in de Alpen, hoedde de geiten, lag dag en nacht onder het oneindig hemelgewelf, verkoeld door de wind terwijl in mij een vuur brandde.'[9] Het innerlijke vuur is de enige aanvaardbare bron van inspiratie voor de kunstenaar. Met recht kan worden gesteld dat deze stroming met haar nadruk op de hartstochten en haar verwerping van de rede als leidend beginsel de weg heeft bereid voor de opkomst van de wilsfilosofie in de negentiende eeuw.

Kennis als bron van deugdzaamheid wordt verworpen. Alleen zelf geschapen waarden hebben werkelijke betekenis voor de schrijvers van de Sturm und Drang![10] Het ideaal van deze auteurs is niet de verfijnde *gentilhomme* of *philosophe* zoals men die in de Parijse salons kon aantreffen, maar 'de verschoppeling, de banneling, de oermens, de mens die deze wereld niet kan verdragen omdat zijn ziel er te groot voor is, omdat hij idealen heeft die een voortdurend energiek voortgaan vereisen, een voortgaan dat nu voortdurend beperkt wordt door de stompzinnigheid en fantasieloosheid en de platheid van de bestaande wereld'[11].

Uiteindelijk wordt handelen daarmee het leidend beginsel. In de woorden van de dichter Jakob Lenz: 'De daad, de daad is de ziel van de wereld, niet geluk, niet een overgave aan gevoelens, niet een overgave aan de rede, uitsluitend de daad; alleen door te doen wordt men tot evenbeeld van God, de God die nimmer ophoudt te creëren en die nimmer ophoudt in zijn werk vreugde te scheppen.'[12]

Een wereld die wordt gekenmerkt door een voortdurend handelen en een volledige overgave aan de hartstochten en de instincten vereist daarnaast een ontmanteling van iedere structuur, alles wat de vrije geest zou kunnen binden of beperken. Zoals hierboven geschreven, is dit zeker niet wat Rousseau met zijn boeken beoogde. Hij keerde zich net als de auteurs van de Sturm und Drang weliswaar tegen de idealen van de Verlichting en de idee van verheffing door kunsten en wetenschappen: wat hem voor ogen stond was niet een anarchie, maar een sobere, moreel sterke staat.

Die idee werd door de Sturm und Drang-auteurs verworpen ten gunste van een soort radicaal individualistische anarchie zoals die het meest sprekend werd verbeeld in de roman van de schrijver Wilhelm Heinse, *Ardinghello und die glückseligen Inseln.* In deze roman beschrijft de verteller de inhoud van een fictief document dat hem tijdens een reis door Italië in handen zou zijn gekomen. Het vertelt over de omzwervingen van een aantal personen die uiteindelijk op een eiland terechtkomen waar een vrijwel totale anarchie heerst, het soort anarchie waarin niet de rede maar de ongetemde wil koning is. Het is, zoals Berlin opmerkt, een verbeelding van de wens van deze radicale Romantische auteurs om 'te ontsnappen aan opgelegde regels en wetten, waarbij het niet uitmaakt of die nu zijn opgelegd door wetenschappelijke rede of door politieke of kerkelijke autoriteit, koningsgezind of republikein, tiranniek of democratisch'[13].

Deze verwerping van Rousseaus compromis met de werkelijkheid ten gunste van een radicaal individualistische fantasie had ongetwijfeld te maken met het succes van een schrijver die zich als geestverwant van de Sturm und Drang-auteurs vooral in de belangstelling en bewondering van de voornaamsten onder hen, Herder en Goethe, mocht verheugen. We hebben het hierbij over de man die bekendstond als *der Magus aus Norden*, Johann Georg Hamann.

De magiër van het noorden

In het geval van de Sturm und Drang lijkt duidelijk sprake te zijn van een, al dan niet moedwillig, verkeerd aanwenden van de denkbeelden van Rousseau. Hoe anders is dat in het geval van Hamann. Het valt ogenschijnlijk moeilijk te verklaren hoe deze onbeduidende denker zo'n overweldigende invloed kon krijgen op het denken van de grootste geesten van zijn tijdperk.

Johann Georg Hamann (1730-1788) werd geboren en groei-

de op in het Oost-Pruisische Königsberg, in een piëtistisch lutherse familie van bescheiden komaf. Hij genoot een voor die tijd normale opleiding voor een enigszins getalenteerd persoon, waarbij hij na privéonderwijs te hebben genoten en een periode van zes jaar aan de Universiteit in Königsberg te hebben doorgebracht uiteindelijk op zijn beurt privéonderwijzer werd van een rijke koopmansfamilie in Riga. Niets wijst in die periode in Riga op zijn latere radicalisme. Hij is voorlopig niet meer dan een derderangs klassiek geschoolde Verlichtingsauteur.

De ommekeer komt na een persoonlijke crisis die hij doormaakt tijdens een verblijf in Londen in 1756. Hij keert terug naar het geloof van zijn jeugd, zij het in een meer mystieke vorm, ‘een doctrine die bekend is aan al diegenen die vertrouwd zijn met de geschriften van de Duitse protestantse mystici en hun volgelingen in Scandinavië en Engeland, volgens wie de heilige geschiedenis van de joden niet alleen een verslag is van een natie die uit de duisternis in het licht wordt geleid door Gods machtige hand, maar ook een tijdloze allegorie van de innerlijke geschiedenis van de ziel van ieder mens’[14]. Het verklaart wellicht zijn ondoorgrondelijke stijl en zijn reputatie van mystiek profeet onder zijn bewonderaars.

Met de piëtisten keerde hij zich af van de rede, ‘een giftige slang, de aartsketter, de grote vijand van God en Zijn waarheid’[15]. Waarheidsvinding was een unieke, ieder persoon eigene ervaring. Sociale structuren en logische analyses wierpen hierbij slechts hindernissen op. Waarheidsvinding was voor Hamann vooral een kwestie van waarheid voelen, het opgaan in de continuïteit waarin zich de waarheid openbaart: ‘Het beginsel waarop alle verzamelde geschriften van Hamann gebaseerd zijn, is dit: “Alles wat de mens onderneemt, in daad of in woord of op welke andere wijze dan ook, moet uit een vereniging van alle verzamelde krachten ontstaan. Het geïsoleerde is verwerpelijk.”’[16] Er lopen duidelijke lijnen van Hamanns werk naar de hermeneutiek van Schleiermacher en het ‘Verstehen’ van Dilthey, alsook naar het irrationalisme van Bergson.

Kennis moet nu niet gezocht worden in kille analyse, het in stukjes opdelen van wat levend en dynamisch is. Nee, kennis moet vooral gezocht worden in mystieke ervaringen, ‘de diepste geheime aanschouwingen, waarin natuur en geest elkaar in het verborgene ontmoeten, plotselinge, geopenbaarde gedachten die in dit samenkomen vrijkomen, betekenisvolle beelden die hierbij voor de geest zweven, spreuken van heilige en profane schrijvers’[17]. Uit deze bronnen putte Hamann zijn inspiratie. Het bepaalde ook zijn ondoorgrondelijke, chaotische stijl.

Hoe is het mogelijk dat deze warrige geest, die niets heeft nagelaten wat voor ons nog de moeite van het lezen waard is, zo'n overweldigende indruk heeft weten te maken op de meest briljante geesten van zijn tijd? Een mogelijke verklaring hiervoor wordt gegeven door Goethe, wanneer hij opmerkt dat Hamann ‘door de lieden die destijds de literaire kringen beheersten als een abstracte dweper werd gezien, maar voor een ambitieuze jongeling erg verlokkelijk was’[18]. Het is een bekend psychologisch verschijnsel: de ambitieuze jongeman wil zich graag snel een reputatie verwerven. Maar van de gevestigde orde krijgt hij slechts te horen dat hij nog veel moet studeren en dat succes vooral een product is van hard werken en geduld oefenen. Plotseling verschijnt er iemand die hem vertelt dat zijn unieke talent, en niets meer dan dat, de sleutel tot succes is, dat hij alle gedachten aan hard werken en geduld oefenen overboord moet zetten en moet geloven, vertrouwen en vooral: doen.

Ziehier het geheim van het succes van een charlatan als Hamann. Hij vertelde talentvolle jongeren als Goethe en Herder precies wat ze wilden horen. Zij waren vervolgens zo gehypnotiseerd door zijn aantrekkingskracht dat zij niet in staat waren toe te geven dat zijn ondoorgrondelijke proza het product was van warrig denken. Liever zagen zij er hun eigen diepe gedachten in weerspiegeld: ‘Men vermoedde hier een diepdenkend, grondig persoon, die met de wereld en haar literatuur goed bekend was maar toch nog iets geheimzinnigs, iets ondoorgron-

delijks hield en zich daarover op een unieke manier uitsprak.'[19] Misschien is dit de reden waarom Goethe opmerkt dat zich voor hem in het lezen van Hamanns werk nooit één bepaalde waarheid openbaart, maar dat steeds weer een nieuwe betekenis zich als het ware aan hem voordoet.[20]

Hamanns invloed ging zelfs zo ver dat zijn volgelingen zijn ondoorgrondelijke, chaotische stijl probeerden na te volgen. Ook de jonge Goethe raakte in de ban van Hamann: 'Zo verhulde ik, daartoe verleid door de voorbeelden van Hamann en Herder, deze eenvoudige gedachten en bespiegelingen in een stofwolk van moeilijke woorden en zinnen en verduisterde het licht dat in mij was gaan schijnen niet alleen voor mijzelf maar ook voor anderen.'[21]

Zelfs op latere leeftijd, toen Goethe zich in denken en schrijfstijl duidelijk had weten te bevrijden van Hamanns invloed, dacht hij nog met weemoed aan zijn 'oude meester'. Toen hij ooit, jaren na Hamanns overlijden, een blik op diens graf wierp, 'gaven zijn grote, onvergelijkbare eigenschappen weer aanleiding tot heerlijke beschouwingen'[22].

Via briljante geesten als Goethe en Herder zouden de gedachten van Hamann ook invloed uitoefenen op de jonge geesten van de Sturm und Drang. Waar zij van Rousseau vooral diens afkeer van de rede gekoppeld aan een verering van het primitieve en natuurlijke overnamen, daar vonden zij in Hamann een denker die hun de weg wees naar een nieuwe bestemming die ontsnapping uit de beklemmende beschaving en redelijkheid van de Verlichting mogelijk maakte. Hamann was een uitstekende reisgids. Hij bepleitte het 'vernietigen van wat hem het vastgeroeste, bevroren regime van wetten en regels toescheen, teneinde in de mens wederom een gevoel op te wekken van zijn eenheid met God en hem in een dergelijke spontane eenheid met Hem te laten leven, [...] gehoorzaam aan geen enkele regel die zou kunnen worden vastgelegd in wat voor taal dan ook, van tijdelijke of eeuwige aard...'[23] De bestemming van een dergelijke reis was zonder twijfel het eiland waarover Heinse zo bloemrijk vertelt in zijn *Ardinghello.*

Conclusie

De periode van de Sturm und Drang was niet meer dan een korte, explosieve periode in de wordingsgeschiedenis van de Duitse literatuur, een periode die in het Europese collectieve bewustzijn nauwelijks enige sporen heeft achtergelaten. Auteurs als Klinger, Lenz en Heinse genieten tegenwoordig buiten de kringen van literatuurhistorici geen bekendheid. Rousseau, Herder en Goethe hebben de hun toekomende roem geen van allen uitsluitend of zelfs maar hoofdzakelijk te danken aan hun associatie met deze stroming. In de geschiedenis van deze literaire beweging zijn deze grote denkers niet meer dan voetnoten. Hoogstens spelen zij een bijrol. In het geval van Goethe was dit misschien een belangrijke bijrol, maar toch: een bijrol. Niets zou er dus op kunnen wijzen dat wij hier met een stroming te maken hebben die in de westerse ideeëngeschiedenis een belangrijke, misschien zelfs cruciale rol heeft gespeeld.

En toch is dit wat een alom gerespecteerd auteur als Isaiah Berlin meent te mogen vaststellen. Hij plaatst de Sturm und Drang nadrukkelijk aan het begin van een golf van radicalisering van het verzet tegen de dominante idee van de rede: ‘Deze grote mythe - in de betekenis waarin Sorel dat woord gebruikt - werd voor het eerst onder vuur genomen aan het eind van de achttiende eeuw door een beweging die in eerste instantie bekendheid verwierf in Duitsland als de Sturm und Drang, en later als de vele verschillende vormen van romantiek, nationalisme, expressionisme, emotivisme, voluntarisme en de vele hedendaagse vormen van irrationalisme van zowel links als rechts die ons vandaag bekend zijn.’[24]

Van de periode van Sturm und Drang ziet Berlin dus duidelijke lijnen lopen naar de ideeën die ook vandaag nog invloed uitoefenen op ons denken en handelen. De ideeën van deze beweging zijn als het ware in onze intellectuele bloedsomloop opgenomen. Ieder die tegenwoordig de term Sturm und Drang hoort, associeert die onwillekeurig met romantische

ideeën van radicalisme en hemelbestorming, vaak zonder een duidelijk idee te hebben waar de term vandaan komt. Is dit een voorbeeld van een gelukkig gekozen naam, of is er meer aan de hand? Het hartstochtelijke verzet van deze auteurs tegen de rede en de verwerping van alle wetten en regels en iedere structuur als beknellend en onnatuurlijk hielp een vocabulaire creëren waarvan radicale denkers en zelfs onnadenkende radicalen zich in de volgende twee eeuwen hebben bediend. Ook vandaag kan men de demonstranten van Seattle en Praag nog in termen van *storm en stress* horen spreken.

Dit proces van opname in het collectieve gedachtegoed van het Westen is een gevolg van vele, vaak ondoorgrondelijke of moeilijk reconstrueerbare ontwikkelingen. Ik heb hier niet meer trachten te doen dan aan te tonen dat in ieder geval aan het begin van deze ontwikkeling dit proces werd gekenmerkt door al dan niet moedwillige intellectuele misverstanden. Een grote denker als Rousseau werd door de schrijvers van de Sturm und Drang verkeerd begrepen. Maar hun verwrongen interpretatie van zijn denkbeelden heeft op de loop van de ideeëngeschiedenis grote invloed gehad. Een derderangs denker als Hamann kreeg door de steun voor zijn werk van grote denkers als Goethe en Herder een invloed op de schrijvers van de Sturm und Drang en daarmee op de ideeëngeschiedenis die hij op basis van zijn eigen kwaliteiten niet verdiende.

Eindnoten:

1 Voor een uitstekende biografische schets van leven en werken van Berlin, zie Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin: A Life*, Vintage Press, Londen, 2000.
2 In zijn *General Theory* schreef hij verder: ‘Practical men, who believe themselves to be quite exempt from any intellectual influences, are usually the slaves of some defunct economist. Madmen in authority, who hear voices in the air, are distilling their frenzy from academic scribbles of a few years back!’
3 Irving Babbitt, *Rousseau and Romanticism*, *Transaction*, New Jersey, 1991 (1919), p. 1.
4 Anton Haakman, *Afgronden: Verontrustende literatuur uit de Romantiek*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1997, p. 9.
5 Jean Jacques Rousseau, *Écrits Politiques*, *Librairie Général Française*, 1992, p. 25.
6 Ibid., p. 28.
7 Ibid., p. 75
8 Ibid., p. 32
9 Wild: ‘Ich mußte überall die Flucht ergreiffen. Bin alles gewesen. Ward Handlanger um was zu sein. Lebte auf den Alpen, weidete die Ziegen, lag Tag und Nacht unter dem unendlichen Gewölbe des Himmels, von den Winden gekühlt und vom innern Feuer gebrannt.’ Klinger, *Sturm und Drang*, 1776, 1ste akte, 1ste scène. Mijn vertaling.
10 Isaiah Berlin, *The Roots of Romanticism. The A.W. Mellon Lectures in the Fine Arts*, 1965, The National Gallery of Art, Washington DC (bewerkt door Henry Hardy), Chatto & Windus, Londen, 1999, p. 119: ‘Not knowledge of values, but their creation, is what men achieve.’
11 Ibid., p. 133.
12 Geciteerd in: Berlin, *The Roots of Romanticism*, p. 55.
13 Isaiah Berlin, *Against the Current: Essays in the History of Ideas*, Pimlico, Londen, 1997 (1979).
14 Isaiah Berlin, ‘The Magus of the North’, *The New York Review of Books*, 21 oktober 1993, p. 67.
15 Ibid., p. 69.

16 Johann Wolfgang Goethe, *Sämtliche Werke in 18 Bände*, Artemis Verlag, Zürich, 1977 (1949), deel 10, p. 563.
17 Ibid., p. 563-564.
18 Ibid., p. 561.
19 Ibid., p. 561.
20 Ibid., p. 564.
21 Ibid., p. 556-557.
22 Goethe, *Sämtliche Werke*, deel 12, p. 397.
23 Isaiah Berlin, 'The Magus of the North', p. 71.
24 Isaiah Berlin, *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*, Fontana Press, Londen 1991 (1990), p. 213.

De politieke Kant

Kant was een denker met nogal wat facetten: a priori of a posteriori, analytisch of synthetisch: hij was van alle markten thuis. Hij schreef over transcendentale metafysica, fundament en wezen, over God en de sterren. Daarover staan in *Kritiek van de zuivere rede* belangrijke en baanbrekende dingen - voor wijsgeren. Maar zoals u misschien weet: wijsgeer ben ik niet. Ik ben politicus. En de primaire vraag voor de politicus is niet: 'Wat bestaat er?' en 'Hoe weten we dat?' Maar: 'Wat moet ik doen?', 'Waar liggen de problemen?' en vooral: 'Hoe lossen we die op?' In de eerste plaats betekent dit dat ik met een praktisch oog kijk naar wat wijsgeren ons over de wereld leren. In de tweede plaats - helaas - dat ik vaak door filosofen ben teleurgesteld.

Wijsgeren zeggen vaak te weinig over de wereld waarin wij leven en te veel over de wereld zoals die zou moeten zijn. De werkelijkheid is niet zuiver. Zij kent een gebrek aan kennis, wijsheid en rechtschapenheid. Dat is moeilijk te verkroppen. En dus droomt en schrijft men liever over een maatschappij zonder privé-eigendom, ongelijkheid en macht: over hoe de staat zou moeten zijn als ideaal bezien. De filosofie die het daarbij laat, is een vlucht die politici zich niet kunnen veroorloven.

Maar Kant stelt in dit opzicht niet teleur. Kant staat bekend als een abstract en ontoegankelijk academicus die zich in droog, analytisch proza uitdrukte over ongrijpbare wijsgerige problemen. Maar hij was tegelijk een groot kenner van de menselijke psychologie, de Europese politiek, de grondbeginselen van de markteconomie en openbaar bestuur, en bovenal de tekortko-

mingen van de menselijke natuur. Hij liet zich niet, zoals zijn Franse tijdgenoot Rousseau, bedwelmen door de Romantische droom van een 'arcadisch herdersleven'. Zijn politieke visie stoelde niet op luchtfietserij maar op een scherp inzicht in de Europese geschiedenis.

Welnu, deze politieke Kant is wellicht minder bekend onder filosofen maar voor niet-wijsgeren des te belangrijker. Het genie van Kant is dat hij:

1 een aantrekkelijk politiek ideaal formuleerde;
2 dit wist te verenigen met een nuchter begrip van de menselijke psychologie en natuur;
3 op basis van deze twee elementen het best *haalbare* politieke stelsel beschreef.

Ten eerste zijn ideaal, dat van de Verlichting. Wat Kant onder Verlichting verstond, was de emancipatie van het individu.[1] Emancipatie betekende dat het individu zijn oordeelsvermogen leerde gebruiken. *Sapere aude!* was zijn kernspreuk: durf te denken, zelfstandig en mondig te zijn. Volgens Kant hadden priesters en geestelijke raadgevers de mens in slaap gewiegd. Deze premoderne rust was overigens niet ongerieflijk. Zij bood de mens een zorgeloos en lui bestaan. Men hoefde niet na te denken of moeilijke besluiten te nemen. Maar uiteindelijk was deze argeloosheid verraderlijk. De mens moest zichzelf wakker schudden uit de godsdienstige luiheid en het lot in eigen hand nemen. Bovendien meende Kant dat deze mondigheid aan ieder mens toebehoorde. Zijn idealen waren mondigheid en gelijkheid. En die waarden hadden universele geldigheid.

Maar ten tweede: Kant maakte zich weinig illusies over de goedheid van de mens. Weliswaar was de mens op anderen aangewezen, maar het aangeboren verlangen naar *Geselligkeit* weerhield hem er niet van *ungesellige* dingen te doen. Dat wil zeggen: te doen wat hem het beste uitkwam ten koste van de ander. Dat was op zichzelf een onbeminnelijke eigenschap, die

tweedracht zaaide en tot conflict leidde. Maar Kant begreep dat in deze tweedracht niettemin de kiemen van de vooruitgang scholen. Niet het verlangen naar eendracht maar de wedijver, heers- en hebzucht zouden de premoderne lijdelijkheid van de mens doorbreken. Wie de beste, machtigste of rijkste wilde zijn, wierp de traagheid van zich af en stortte zich in arbeid en zorgen, aldus Kant. En uit deze drang tot individualisme en rivaliteit ontstonden verlichting en emancipatie. 'Dank derhalve,' zei hij ironisch, 'aan de natuur voor de onverdraagzaamheid, voor de jaloers wedijverende ijdelheid, voor de niet te bevredigen begeerte naar bezit of tot heersen!'[2]

Ten derde: om te voorkomen dat deze 'deugdelijke ondeugdelijkheid' tot misdaad en oorlog zou leiden, was het niettemin nodig het individu onder het gezag van wetten te plaatsen. Emancipatie en verlichting werden bereikt dankzij het individualisme, maar alleen indien dat antagonisme plaats had binnen de omheiningen van normen en spelregels. In plaats van 'wilde' en ongebonden vrijheid kwam het aan op burgerlijke en getemperde vrijheid. De uitdaging was het juiste evenwicht te vinden tussen vrijheid en orde. Enerzijds moest het individu gehoorzamen aan het publieke gezag. Anderzijds mocht het publiek gezag hem zijn mondigheid niet ontnemen. Het regime dat daarin het beste slaagde, was gebaseerd op machtenscheiding, formele gelijkheid en vooral het vrije publieke debat. Dat regime was niet feilloos. Maar, zo zei Kant: 'Uit zo krom hout als de mens gemaakt is, kan niets getimmerd worden dat volledig recht is.' Met andere woorden: gegeven de menselijke natuur was dit het best *mogelijke* systeem.

Met deze drie elementen - emancipatie, individualisme en democratie - omschreef Kant de kern van het klassieke liberalisme. Hij gaf er ook mee aan in welke richting de Europese geschiedenis zich zou ontwikkelen. Er ontstond in Europa een ongekende ruimte voor individuele vrijheid en mobiliteit, wat weer sterk te maken had met de industrialisering en de opkomst van de markteconomie. Premoderne traagheid maakte plaats voor moderne bedrijvigheid en wedijver. De godsdienst

werd teruggedrongen, zowel in de publieke als de private sfeer. Christendom en Verlichting hebben elkaar in een (tamelijk) stabiel evenwicht gevonden. De staat houdt zich afzijdig van de levensbeschouwing en handhaaft de orde waarbinnen het individu zich emancipeert. De godsdienst mag zich vrij organiseren, mits die zijn totalitaire instincten in bedwang houdt.

De individualisering ging niet zonder slag of stoot en duurt soms nog steeds voort. We zien dit conflict terug in de discussie over de islam in Europa. Aan de ene kant staat het emancipatie-ideaal. Aan de andere kant een godsdienst die zich aan de Verlichting moet aanpassen, dat wil zeggen: aan het individualisme, de vrijheid van publiek debat en de normen van de seculiere rechtsstaat. Dit betekent, bijvoorbeeld, dat de islam moet leren omgaan met kritiek, zoals Europese godsdiensten dat ook hebben moeten leren. Het betekent emancipatie voor moslima's, zoals voor westerse vrouwen. Het betekent dat moslims aan het arbeidsproces moeten kunnen deelnemen, zoals alle Europeanen. Met andere woorden: het betekent dat de islam zich aan de moderniteit moet aanpassen, zoals Europa zich ook aan de moderniteit, in al haar facetten, heeft moeten aanpassen en daar nog steeds mee bezig is.

Eindnoten:

1 *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung*, 1784.
2 *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, 1784.

Fichte en het nationalisme

Inleiding

In het klassiek-communitaristische *After Virtue* schetst de auteur, de politiek-filosoof Alisdair MacIntyre, in een hoofdstuk met de provocerende titel '*Why the Enlightenment Project Had to Fail*', de worsteling van verlichtingsdenkers tot en met Kant met het vraagstuk van de rechtvaardiging van de moraal in een onttoverde wereld.[1]

In de oude schema's vormde ethiek het scharnier tussen enerzijds ontologie, de zijnsleer of leer van de menselijke natuur, en anderzijds teleologie, de leer van de menselijke bestemming. Eenvoudig gezegd: moraal was datgene wat de mens vanuit zijn (gewone of gevallen) menselijke natuur kon verheffen tot zijn doel (telos). Maar van overeenstemming over het doel van het menselijk bestaan kon, na de Reformatie en Descartes, geen sprake meer zijn. De ethiek was van haar bestemming beroofd.

Met het openen van de kloof tussen *Sein* en *Sollen* en de invoering van een verbod op wat men wel *drawing* '*ought*'*-conclusions from* '*is*'*-premisses* noemt, viel niet alleen de bestemming maar ook de grond onder de ethiek weg. De ethiek geraakte zo in een ernstige crisis.

Overigens leidde het verlichtingsdenken niet alleen tot een crisis in het oude morele schema van ontologie, ethiek en teleologie. Ook het historische bewustzijn werd een probleem. Gedurende meer dan tweeduizend jaar was geschiedenis de *magistra vitae*, een bron van morele voorbeelden geweest, 'een school waarin men wijs kon worden zonder vergissingen te maken'[2]. Ervaring en verwachting waren in een historisch continuüm met elkaar verbonden en de toekomst was in zekere

zin begrensd door de christelijke eschatologie, de idee dat de mens leeft onder de schaduw van de naderende eindtijd, het onvermijdelijk Armageddon. Maar ontwikkelingen in de wetenschap leidden tot een geleidelijk openbreken van deze vaste verhouding: 'De astrologische toekomstberekening verschoof [...] de eschatologische verwachting naar een steeds verdere toekomst.'[3] Het zekere besef van een naderende eindtijd maakte plaats voor een onzekere toekomst die miljoenen jaren zou kunnen beslaan. Er ontstond aldus een steeds groter wordende kloof tussen historische ervaring enerzijds en toekomstverwachtingen anderzijds.

Om het ontstane gat op te vullen, ontwikkelden de Verlichtingsdenkers een filosofie van de vooruitgang: de toekomst zal niet alleen anders zijn, zij zal ook beter zijn. Het probleem is nu dat deze oplossing de toekomst geenszins dichterbij brengt, maar wel de verhouding met het verleden problematiseert.

Voor deze problemen hebben de grote Duitse denkers Johann Gottfried von Herder (1744-1803) en Immanuel Kant (1724-1804) geprobeerd een oplossing te formuleren. Herder wordt wel als de vader van de moderne geschiedbeoefening gezien, Kant als de vader van de moderne moraalfilosofie. Hoewel beide filosofen voornamelijk een afkeer van elkaars werk en persoon voelden, hebben zij toch tezamen aan de basis van het negentiende-eeuwse nationalisme gestaan. Het is vooral in het werk van de bekendste leerling van Kant, Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), dat de tegenstellingen tussen deze twee reuzen van het achttiende-eeuwse Duitse denken worden opgeheven en productief gemaakt in de ontwikkeling van een filosofie van de natie.

Herders volksgeschiedenis

Het op de (zeer) lange baan schuiven van de christelijke notie van de eindtijd verstoorde op ruwe wijze de voorheen stabiele relatie tussen ervaring (verleden) enerzijds en verwachting

(toekomst) anderzijds. De vooruitgangsidee waarmee de verlichtingsfilosofen het gat naar de toekomst hoopten te dichten, had als voornaamste onbedoeld gevolg dat het verleden niet alleen minder relevant maar ook minder toegankelijk werd. Als wij inderdaad anders zijn dan wij gisteren waren, kunnen wij het verleden dan nog wel begrijpen? Dit probleem lag aan de basis van het historisch relativisme, een stroming waarvan de Duitse historicus en filosoof Johann Gottfried von Herder de voornaamste vertegenwoordiger was.

Herder introduceerde twee originele ideeën: enerzijds die van de uniciteit van iedere beschaving en historische periode, anderzijds die van de *Volksgeist.* De eerste idee vormde Herders antwoord op de vraag of het verleden ons nog wel iets te bieden had. Tegenover het in zijn ogen benauwde universalisme van de Verlichting benadrukte hij het belang van diversiteit. De waarde van iedere cultuuruiting school niet in de mate waarin het aan bepaalde universele criteria beantwoordde, maar in de waarde die erin stak voor de bevolking en de cultuur waar deze uiting uit voortkwam. Zoals Isaiah Berlin uitlegt, waren deze cultuuruitingen vooral waardevol 'omdat zij van henzelf waren, uitdrukkingen van hun lokale, regionale, nationale leven en tot hen spraken op een manier zoals zij geen enkele andere menselijke groep konden aanspreken'[4].

De historicus diende volgens Herder iedere historische gemeenschap en de cultuuruitingen die zij voorbrengt te waarderen op basis van de criteria die daarvoor in die gemeenschap zelf werden gehanteerd. Hij stond daarmee aan de wieg van de *Historische Schule* van Von Savigny en van het latere historisme dat zich vooral toelegde op de uitwerking van Rankes *wie es eigentlich gewesen.* Omdat het hele verleden in al zijn diversiteit heeft geleid tot de wereld waarin wij vandaag leven, meende Herder dat 'iedere natie, op basis van haar aangeboren karakter, een eigen rol te spelen had in het grotere proces der geschiedenis'[5].

Vanuit deze nadruk op diversiteit en de unieke rol die iedere historische gemeenschap in de menselijke geschiedenis speel-

de, kwam Herder tot zijn idee van de Volksgeist: de essentie van al wat een volk uniek maakt, wat het onderscheidt van alle andere volken, is zijn Volksgeist en het is de historische opdracht voor ieder volk de aard van zijn eigen *Geist* te doorgronden en ernaar te leven.

Herders werk gaf een belangrijke aanzet tot de romantische speurtocht naar de historische wortels van het eigen volk, die uitmondde in het verzamelen van volksliederen, sagen en legenden en de herontdekking van oude gebruiken: 'De zoektocht naar het *Volkstum* hield ook het uitvinden van een folkloristische context in, een cultuur waarvan verondersteld werd dat die latent aanwezig was in de ziel van de massa. [...] Clemens Brentano en Achim von Arnim verzamelden en publiceerden Duitse volksliederen. Joseph Görres produceerde twee bundels over volksliteratuur. Gebruiken werden herontdekt of uitgevonden, samen met nationale klederdracht, en volkswijsheid werd gevierd als een directe manifestatie van het genie van de natie.'[6] Deze fascinatie met de oude volkswijsheid zou in de vroege negentiende eeuw haar hoogtepunt bereiken in het werk van de gebroeders Grimm.

Maar uiteindelijk gaf Herders gedachtegoed te weinig houvast bij het beoordelen van het verleden en het overdenken van de toekomst. Als alles betekenisvol en interessant is, als iedere cultuuruiting in zichzelf waardevol blijkt, welk criterium kan dan nog worden gehanteerd voor de beoordeling van het wereldhistorische proces? Zoals we zullen zien, is het zijn tijdgenoot Johann Gottlieb Fichte die voor dit probleem een originele oplossing heeft geformuleerd met behulp van bouwstenen die Herder in zijn eigen historisch project heeft aangedragen.

Kant en de ethiek van het autonome individu

Zoals reeds aangegeven, raakte het oude morele schema in de vroege Verlichting in een ernstige crisis. Het schema van ontologie, ethiek en teleologie leek niet langer werkbaar. Daar-

mee ontstond een probleem: hoe de ethiek te verantwoorden? Toen de moraal niet langer kon worden gebaseerd op menselijke natuur of hogere bestemming koos Immanuel Kant voor de enig overgebleven optie: de moraal werd verantwoord met behulp van een beroep op de moraal zelf. De moraal levert dan zijn eigen grond en bestemming. Ziehier de kantiaanse ethiek van de categorische imperatief, een norm die het autonome individu alleen nog kan verantwoorden met een beroep op de a-prioriwenselijkheid van deze norm.

Deze doctrine werkte Kant vervolgens uit in zijn geschiedfilosofie, vooral in de idee van de Eeuwige Vrede, een eindstaat waarin het plichtsbesef universeel was geworden. De inspiratie voor deze idee vond Kant in het werk van zijn intellectuele voorbeeld Jean-Jacques Rousseau. Maar waar Rousseau de stelling poneerde dat de beschaving op de een of andere manier het heilzame werk van de Voorzienigheid op onherstelbare wijze had verstoord en dat het rijk van die Voorzienigheid in het verleden, meer specifiek in de natuurstaat, geplaatst diende te worden, daar zette Kant deze idee op haar kop door te beweren dat het Rijk van de Voorzienigheid of de Eeuwige Vrede juist in de toekomst gesitueerd diende te worden. Hij gaf daarmee een belangrijke impuls aan de verdere uitwerking van de vooruitgangsidee.

Kant kwam tot een andere waardering van de rol van de geschiedenis dan Rousseau. Voor Rousseau was de geschiedenis een probleem, een obstakel dat nooit definitief overwonnen kon worden. Bij Kant treft men de idee aan van de geschiedenis als een proces, dat in al zijn gewelddadigheid uiteindelijk toch zal worden overstegen in de overgang naar een staat van Eeuwige Vrede: ‘De “glitterende misère” der cultuur die bepaalde verlangens en zonden opwekt en aanmoedigt moet op termijn wel leiden tot een “cultuur van discipline” waarin de wil is bevrijd van de tirannie van zondig verlangen en waarbij de wegen der moraal worden bereid door wetgetrouwheid. Op eenzelfde manier geeft ongelijkheid de aanzet tot de opkomst van een egalitaire gemeenschap en oorlog tot het uitbreken van vrede.’[7]

Maar zoals de helaas te vroeg gestorven Irakees-Engelse academicus Elie Kedourie opmerkt, is ook deze oplossing, hoewel creatief, niet zonder problemen. Het resultaat van de systematische toepassing van de categorische imperatief van Kant, aldus Kedourie, is 'een scheiding aan te brengen tussen moraal en natuur en geschiedenis. De moraal volgt uit zelfwetgeving en kan niet beperkt worden door de dingen zoals zij zijn. De enige legitieme limieten zijn zelfopgelegde limieten. Andere bestaan niet in de wereld van de autonome mens.'[8] De autonome mens raakt op weg naar de zekere bestemming van de Eeuwige Vrede los van zijn maatschappelijke en historische wortels. Is deze ontworteling de prijs die het individu moet betalen voor zijn autonomie?

Fichte en de natie

Een van Kants beroemdste leerlingen, Johann Gottlieb Fichte, meende van niet. Fichte vertrouwde erop dat hij de problemen die de kantiaanse ethiek met zich meebracht, kon oplossen: Fichte was van mening dat zijn eigen doctrine een oplossing bood voor de moeilijkheden van het kantiaanse systeem en claimde zelfs dat wat hij doceerde niets anders was dan 'de kantiaanse doctrine, juist geïnterpreteerd' en 'werkelijke kritiek, op consistente wijze doorgevoerd'[9].

In de winter van 1807 gaf Fichte, de Franse censuur van het door napoleontische troepen bezette Berlijn trotserend, een reeks lezingen waarin hij een uitwerking gaf van een nieuwe politieke filosofie, een die de voornaamste problemen van het kantiaanse systeem oplost door een radicale bewerking van de begrippen die Kant introduceert. Deze lezingen, die zonder meer als de geboorte van het moderne nationalisme kunnen worden beschouwd, werden later gebundeld en uitgegeven onder de titel *Reden an die Deutsche Nation.*

In zijn eerste rede maakte Fichte duidelijk wat hij als publiek en wat hij als onderwerp van zijn redevoeringen beschouwt: 'Ik

spreek voor Duitsers in het algemeen, over Duitsers in het algemeen, daarbij niet erkennend, maar duidelijk terzijde schuivend en verwerpend al die tot verwijdering leidende onderscheidingen die ongelukkige gebeurtenissen in de afgelopen eeuwen in de éne natie tot stand hebben gebracht.'[10]

Niet het individu, maar het Duitse individu, of, nauwkeuriger, het Duitse volk is uitgangspunt van zijn beschouwingen. Daarmee verlegde Fichte radicaal de koers die de Duitse filosofie onder Kant nog had gevaren: weg van het individu, dat immers machteloos was gebleken tegen het geweld van de geschiedenis (Napoleon), naar de natie.

De unieke idee die Fichte nu formuleerde - een idee waarmee hij de oude zwakten van het kantiaanse systeem hoopte op te lossen - was dat de vrijheid van het individu en de vrijheid van de natie één en dezelfde zijn: 'de vrijheid van het individu, zijn zelfverwezenlijking, schuilt in de identificatie van het zelf met het geheel, dat hem werkelijkheid verschaft. Totale vrijheid betekent totale opgang in het geheel en het verhaal van de menselijke vrijheid bestaat uit de progressieve worsteling om dit doel te bereiken.'[11] Het individu kan dus niet langer op zichzelf worden beschouwd. Hij maakt onderdeel uit van een groter geheel, waarmee hij als het ware in een organisch verband staat.

Hierbij maakte Fichte tevens gebruik van het denken van Kants grote intellectuele tegenpool Johann Gottfried von Herder. Zoals eerder vastgesteld, was het leidend beginsel van Herder dat ieder Volk, iedere gemeenschap haar eigen unieke rol in het historisch proces speelt. Omdat dit proces volgens Herder door de Voorzienigheid (waarbij hij in het midden laat of deze nu goddelijk of natuurlijk is) wordt geregeerd, betekent dit dat ieder Volk zijn eigenwaarde kan ontlenen aan zijn unieke plaats erin.

Fichte verabsoluteerde nu een idee die men bij Herder al aantreft, namelijk dat Duitslands rol in het wereldhistorische proces belangrijker was dan die van andere naties. Bij Fichte speelt de Duitse natie als 'Urvolk' een unieke rol in de geschiedenis. De positie van het Duits als oertaal, de continuïteit van

Duitse weerstand tegen vreemde culturele en politieke elementen, van het geslaagde verzet tegen het Romeinse universalisme tot aan de (mislukte) weerstand tegen het napoleontisch universalisme, de bijzondere bijdrage van het Duitse volk aan de Reformatie (Fichte spreekt hierover als de laatste grote en in zekere zin voltooide werelddaad van het Duitse volk),[12] al deze elementen bevestigen volgens Fichte de uitzonderlijke positie die het Duitse volk sinds het begin van de geschiedenis had gespeeld. Meer dan enig ander volk was het daarmee drager van het wereldhistorisch proces.

Het is overigens volgens Fichte juist doordat het zich altijd deze bijzondere rol bewust was dat het Duitse volk tot zulke uitzonderlijke prestaties in staat is geweest. Zo zou Arminius (Hermann) in zijn strijd tegen de Romeinse legioenen al door dit besef zijn voortgedreven: 'Zij, en alle anderen in de wereldgeschiedenis die van eenzelfde geestesgesteldheid waren, hebben gezegevierd, omdat zij geïnspireerd waren door het Eeuwige.'[13]

Een volk dat zich in zo'n hoge mate bewust is van de uitzonderlijke rol die het speelt in de geschiedenis houdt op zeker moment op een gewoon volk te zijn. In Fichtes denken is *Deutschheit* dan ook geen historisch gegeven maar een filosofische categorie. Duitsheid betekent perfectie in filosofie, in staatshuishouding, in de kunsten, in alle menselijk denken en handelen. Het neemt daarmee de rol op zich die de volmaakte autonomie in de kantiaanse ethiek speelde. Zo ontstaat het beeld van de 'deutsch Denkende', de mens die zijn rol in het wereldhistorisch proces perfect begrijpt en uitvoert: 'Gouden eeuwen betekenen voor hem slechts de beperking van het verstorvene. Goud is wellicht het edelste element dat in de schoot van de verstorven aarde ligt, zo meent hij, maar de stof van levende geest bevindt zich voorbij de zon, voorbij alle zonnen, en is hun bron. [Volgens de Duits denkende] wikkelt zich de geschiedenis, en met deze het menselijk geslacht, niet af volgens een verborgen en wonderlijke wet van een cirkeldans,

maar schept de eigenlijke, werkelijke mens hem zelf, niet alleen door het herhalen van wat al geweest is, maar door, de toekomst tegemoet tredend, het werkelijk nieuwe te scheppen.'[14] Met Kant verlegt Fichte dus het gouden tijdperk van het verleden naar de toekomst. Maar anders dan Kant stelt Fichte dat het niet de autonomie maar juist de Duitsheid en de daaruit ontspruitende daadkracht van de Duitse mens is die hem in staat zal stellen de eindstaat van Eeuwige Vrede te bereiken.

De Pools-Engelse academicus Adam Zamoyski merkt op dat wij geen reden hebben te twijfelen aan de nobele bedoelingen van Fichte: 'Fichte zag als bron van Duitslands uniciteit haar in essentie geestelijke bestemming. Zij zou zich nimmer verlagen tot het veroveren van anderen en daar waar naties zoals de Fransen, de Engelsen of de Spanjaarden vochten om rijkdom en heerschappij was het Duitslands rol om de hoogste menselijke waarden in stand te houden.'[15] Fichtes Duitsheid is ontegenzeggelijk bedoeld als morele categorie.

Maar evenmin valt te ontkennen dat Fichtes denken ook ruimte voor conflicten tussen staten bood en dat deze conflicten in de overgang naar de betere toekomst zelfs een belangrijke instrumentele functie lijken te hebben. De oproep tot weerbaarheid, tot het aannemen van de grote historische uitdaging, die Fichte aan het eind van zijn laatste rede aan zijn Duitse publiek doet,[16] kan inderdaad worden gelezen als een oproep tot morele en intellectuele vorming, maar ook als één tot daadkracht en fysieke weerbaarheid: de setting van zijn slotbetoog (in een bezet Berlijn, zich richtend tot een onderdrukte bevolking, dat alles onder het waakzaam oog van de censuur van de bezetter) maakte zijn woorden ook tot een oproep aan zijn toehoorders en lezers de strijd met de vreemde overheerser aan te binden.

De rechtvaardiging van geweld als vroedvrouw van de geschiedenis, als middel tot vooruitgang naar een tijdperk van Eeuwige Vrede, komt men al tegen bij Kant. Zoals ieder weldenkend mens verwierp Kant de Terreur als historische gebeurtenis, maar op filosofisch niveau was hij in staat het geweld

van Robespierre achteraf te rechtvaardigen. In de woorden van Kedourie: '*Evil was*, *that good might ensue.*'[17] Conflict is dus nog altijd verwerpelijk maar als middel om historische ontwikkeling aan te sturen helaas noodzakelijk. Waar Kant het conflict voornamelijk tussen individuen plaatste, daar zag Fichte het vooral tussen volken: 'Het spreekt voor zich, zo stelden zij, dat een ieder liever zou sterven dan tot deze staat [het Romeins burgerschap, FB] te vervallen en dat een oprechte Duitser alleen zou kunnen willen leven om Duits te zijn en te blijven en de zijnen in diezelfde idee op te voeden.'[18] Duitsheid of de dood: er was geen tussenweg. En het is doordat Duitse stammen in het verleden, bijvoorbeeld in hun strijd tegen de Romeinen, naar dit principe handelden, dat Duitsheid tot in zijn tijd als categorische notie überhaupt heeft kunnen voortbestaan: 'Het is aan hun hardnekkige weerstand dat de ganse nieuwe wereld te danken heeft dat zij is zoals zij nu is.'[19]

Nationalisme en bezielend verband

In de periode van de Romantiek dient het filosofisch idealisme van Fichte vervolgens als inspiratiebron voor de ontwikkeling van een cultus van het nationalisme, die het best wordt verbeeld in Byrons heldhaftige, hoewel feitelijk onzinnige optreden in de Griekse onafhankelijkheidsoorlog. In woorden die een duidelijke echo van Fichtes oproep aan zijn landgenoten vormen om te kiezen tussen Duitsheid en de dood riep Byron de Grieken op 'te kiezen voor een land dat altijd "Vrijheids thuis of Glories graf" zal blijven'[20]. Byrons operetteachtig optreden als een soort namaak-Simon Bolivar in Griekse klederdracht, zich mengend in een conflict dat het zijne niet was in naam van een ideaal dat de direct betrokkenen niet of nauwelijks als het hunne herkenden, doet tegenwoordig vooral komisch aan. Maar de volstrekte ernst waarmee Byron en talloze anderen met hem hun geloof in het nationale zelfbeschikkingsrecht beleden was geenszins komisch bedoeld.

Deze Romantische cultus van het nationalisme wordt in de tweede helft van de negentiende eeuw door gematigde krachten in Nederland, Engeland en Frankrijk omgevormd tot een belangrijk praktisch middel in de strijd tegen interne en externe bedreigingen. Het nationale bewustzijn kon enerzijds een onomstreden bezielend verband bieden, nu het christendom daartoe niet langer in staat leek. Anderzijds vormde de verankering in het nationale bewustzijn een patent middel tegen de internationalistische aspiraties van het radicale socialisme.

Vooraanstaande Nederlandse liberalen bedienden zich in de periode na 1870 met graagte van de doctrine van het nationale bewustzijn. Zo sprak de liberale advocaat J.A. Levy over de eenheid van de Nederlandse taal en recht als de 'hechtste banden van ons volksbestaan' en omschreef hij het Nederlandse gemeenschapsgevoel 'als zedelijke gedragslijn', als 'de oorsprong van idealisme: plichtsbetrachting om haarzelfs wil'[21]. De Nederlandse historicus Henk te Velde meent in de uitlatingen van Levy en andere gelijkgestemde liberalen een echo van Kant te horen.[22] Juister lijkt het om te spreken van een echo van Fichte.

De notie van plicht stond overigens centraal in de uitwerking van het liberale nationalisme. Leerplicht en dienstplicht moesten bij het volk een gezond plichtsbesef aankweken en daarnaast de weerbaarheid en uiteindelijk de zelfverwezenlijking van de natie mogelijk maken. In het verleden werden de wortels gezocht die de natie houvast moesten geven. Zo werd het koningshuis, onder Thorbecke eerder gedoogd dan geliefd, van lieverlee tot een symbool van nationale eenheid. Oranjefeesten en koninklijke rituelen werden tot belangrijke symbolen van die eenheid. Oranje vloekt met rood, zo leek men in liberale kring wel te denken.

De marxistische historicus Eric Hobsbawm wijst terecht op het proces van *invention of tradition* in deze periode, hoewel hij er ook op wijst dat de 'uitgevonden' tradities niet uit het niets worden geschapen: 'zij proberen gewoonlijk een continuïteit te waarborgen met een daartoe geschikt verleden.'[23] In Neder-

land waren het inderdaad veelal oude, uit de tijd van de Republiek overgeleverde symbolen als vlag, volkslied en koningshuis die werden hergebruikt om de nieuwe nationale mythe inhoud te geven.

Een vergroving van dit nationalisme zou allengs voor problemen zorgen, bijvoorbeeld in de vorm van een Frans revanchisme, maar volgens Johan Huizinga was het zelfs bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog niet te voorzien dat juist dit nationale bindmiddel internationaal tot een enorme catastrofe zou leiden. Immers, '[n]iemand kon nog voorzien, tot welke uitersten dit nationalisme als bewegende kracht van het gansche leven van Staat en beschaving de nieuwe eeuw voeren zou. Het moest immers schijnen, alsof een geheel andere, breede en machtige strooming der ideeën bestemd was, eerlangs alles wat patriottisme en nationalisme was in haar onweerstaanbaar geweld te overspoelen en uiteindelijk weg te vagen: het socialisme.'[24]

In de strijd tegen het socialisme bleek het nationalisme goed te voldoen, zo goed zelfs dat in het uur van de beproeving, 1914, het nationalisme een totale triomf over het internationalisme van de socialisten boekt. De strategie van de behoudende groeperingen in Europa, namelijk het gevaar van het internationalistische socialisme bezweren door een doelbewust cultiveren van een op natie gericht plichtsbesef, bleek een overweldigend succes. De Socialistische Internationale stortte na het uitbreken van de oorlog snel ineen. Een deel van het socialistische kamp was gedesillusioneerd over het socialistisch onvermogen het conflict te voorkomen. Een ander deel was al evenzeer gedesillusioneerd, maar dan vooral over het feit dat dit conflict niet de aanzet tot de gehoopte wereldrevolutie had gegeven.

Zoals Huizinga opmerkt, hielden '[d]e snelheid en volkomenheid, waarmee toen in alle oorlogvoerende landen het socialisme tegenover de nationale politiek ineenzakte, voor de toekomst een bedenkelijke waarschuwing in'[25]. Het trauma van Mussolini zou uiteindelijk de opmaat zijn tot een fusie van

nationalisme en socialisme, hetzij in de vorm van een nationaalbolsjewisme (Lenin, later Stalin), dan wel in de vorm van het fascisme en nationaalsocialisme (Mussolini, later ook Hitler). In deze fusie werd een explosieve nieuwe doctrine geboren, die de dwang van het socialisme combineerde met de strijdbaarheid van het nationalisme.

Na de oorlog werd het nationalisme aangewezen als een van de factoren die ten grondslag hadden gelegen aan de catastrofe van de periode '40-'45 - op zich opmerkelijk, omdat, zoals de Franse filosoof Alain Finkielkraut heeft aangegeven, de strijd van de geallieerden tegen de nazidictatuur in wezen een strijd was tussen de voorvechters van de oude orde van democratische natiestaten en de nieuwe orde van *Reich* en *Führer*.[26] Hoe dit ook zij, een pleidooi voor nationalisme kan nimmer los worden gezien van wat zich in de Tweede Wereldoorlog heeft afgespeeld.

Eindnoten:

1 Alisdair MacIntyre, *After Virtue*, Notre Dame, 1981.
2 Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the semantics of historical time*, Londen, 1985, p. 22: 'A school in which one could become prudent without making mistakes.'
3 R. Koselleck, 'Vergangene Zukunft der Frühen Neuzeit', in: H. Barion e.a., *Epirrhosis: Festgabe für Carl Schmitt*, zweiter Teilband, Berlijn, 1968, p. 555: 'Die astrologische Zukunftsberechnung schob [...] die eschatologischen Erwartungen in eine immer fernere Zukunft.'
4 Isaiah Berlin, *The Crooked Timber of Humanity*, Londen, 1990 (1959), p. 245: 'Because they were their own, expressions of their local, regional, national life, and spoke to them as they could speak to no other human group.'
5 Adam Zamoyski, *Holy Madness - Romantics*, *Patriots and Revolutionaries 1776-1871*, Londen, 1999, p. 163: 'Each action, by virtue of its innate character, had a special role to play in the greater process of history.'
6 Ibid., p. 165-166: 'The search for the Volkstum also entailed the invention of a folkloric context, a culture supposedly latent in the souls of the masses [...] Clemens Brentano and Achim VOD Arnim collected and published German folksongs. Joseph Görres produced two volumes of folk literature. Customs were rediscovered or invented, together with national dress, and folk wisdom was hailed as a direct emanation of the nation's genius.'
7 Pierre Hassner, 'Immanuel Kant', in: Leo Strauss, Joseph Cropsey (red.), *The History of Political Philosophy*, Third Edition, Chicago, 1987 (1963), p. 602: 'The "glittering misery" of culture which awakens and encourages appetites and vices must lead to the "culture of discipline" in which the will is liberated from the despotism of vicious appetite, and the ways of morality are prepared through lawfulness. Similarly, inequality conduces to the emergence of egalitarian society and war to peace.'
8 Elie Kedourie, *Nationalism* (vierde, uitgebreide uitgave), Blackwell, Oxford, 1993 (1960), p. 23: 'To divorce morality from nature and history. Morality proceeds from self-legislation, and may not be shackled by things as they are. The only legitimate limits are self-imposed limits. Others are as nothing to the autonomous man.'
9 Ibid., p. 26-27: 'Fichte considered that his own doctrine did away with the difficulties of the Kantian system and indeed claimed that what he taught was but "the Kantian doctrine properly understood" and "genuine criticism consistently carried out".'
10 Johann Gottlieb Fichte, *Reden an die Deutsche Nation*, Hamburg, 1955 (1808), p. 13: 'Ich rede für Deutsche schlechtweg, von Deutschen schlechtweg, nicht anerkennend, sondern durchaus beiseite setzend und wegwerfend alle die trennenden Unterscheidungen, welche unselige Ereignisse seit Jahrhunderten in der einen Nation gemacht haben.'

11 Kedourie, p. 30: ‘The freedom of the individual, which is his self-realisation, lies in identifying himself with the whole, belonging to which endows him with reality. Complete freedom means total absorption in the whole, and the story of human freedom consists in the progressive struggle to reach this end.’
12 *Reden an die Deutsche Nation*, p. 91: ‘der letzten großen, und in gewissem Sinne, vollendeten Welttat des Deutschen Volkes’.
13 Ibid., p. 138: ‘Diese, und alle andere in der Weltgeschichte, die ihres Sinnes waren, haben gesiegt, weil das Ewige sie begeisterte.’
14 Ibid., p. 115: ‘Goldener Zeitalter in jeder Rücksicht sind ihm eine Beschränktheit der Erstorbenheit. Das Gold möge zwar das edelste sein im Schosse der erstorbenen Erde, meint er, aber des lebendigen Geistes Stoff sei jenseits der Sonne, und jenseits aller Sonnen, und sei ihre Quelle. [Dem deutsch Denkenden] wickelt sich die Geschichte, und mit ihr das Menschengeschlecht, nicht ab nach dem verborgenen und wunderlichen Gesetzes eines Kreistanzes, sondern nach ihm macht der eigentliche und rechte Mensch sie selbst, nicht etwa nur wiederholend das schon Dagewesene, sondern in die Zeit hinein erschaffend das durchaus Neue.’
15 Zamoyski, p. 162: ‘“Fichte identified Germany's uniqueness as lying in her essentially spiritual destiny. She would never stoop to conquer others, and while nations such as the French, the English or the Spanish scrambled for wealth and dominance, Germany's role was to uphold the finest values of humanity.’
16 *Reden an die Deutsche Nation*, p. 246: ‘Es ist daher kein Ausweg: wenn ihr versinkt, so versinkt die ganze Menschheit mit, ohne Hoffnung einer einstigen Wiederstellung.’
17 Elie Kedourie, *Nationalism*, p. 45.
18 *Reden an die Deutsche Nation*, p. 136: ‘Es verstehe sich von selbst, setzten sie voraus, daß jeder, ehe er dies werde, lieber sterbe, und daß ein wahrhafter Deutscher nur könne leben wollen, nur eben Deutscher zu sein, und zu bleiben, und die Seinigen zu ebensolchen zu bilden.’
19 Ibid., p. 137: ‘Ihrem beharrlichen Widerstande verdankt es die ganze neue Welt, daß sie da ist, so wie sie da ist.’
20 Zamoyski, p. 233: ‘To give their lives for a land that must always remain “Freedom's home or glory's grave”.’
21 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Groningen, 1992, p. 28-29.
22 Ibid., p. 29.
23 Eric Hobsbawm, Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1993 (1983), p. 1: ‘They normally attempt to establish continuity with a suitable historic past.’
24 Johan Huizinga, *Patriottisme en Nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw*, Haarlem, 1941 (1940), p. 103.
25 Ibid., p. 104.
26 ‘Maar de Tweede Wereldoorlog - daar doelt men meestal op - was juist een strijd tussen het Europa van de democratische naties en het Europa van het racistische Reich. Natie tegen ras! Dat vergeet iedereen.’ ‘Medelijden zonder grenzen’ - Interview met Alain Finkielkraut, door Luuk van Middelaar, *Filosofie Magazine*, 1997, nr. 10.

De wilsfilosofie van Schopenhauer en Nietzsche

Een belangrijk onderdeel van de liberale geschiedopvatting is de idee dat wij over de toekomst in ieder geval één ding kunnen zeggen, namelijk dat zij anders, en wel beter, zal zijn. De vooruitgangsidee, het streven naar een betere, vrijere samenleving, vormt een even onmisbaar als onmiskenbaar onderdeel van het liberalisme.

Maar liberale denkers beroepen zich daarnaast ook op het werk van de Amerikaanse politiek-filosoof Francis Fukuyama, wiens centrale stelling luidt dat de geschiedenis is afgesloten met de triomf van het liberalisme over het marxisme in de late jaren tachtig: '*We are all liberals now.*' Op prehistorie en historie volgt in deze opvatting dus uiteindelijk de posthistorie. Met het begrenzen van de geschiedenis wordt dan ook de vooruitgangsidee begrensd.

Ziehier een liberale paradox: de liberaal kan in zijn beschouwingen over de toekomst van de liberale democratie niet volstaan met een vage verwijzing naar de notie van vooruitgang, maar zal ook het einddoel van dat proces van permanente vooruitgang moeten verantwoorden. Wat is, om die beladen term maar eens te gebruiken, de utopie waar de liberale vooruitgangsidee naar uitziet? Wat is het dat ons wacht aan het einde van de regenboog van de geschiedenis?

Twee van de belangrijkste exponenten van de Duitse filosofische traditie, Immanuel Kant en Georg Wilhelm Friedrich Hegel hebben, ieder op eigen wijze, maar toch min of meer binnen een liberaal raamwerk, een antwoord op deze vraag geformuleerd.

Kant

De sleutel tot het begrijpen van Kants opvattingen over (het einde van) de geschiedenis ligt in zijn moraalfilosofie. Kant plaatst, zoals bekend, de moraal niet in God en ook niet in Rousseaus *Volonté Générale*, maar in het individu zelf. De moraal is volgens hem dus enkel normatief indien we ons de morele wet zelf voorschrijven. Maar waarom zouden we dat doen?

Kants antwoord is dat we daarin geen keuze hebben. *De vrije wil is per definitie ook de morele wil.* Wat bedoelt Kant met de vrije wil waarin de moraliteit besloten ligt? Voor hem is de wil enkel vrij indien hij een bepaalde vorm heeft, de vorm van de autonome wil. De vrije wil 'wil' niet zomaar iets, maar heeft een constitutie in algemene wetten en beginselen. De volmaakt vrije wil is dus de volmaakt redelijke wil.

Dit heeft een belangrijk gevolg: de wil mag niet worden geregeerd door empirische of willekeurige elementen: de hartstochten, vooroordelen, tradities en conventies. In dat geval is de wil namelijk heteronoom, onderworpen aan causale wetten en dus niet vrij. De heteronome wil wil het ene moment dit en het andere moment weer dat, afhankelijk van de grillige werkelijkheid. De typisch kantiaanse suggestie is nu dat de vrijheid van de wil moet worden gekoppeld aan het willen volgens de structuur van de rede en regels, wetten, beginselen en normen die wij onszelf voorschrijven.

Deze opvatting van de zuiver redelijke morele wil is verder uitgewerkt in de idee van de Eeuwige Vrede, een eindstaat waarin de autonome morele wil universeel is geworden. Het is een toestand waarin iedereen uit vrije wil het goede kiest. Deze gedachte is in zekere zin een omkering van Rousseaus beroemde stelling dat het rijk van de Voorzienigheid in het verleden, meer specifiek in de natuurstaat geplaatst diende te worden. Kant poneerde de stelling dat het Rijk van de Voorzienigheid of de Eeuwige Vrede juist in de toekomst gesitueerd moest

worden. Hij gaf daarmee een belangrijke impuls aan de verdere uitwerking van de vooruitgangsidee. Maar het is een vooruitgang die uiteindelijk moest eindigen in een opheffing van de geschiedenis. Het rijk van de Eeuwige Vrede, de volmaakt liberale gemeenschap, is een posthistorisch rijk.

Hegel

Hegels filosofische project vormt in belangrijke mate een kritiek op het werk van Kant. De kern ervan is vervat in zijn kritiek op Kants opvatting van de autonome morele wil als product van de abstracte, want van empirie en willekeur losgemaakte rede. Hegel ging akkoord met de kantiaanse keuze van de morele wil als basis voor wetten of regels. Maar waar Kant stelde dat de wil alleen werkelijk autonoom en moreel kan zijn indien hij kan worden losgemaakt van empirie en willekeur, meende Hegel dat de vorming van en zelfonderwerping aan de morele wil juist een bij uitstek historisch proces is. Door de wil zo in te bedden in de geschiedenis en de maatschappelijke zeden, gebruiken en instellingen (tezamen aan te duiden met de hegeliaanse term *Sittlichkeit*) voorkwam hij een dogmatisch beroep op het eigen geweten, op een ‘goed’ dat alleen voor het individu zelf ‘goed’ kan zijn. Hegels vrijheidsbegrip is het sociale vrijheidsconcept van de conservatieve denker Edmund Burke, niet de positieve of negatieve vrijheidsbegrippen die wij kennen van de liberale filosoof Isaiah Berlin. De constitutie van de vrije wil ligt volgens Hegel dus uiteindelijk besloten in de geschiedenis. In wat Hegel wel ‘de mars van God door de geschiedenis’ noemt, wordt de wil in toenemende mate redelijk én zedelijk. De wil verwezenlijkt volgens Hegel in de menselijke geschiedenis dus zichzelf. In het laatste, hoogste stadium - volgens Hegel, wellicht niet geheel toevallig, dat van het Pruisische rijk - is de wil zowel volmaakt historisch als volmaakt redelijk alsook volmaakt moreel. Anders dan Kant voorziet Hegel dus geen breuk tussen een moreel onvolmaakte, on-

vrije en onredelijke want historische werkelijkheid enerzijds en een in de toekomst te situeren posthistorisch rijk van de volmaakt autonome morele wil anderzijds. Zijn historische eindtijd betekent niet zozeer een breuk met onze historische geworteldheid, als wel een projectie in de toekomst van de eindstaat van volmaakte vrijheid. Zijn liberale eindstaat is het Pruisen waarin hij leeft, voor eeuwig in de toekomst geprojecteerd.

Een liberale wilsfilosofie

Uit het werk van deze twee filosofen valt een omschrijving van een liberaal-utopische conceptie van de wil te destilleren. De belangrijkste elementen zijn: de wil is het product van de rede, al is de rede in Hegels filosofie slechts één constitutief element van de wil; de wil (mits de morele, redelijke en in Hegels geval ook historisch gewortelde wil) is een positieve kracht in de geschiedenis; en een liberale eindstaat is een staat waarin de wil door iedereen wordt gedragen, dus waarin iedereen het goede wil, voor zichzelf en voor de ander. Voor Kant betekende dit dat de wil volledig autonoom en dus van de geschiedenis verlost is, voor Hegel dat de wil volmaakt ontwikkeld en dus volmaakt gehistoriseerd is.

Arthur Schopenhauer

Nog voordat Hegel zijn historiserende correctie op het werk van Kant had aangebracht, werd door de opkomende wilsfilosofie een stevige bres in de liberale consensus geslagen. Het is vooral het werk van de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer (1788-1860) dat als stormram diende. Schopenhauer, geboren uit de gegoede burgerij, opgevoed in een liefdeloos gezin, waarin hij van zijn moeder vooral spot voor zijn filosofische werkzaamheden mocht verwachten, stormde als energieke twintiger het filosofische debat binnen met zijn *Die Welt als*

Wille und Vorstellung. Heel zijn werk is doordrenkt van het besef van de alles perverterende werking van dezelfde wil die Kant en Hegel nog tot uitgangspunt van hun optimistische liberale beschouwingen hadden gemaakt.

In zijn denken verwerkte Schopenhauer op een volstrekt originele manier de verschillende intellectuele invloeden waaraan hij, als kind van zijn tijd, onderhevig was. Van auteurs als Hamann, Herder en Jacobi nam hij de kritiek op het idealisme van Kant over, namelijk dat de rede niet in staat is de volledige werkelijkheid te omvatten. Maar dit hield niet in dat Schopenhauer eenzelfde positieve waardering voor het irrationele had als deze grondleggers van de Romantiek. Eerder leek er sprake van het omgekeerde te zijn: wat zowel het rationele als het irrationele omvat, is de wil, maar die vormt een negatieve en destructieve kracht: 'Het is niets anders dan blind, ongecontroleerd streven. Nimmer voldaan, nimmer in staat voldoening te schenken, ons altijd voortstuwend, tegen alle beginselen, wetten, moraliteit, fatsoensnormen en waardigheid in, in een nimmer aflatende zoektocht naar het onvindbare.'[1]

De wil is voor Schopenhauer dus een negatieve kracht, die zowel rede als moraal uiteindelijk wel moet ondermijnen. Waar de Romantische 'weltschmerz' nog een positieve betekenis had - in het lijden kon zich immers iets hogers of beters manifesteren -, daar is voor Schopenhauer alleen maar uitzichtloos en betekenisloos lijden. Het hoogst haalbare is een soort kantiaanse ontsnapping uit de historische en sociale werkelijkheid - immers totaal vormgegeven door de wil - zonder evenwel uitzicht te hebben op het kantiaanse rijk van de Eeuwige Vrede, dat immers al evenzeer aan de alles corrumperende werking van de wil bloot zou staan. Nee, in Schopenhauers wereld is het hoogst haalbare de volledige afzondering en losmaking van dit aardse bestaan. Nadrukkelijk geïnspireerd door een lezing van de Upanishads, de heilige teksten van de hindoereligie, schetste Schopenhauer een beeld van een staat van volmaakte onthechting, van willoosheid, die sterk aan het boeddhistische nirvana doet denken.

Op alle punten is het werk van Schopenhauer dus een ontkenning van het optimistische liberalisme van Kant en Hegel. Maar betekende dit dat wij, uit een soort loyaliteit aan deze liberale denkers, de soms wat wereldvreemd en nogal zwaar pessimistisch aandoende opvattingen van Schopenhauer als antiliberaal terzijde kunnen schuiven? Natuurlijk: de rede en de moraal verdienen het om tegen de frontale aanval van de schopenhaueriaanse wilsfilosofie beschermd te worden. Schopenhauers misantropie mag ons evenmin de ogen doen sluiten voor het feit dat de mens wel degelijk tot grootse prestaties in staat is en daarnaast ook in het alledaagse van een zeer betekenisvolle liefde voor zijn naasten blijk kan geven. En het liberale vooruitgangsgeloof, de drijfveer achter twee eeuwen van economische ontwikkeling en emancipatie, dient uitgangspunt van liberaal denken te blijven. Maar het onkritisch terzijde schuiven van het werk van Schopenhauer lijkt bij nadere beschouwing om verschillende redenen geen verstandige strategie. De kritische liberaal kan immers uit zijn werk een aantal belangrijke inzichten halen, die hem kunnen helpen bij een verdere overdenking van zowel zijn eigen uitgangspunten als de menselijke conditie.

In de eerste plaats leren wij van Schopenhauer dat handelen naar de eigen vrije wil niet enkel positieve gevolgen zal hebben. De wet van de onbedoelde gevolgen houdt in dat niet alle goedbedoelde handelingen ook goede gevolgen hebben. Zeker in de politiek gaat het uiteindelijk om de uitkomsten, niet om de intenties. Schopenhauers werk is in die zin een patent middel tegen onkritische getuigenispolitiek.

In de tweede plaats zou een grondige lezing van het werk van Schopenhauer de liberaal ervan kunnen doordringen dat niet alle vrije wil even positief te waarderen valt. Het betreft hier een zwakke plek in de liberale mensopvatting. Zonder nu meteen het nogal zwaarmoedige pessimisme van Schopenhauer over te nemen, zou het toch goed zijn als liberalen ervan doordrongen raakten dat mensen wel degelijk van kwade wil kunnen zijn. Niet iedere misdadiger is het slachtoffer van een

slechte opvoeding of andere sociale krachten. Sommige uitkeringsontvangers maken wel degelijk bewust misbruik van de onkritische houding van verstrekkende instanties. Zoals de conservatieve filosoof Elie Kedourie in zijn studie over de intellectuele wortels van het nationalisme opmerkt: '*Any philosophy worth considering must attempt to account for the existence of evil in the world.*'[2] Schopenhauers werk dient wat dat betreft tot denken aan te zetten.

In de derde plaats zou ook Schopenhauers ontkenning van het zegenrijke karakter van de kantiaanse staat van de Eeuwige Vrede of de hegeliaanse Pruisische eindstaat te denken moeten geven. Ongeacht of men zijn kritiek op de kantiaanse en hegeliaanse eindstaat deelt, leert Schopenhauers werk ons in ieder geval dat wat voor de liberaal als zegen kan tellen, door sommigen eerder als een vloek ervaren zal worden: 'Stelt u zich een situatie voor waarin dit ras wordt getransporteerd naar een Utopia waarin alle voedsel vanzelf groeit en kalkoenen vers gebraden rondvliegen, waar geliefden elkaar zonder problemen vinden en vasthouden: in zo'n situatie zouden sommige mensen van pure verveling doodgaan of zichzelf verhangen; anderen zouden aan het vechten slaan en elkaar afmaken en op die manier voor zichzelf meer leed scheppen dan de natuur hun op dit moment al aandoet.'[3]

Fukuyama wijst in het laatste hoofdstuk van zijn *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* ook op dit probleem: nu wij, naar hij meent, onze liberaal-democratische bestemming uiteindelijk hebben bereikt, is het zeer wel mogelijk dat sommige mensen om zich heen zullen kijken en besluiten verder te trekken, hetzij omdat het beloofde land hen niet aanspreekt, hetzij omdat een soort aangeboren rusteloosheid tot verder zoeken dwingt. Sommigen van hen zullen van goede wil zijn, anderen niet. Sommigen zullen hun ontevredenheid op een onschuldige manier tot uiting brengen. Anderen zullen, zoals onlangs in Gothenburg en Genua, al plunderend en brandschattend door de straten trekken. Dat mag onze verontwaardiging opwekken, verbazen mogen we ons, na lezing van Schopenhauers werk, niet langer.

Friedrich Nietzsche

Schopenhauers ideeën over het noodzakelijke verval van de liberale eindstaat werden door Friedrich Nietzsche (1844-1900) in dienst gesteld van een filosofische en morele agenda die ten diepste antiliberaal mag worden genoemd. Maar desondanks - of misschien juist daarom - bevatten zijn beschouwingen over wil en moraal een aantal belangrijke waarschuwingen aan het adres van het liberalisme.

Evenals Schopenhauer nam ook Nietzsche in zijn wilsfilosofische beschouwingen de destructieve kracht van de wil als beginpunt. Maar waar Schopenhauer verval vooral als een (onontkoombaar) probleem zag, was Nietzsche veeleer ambivalent in zijn waardering van de crisis die hij overal ontwaarde. Deze crisis was volgens hem zowel probleem als buitenkans.

In zijn werk was Nietzsche voortdurend op zoek naar tekenen van verval in de samenleving, van zwakte, van alles waaruit kon worden opgemaakt dat de maatschappij ziek of decadent was. Hij zag het verval in zijn cultuur en probeerde vervolgens door middel van een genealogische benadering het karakter van de ziekte waaraan de cultuur leed te beschrijven. Zo kwam hij tot het verschijnsel nihilisme, een begrip dat in zijn oeuvre een centrale plaats inneemt.

De Amsterdamse socioloog J. Goudsblom probeerde tot een omschrijving te komen van wat de term ‘nihilisme’ voor Nietzsche precies inhield. Maar omdat deze verschillende betekenissen aan de term toekende, is dit geen eenvoudig karwei. Als gemeenschappelijke noemer waarop de verschillende gebruiken van de term in zijn werk zijn terug te voeren, ziet Goudsblom een ‘gemeenschappelijk besef van “zinloosheid”’.[4]

Het nihilisme had voor Nietzsche een meervoudige betekenis. Het was een kracht die in de cultuur werkzaam was maar ook in hemzelf en waaraan hij zelf in zijn denken ook actief bijdroeg. Zijn beroemde uitspraak ‘Ik ben een fatum’ is hierop terug te voeren. Dit nihilisme was overigens niet zozeer het dogmatisch beleden ongeloof van de Russische nihilisten als wel

een absoluut verlies van de oude zekerheden en een daaruit volgend gevoel van zinledigheid, een *Pathos des Umsonsts.*

Wat volgens Nietzsche het nihilisme aandreef en uiteindelijk tot een onstuitbare kracht maakte, was de menselijke wil, in casu de wil tot waarheid (*Wille zur Wahrheit*). Dit verlangen de waarheid, in al haar aspecten, te leren kennen, maakte het nihilisme in zijn ogen tot het onvermijdelijke sluitstuk van het socratisch-christelijke project, dat naar zijn mening was gebaseerd op een vlucht in een hogere werkelijkheid, weg van het werkelijke leven: 'Het laatste, dunste, leegste werd als Eerste gepresenteerd, als oorzaak op zich, als *Ens Realissimum.*'[5]

Door de werking van het waarheidsgebod moeten wij, volgens Nietzsche, wel tot de conclusie komen dat al onze zekerheden onze eigen constructies zijn en dat er geen Ware Wereld is waaraan wij onze doelen kunnen ontlenen. En het is dit besef, door Goudsblom een 'radicaal waarachtig' besef genoemd, dat uiteindelijk 'een ontbindingsproces moet ontketenen'[6]. De conclusie is duidelijk: 'De christelijke idealen, het geloof, de moraal, de filosofie - het is één net van illusies, één gigantisch bedrog.'[7] De wil tot waarheid bijt zichzelf zo in de staart. De rationele wil tot waarheid van de verlichte gemeenschap ondermijnt uiteindelijk alle zekerheden waarop deze gemeenschap berust.

Voor het liberalisme vormt dit tragische aspect van het waarheidsgebod een groot probleem. Maar, zo lijkt Nietzsche te suggereren, pogingen om ons aan deze dynamiek te onttrekken zijn tot mislukken gedoemd. Anders dan zijn voorganger Schopenhauer zag Nietzsche geen bestaan los van de wil. Met de wil zijn geen compromissen te sluiten.

In de ogen van Nietzsche is het liberalisme zo'n tot mislukken gedoemde poging tot compromis, een poging om het leven in een toestand van ogenschijnlijke betekenisloosheid en uitzichtloosheid beheersbaar te houden. Met behulp van een aantal scherpe metaforen schetst Nietzsche een beeld van de willoze mens, de burger die volgens hem de moderne liberale gemeenschap bevolkt: 'Wee! Er breekt een tijd aan van de

meest verachtelijke mens, die zichzelf niet meer verachten kan! Ziet! Ik toon u de laatste mens. [...] De aarde is klein geworden en op deze aarde hopt de laatste mens rond, de mens die alles klein maakt. [...] Ze hebben de buurten verlaten waar het leven zwaar is: want men heeft warmte nodig. Men bemint zijn naaste nog wel en wrijft zich aan hem op: want men heeft warmte nodig. [...] Wie wil nog regeren? Wie nog gehoorzamen? Beide zijn te bezwaarlijk. [...] Men heeft zijn pleziertjes voor de dag en zijn pleziertjes voor de nacht: maar men houdt de gezondheid hoog. "Wij hebben het geluk uitgevonden," zeggen de laatste mensen, en knipperen naar het licht.'[8]

Men heeft weinig voorstellingsvermogen nodig om in deze beschrijving de burger van de moderne liberale sociale marktgemeenschap te herkennen. Nietzsche legt met deze schets de vinger op een andere zere plek van het liberalisme. De moderne mens is niet gaarne bereid het lijden te verdragen dat de verdediging van de moderne liberale verworvenheden met zich mee kan brengen. Het verlies van wat Fukuyama een 'trotse zelfbewustheid' noemt, is daar zeker debet aan.[9] Maar het is meer dan dat. Het betreft hier volgens Nietzsche een verlies aan wilskracht überhaupt. Deze wilszwakte is een fundamenteel probleem voor het liberalisme. De typisch liberale kwaliteiten en deugden die het aankweekt, tasten de wil tot weerbaarheid van de liberale gemeenschap aan.

Wille zur Macht: een oplossing met een prijskaartje

Als Nietzsche gelijk heeft dat de wil, in de vorm van de waarheidsdrang, de noodzakelijke zekerheden van de moderne liberale gemeenschap ondermijnt en als het eveneens juist is dat een liberaal compromis in de vorm van het temmen van de wil de weerbaarheid van een liberale gemeenschap op den duur zal aantasten, wat dan te doen? Is de keuze werkelijk tussen nihilistische chaos enerzijds en tirannie, in zachte of meer gewelddadige vorm, anderzijds?

In het zoeken naar een antwoord op deze vraag dringt een ander door Nietzsche onderscheiden aspect van de wil zich op, namelijk de machtswil (*Wille zur Macht*). In *Also Sprach Zarathustra* legt Nietzsche/Zarathustra uit wat voor hem de betekenis van zijn filosofische project is: 'Een nieuwe trots leerde mij mijn Ik, die leer ik nu de mens: niet langer zijn hoofd in het zand van de hemelse zaken te steken maar hem vrij te dragen, een aardehoofd, dat de aarde betekenis schept.'

Doel is dus een nieuw soort wilsvrijheid waarbij het vrije individu zelf betekenis aan de wereld geeft. Dit lijkt een liberale utopie, maar Nietzsche is er volkomen duidelijk over dat de middelen waarmee die utopie moet worden bereikt verre van liberaal zijn. In zijn bloeddorstige proza herkennen we de idee van het geweld als de vroedvrouw van de geschiedenis. Schrijvend aan het eind van de lange periode van vreedzame coexistentie die het Concert van Europa feitelijk was, lijkt hij bijna reikhalzend uit te zien naar een nieuw tijdperk van oorlog en bloedvergieten: 'Ik begroet alle tekenen die wijzen op het aanbreken van een mannelijker, krijgshaftiger tijdperk dat voor alles de dapperheid weer in ere zal herstellen.'[10]

Dat tijdperk van oorlogen vormde de opmaat tot de grote omwenteling die Nietzsche beoogde. Want in deze gewelddadige crisis openbaart zich ook de uitweg, de weg die tot de *Übermensch* voert.[11] Dat is geen weg die voor velen begaanbaar zal zijn, maar daar leek Nietzsche zich geen zorgen om te maken. Hij had niet de pretentie zich op te werpen als een redder van de mensheid.

Om de weg die tot dit einddoel leidde voor zichzelf begaanbaar te maken, zou het individu gebruik moeten maken van de *machtswil.* In de ontwikkeling hiervan onderscheidt Nietzsche drie vormen, die men misschien ook als stadia in een ontwikkelingsgang kan opvatten: 'De wil tot macht verschijnt (a) bij de onderdrukten, bij slaven van iedere soort als wil tot vrijheid... (b) bij een sterkere, naar de macht toe groeiende categorie als wil tot overheersing... (c) bij de sterkste, rijkste, onafhankelijkste, dapperste soort als "liefde voor de mensheid", "liefde voor het volk".'[12]

Het beeld van de wil tot macht zoals dat oprijst uit deze ontwikkelingsschets is niet slechts dat van de ongebreidelde wil tot overheersing. Het louter willen heersen over anderen is in de opvatting van Nietzsche een imperfecte verschijningsvorm van de wil tot macht. Deze moet niet uitsluitend geïnterpreteerd worden als een *libido dominandum*, een wil tot overheersing. Uiteindelijk is het voor Nietzsche ook en vooral een bron van zelfbeheersing in de klassieke zin.

De nietzscheaanse utopie is ongetwijfeld aansprekend. Maar uiteindelijk is het slechts weinigen gegeven deze eindstaat te bereiken en de weg die tot de eindstaat leidt, is bezaaid met de lijken van hen die de eindstreep niet halen. De liberaal heeft weinig moeite de lokroep van Nietzsche, om hem toch vooral op deze weg te volgen, te weerstaan. Het liberalisme verkiest de onvolmaaktheid van een door epistemologische twijfel en onmiskenbare wilszwakten gekenmerkte vrije samenleving boven iedere utopie die alleen met het bloed van ontelbare slachtoffers kan worden verwezenlijkt. Het stelt daarbij zijn vertrouwen in een beperkt aantal middelen ter handhaving van de vrije status-quo, middelen die bovendien ook zelf nog hun beperkingen hebben: de democratische regeringsvorm, de vrije markt als economische orde, de klassieke grondrechten als waarborgen van de vrijheid van het individu. Met deze beperkte middelen moet de mens het stellen in een onttoverde wereld. Dit is het handjevol zekerheden dat het liberalisme heeft weten te redden uit de vlammen van het nihilisme. Het lijkt niet veel, maar is toch de moeite van het verdedigen waard.

Eindnoten:

1 *Sources of the Self*, p. 441.
2 Elie Kedourie, *Nationalism* (vierde, uitgebreide uitgave), Blackwell, Oxford, 1993 (1960), p. 44. Zie verder de bijdrage van J.L. Heldring aan het debat over het nieuwe conservatisme: 'De mens is een gevaarlijk wezen', *NRC Handelsblad*, 3-3-2001.
3 'Over het lijden van de wereld', 6, in: Arthur Schopenhauer, *Essays and Aphorisms*, p. 43.
4 J. Goudsblom, *Nihilisme en Cultuur*, p. 10.
5 Friedrich Nietzsche, *Gesammelte Werke*, Band 11, p. 959.
6 Goudsblom, p. 33.
7 Ibid., p. 32.
8 *Werke* 11, p. 284-285.
9 *Het einde van de geschiedenis*, p. 186.
10 *Werke* 11, p. 165.
11 Deze idee zou in de eerste decennia van de twintigste eeuw het intellectuele debat nadrukkelijk beïnvloeden. Met nietzscheaans enthousiasme begroette bijvoorbeeld de theoloog Martin Buber het oorlogsgeweld van 1914 als 'het aanbreken van een nieuwe tijdsgeest'. Hij zag in de oorlog een mogelijkheid om het (door hem verachte) individualisme van het vooroorlogse dominante liberalisme te overstijgen.
12 Friedrich Nietzsche, *Wille zur Macht*, par. 776.

III De turbulentie van de twintigste eeuw

De intellectuele wortels van het fascisme

Inleiding

Het fascisme wordt vaak afgedaan als een politieke beweging die pas *ex post facto* een politieke theorie ontwikkelde om de eigen machtsclaim te ondersteunen. Om tot beter begrip van de interne contradicties van het moderne, in essentie liberale en democratische gedachtegoed te komen, zouden wij er echter goed aan doen deze wat al te gemakkelijke verklaring te negeren. Het levert een aantal belangrijke inzichten op, wanneer men het fascisme probeert te begrijpen als het product van ontwikkelingen op het gebied van de filosofie, de politieke theorieën en de kunsten rond de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw.

Het dient overigens enige bevreemding te wekken dat het juist in die periode was dat men zich tegen rationalisme en liberalisme begon af te zetten. De sterke economische groei zorgde immers voor een belangrijke toename van de welvaart, waarbij alle maatschappelijke klassen in zekere mate in de welvaartstoename leken te delen. Volgens een commentator was het economisch optimisme zo groot dat 'voor het eerst in de geschiedenis een gemeenschap permanente economische groei leek te verwachten'[1].

De economische groei ging gepaard met ontwikkelingen in de wetenschappen die op hun beurt deze groei versterkten en voor hogere levensstandaarden zorgden. Vooruitgang in de medische wetenschappen en nieuwe opvattingen over het belang van persoonlijke hygiëne zorgden voor een spectaculaire daling in de sterftecijfers. Mensen waren niet alleen welvarender, zij waren ook gezonder en zij leefden langer.

Op het gebied van de klassieke grondrechten zorgden voor-

zichtige constitutionele hervormingen voor een geleidelijke maar onherroepelijke uitbreiding van het kiesrecht. De eerste sociale wetgeving, waarbij naast het beroemde Kinderwetje van Van Houten vooral Bismarcks programma van sociale wetgeving in de periode 1880-1890 genoemd dient te worden, legde bovendien de basis voor de moderne idee van de welvaartsstaat.

Dit alles overziende lijkt het niet overdreven te stellen dat in het laatste kwart van de negentiende eeuw het liberalisme bezig was zijn beloften waar te maken. Toch waren in die periode al de contouren zichtbaar van de opstand tegen de rede en de liberale democratie die uiteindelijk zou uitmonden in het fascistische experiment. De werken van Marx en Engels, de daden van anarchisten als Bakoenin, het nihilisme van Nietzsche, alsook het pathetische nationalisme van Wagner, droegen alle bij aan de vorming van een intellectueel klimaat waarin de drie stromingen geboren zouden worden die uiteindelijk mede vorm zouden geven aan de fascistische ideologie: het irrationele vitalisme, het radicale syndicalisme en het futurisme.

Bergson en het irrationalisme

De sterke economische groei en toenemende welvaart waarvan hierboven gewag werd gemaakt, werd voor een niet onbelangrijk deel mogelijk gemaakt door ontwikkelingen op het gebied van de natuurwetenschappen. Een gevolg van het succes van deze wetenschappen was, dat er een toenemende neiging bestond de natuurwetenschappelijke methode ook op andere onderzoeksgebieden van toepassing te verklaren.

Tegen deze ontwikkeling had een reactie plaats, die in eerste instantie vooral het unieke karakter van de kennis in de geesteswetenschappen benadrukte, maar later ook en vooral een antirationeel of zelfs irrationeel karakter aannam. Een vitale rol in de ontwikkeling van een ‘filosofie van de daad’ werd gespeeld door Friedrich Nietzsche, die de voorrang van de le-

vensdriften boven het verstand voorstond.

Het succes van de darwinistische evolutieleer speelde paradoxaal genoeg eveneens een belangrijke rol in de ondermijning van het aanzien van de natuurwetenschappelijke methodiek. De evolutieleer leek te suggereren dat al het hogere in de menselijke natuur van het lagere was afgeleid en dat uiteindelijk de geest slechts het product was van materiële ontwikkelingen. Dit had verstrekkende consequenties, want de conclusie leek zich op te dringen dat 'niets meer van blijvende aard was, niets onveranderlijk, geen eeuwige beginselen'. Wat nog restte was 'een vitaal streven in dienst van de ontwikkeling van het leven'.[2]

Rond de eeuwwisseling ontstond aldus een intellectueel klimaat waarin het rationele karakter van de natuurwetenschappen door velen als beknellend werd ervaren en waarin tegenover het mechanistische wereldbeeld van deze wetenschappen een mystieke organische visie op het 'zijn' werd gesteld. Volgens de Nederlandse historicus H.L. Wesseling is het vooral deze tijdgeest die verklaart waarom het werk van de Franse filosoof Henri Bergson (1859-1941) op zijn tijdgenoten zo een grote indruk kon maken: 'De verklaring van het succes van het bergsonisme moet [...] niet gezocht worden in de solide, wetenschappelijke fundamenten, waarop Bergson zijn leer optrok, maar in de sfeer en het klimaat waarin deze werden ontvangen.'[3]

Bergson leverde een belangrijke bijdrage aan de revolte tegen de rede, zozeer zelfs dat hij uitgroeide tot de dominante filosofische figuur van zijn tijd. Het is daarom dat Bertrand Russell hem de 'toonaangevende Franse filosoof van deze eeuw' noemde, en in hem een 'prachtige illustratie [...] van de rebellie tegen de rede' zag, een rebellie die 'steeds groter vat heeft gekregen op het leven en denken van de wereld'[4]. In het werk van Bergson ziet men een geleidelijke ontwikkeling naar een totale omkering van de heersende natuurwetenschappelijke methode: van aanvankelijke kritiek op bepaalde aspecten ervan, tot een uiteindelijk volledig reduceren van ieder natuur-

lijk verschijnsel tot uiting van de levensstroom of *élan vital.*

In zijn vroege werken, *Essai sur les données immédiates de la conscience* (1889) en *Matière et Memoire* (1896), benadrukte Bergson vooral het eigen karakter van de geesteswereld ten opzichte van de materiële verschijnselen. Door een scherpe lijn te trekken tussen fysieke en geestelijke processen vestigde hij de opvatting dat de methoden die worden gebruikt om fysieke verschijnselen te bestuderen, ontoereikend zijn voor de studie van het geestelijk leven.

In zijn volgende werk, het in 1903 uitgegeven *Introduction à la Métaphysique*, ging Bergson een stap verder. Door onderscheid te maken tussen enerzijds het intellect, dat de mens in staat stelt zich aan veranderingen in zijn natuurlijke omgeving aan te passen, en anderzijds de *intuïtie*, een soort spirituele functie die het mogelijk maakt zich open te stellen voor de levensstroom zelf, wekte hij de indruk dat wat werkelijk telt niet de wereld van de natuurlijke verschijnselen maar die van het geestesleven is.

Het is een belangrijke accentverschuiving, niet alleen omdat Bergson leek te zeggen dat de geesteswetenschappelijke intuïtie toegang geeft tot een hogere kennis dan het natuurwetenschappelijke intellect, maar ook omdat de notie van de wereld als een serie van afzonderlijke materiële verschijnselen werd vervangen door de idee van de wereld als een ononderbroken werkelijkheidsstroom.

De ultieme conclusies uit zijn denken trekt Bergson in zijn meest beroemde werk, *L'Evolution créatrice* (1907). Was hij in zijn voorgaande werk nog gebonden aan de dichotomie van geest en werkelijkheid, in dit werk zette hij de darwiniaanse logica op haar kop door te stellen dat niet de geesteswereld tot biologische ontwikkelingen te herleiden is, maar dat daarentegen alle materiële verschijnselen, en dus ook de biologische, uiteindelijk een manifestatie van de creatieve geest of élan vital zijn.

De vitalistische revolutie, de opstand tegen de rede, was daarmee voltooid. Alles was uiteindelijk élan vital, en doel van het

leven werd daarmee toegang te krijgen tot dit élan vital door middel van de intuïtie en de daden die aan de intuïtie ontsproten. Bergson was erin geslaagd het irrationalisme maatschappelijk aanzien te geven. Tijdens de volgende fase in de intellectuele wordingsgeschiedenis van het fascisme zou de filosofie van de daad worden getransformeerd tot de filosofie van het geweld.

Sorel en de crisis in het marxistische gedachtegoed

De voorspoedige economische en maatschappelijke ontwikkelingen plaatsten het orthodoxe marxisme voor een groot probleem, want in plaats van toename van de verpaupering slaagde het overgrote deel van de arbeidende klasse erin haar lot te verbeteren, soms zelfs in aanzienlijke mate.[5] De marxistische theorieën van accumulatie van kapitaal, 'Verelendung' van het proletariaat en uiteindelijke crisis van het kapitalisme bleken niet te kloppen. De economische fundamenten van het denken van Marx werden door auteurs als Vilfredo Pareto en Benedetto Croce op overtuigende wijze ter discussie gesteld.

Een fundamenteel debat over doelstellingen en middelen van de socialistische beweging bleek onvermijdelijk. In de Eerste Internationale verschilden marxisten en anarchisten weliswaar van mening over strategie en de te gebruiken middelen, maar er bestond in ieder geval een zeker mate van overeenstemming over het uiteindelijke doel, namelijk de revolutie. Zelfs dat kwam nu echter ter discussie te staan. Dit is uiteindelijk bekend geworden als het Bernstein-Kautsky-debat.

Eduard Bernstein[6] verdedigde de revisionistische stelling dat het proletariaat het meest gediend was met geleidelijke, maar uiteindelijk radicale, veranderingen langs parlementaire weg. De revisionistische idee dat parlementaire democratie voor de socialistische beweging zowel doel als middel diende te zijn, was een erkenning van de ontoereikendheid van het or-

thodoxe marxisme. De verdediging van de orthodoxie werd gevoerd door Karl Kautsky[7], ogenschijnlijk niet zonder succes, want zowel binnen de Duitse SPD als binnen de Tweede Internationale werd de centrale positie van de orthodoxie opnieuw bevestigd. Deze politieke besluiten konden echter de indruk niet wegnemen dat op fundamenteel theoretisch niveau het marxisme in een ernstige crisis verkeerde.

Teneinde tot een nieuwe opvatting van het marxistische gedachtegoed te komen, schreef de Franse auteur Georges Sorel (1847-1922) een aantal artikelen, op zeker moment gebundeld en uitgegeven onder de veelzeggende titel *Réflexions sur la Violence* (1908). Evenals Bernstein verwierp hij de in zijn ogen vooral in economisch opzicht primitieve leerstellingen van de orthodoxie. Met Kautsky wees hij echter de parlementaire route van het revisionisme af. Sorels *Réflexions* was vooral een poging de in zijn ogen meest waardevolle elementen uit het denken van Marx te nemen en deze in te passen in een theorie die meer recht deed aan de nieuwe maatschappelijke omstandigheden.

Het meest waardevolle element in het denken van Marx was volgens Sorel diens concept van de klassenstrijd. Ook hier vond echter een *Umwertung* van de marxistische idee plaats. De strijd waar Sorel over schrijft, is niet de strijd die zich volgens Marx pas op het moment van de uiteindelijke crisis van het kapitalisme zou voordoen. De idee krijgt praktische inhoud door middel van zijn schrijven over de algemene staking.

Een aantal elementen in het denken van Sorel en de radicale syndicalisten maakte een vruchtbare samenwerking met de radicale nationalisten van de *Action Française* mogelijk. Beide stromingen verwierpen de parlementaire democratie. Beide hadden tevens een antirationeel karakter, met een sterke nadruk op het belang van de mythe. Theoretische ontwikkelingen binnen het radicaal syndicalisme, waarbij de nadruk geleidelijk verschoof van het proletariaat naar de producenten (te verstaan als het gehele volk)[8] als drijvende kracht van de revolutie, hielpen de kloof in het denken tussen de twee kampen te overbruggen.

Het belangrijkste product van deze intellectuele samenwerking tussen linkse en rechtse radicalen was de ontwikkeling van de mythe van de revolutionaire oorlog. Dezelfde vormende krachten die Sorel had toegeschreven aan de algemene staking werden nu toegedicht aan de oorlog. In een oorlog zouden evenzeer als in een algemene staking heroïsche kwaliteiten als moed, dadendrang, krijgslust en opofferingsgezindheid worden ontwikkeld. Een nieuwe mythe ontstond, waarin aan de oorlog het vermogen werd toegedicht de nieuwe orde waar Sorel op hoopte tot stand te brengen. Een gevaarlijke nieuwe stroming was ontstaan, die, voortbouwend op het door Bergson en anderen populair gemaakte antirationalisme, een fundamenteel antidemocratisch en gewelddadig karakter had. Dit gewelddadige karakter kwam vooral tot uitdrukking in een oorlogszucht, die ook de derde intellectuele stroming kenmerkte. Ik heb het nu over het futurisme.

Futurisme en de esthetiek van het geweld

Hoewel het futurisme vooral een stroming lijkt te zijn die een product is van, en uitdrukking geeft aan, de politieke tijdgeest, is het niet onbelangrijk te begrijpen in hoeverre deze stroming voortbouwt op ontwikkelingen in de kunsten in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

De romantische notie van de kunstenaar als bohemien, strijdend tegen de conventies waaruit hij zich los wil maken, leidde in de tweede helft van de negentiende eeuw tot een toenemende spanning tussen kunstenaar en publiek. Geroepen tot het experiment, het zoeken naar nieuwe uitdrukkingsvormen en nieuwe onderwerpen, neigden kunstenaars er steeds meer toe zich af te zetten tegen de in hun ogen verachtelijke massamaatschappij. In verschillende stromingen werd deze tegenstelling tussen kunstenaar en publiek, avant-garde en filistijnen, uitgewerkt tot de idee van vervreemding en rebellie, alsook een drang tot het verkennen van het onderbewuste met al zijn

duistere aspecten. Het geweld lag in deze kunst soms dicht onder het oppervlak. Af en toe, zoals bij de eerste uitvoering van Stravinsky's *Le Sacre du Printemps* in Parijs, gaf het zelfs aanleiding tot gewelddadige rellen. Het was echter de bijzondere verdienste van het futurisme en zijn grondlegger Filippo Marinetti (1876-1944), dat het de reeds nadrukkelijk vernauwde kloof tussen kunst en geweld wist te overbruggen, om tot een soort esthetiek van het geweld te komen.

Marinetti introduceerde zijn gewelddadige nieuwe kunstopvatting in het *Futuristisch Manifest* van 1909, waarvan de naam niet geheel toevallig het spookbeeld van het revolutionaire *Communistisch Manifest* van Marx en Engels opriep. Het was een programmatische tekst, waarin op kernachtige wijze werd verwoord wat de nieuwe kunstopvatting precies inhield: ‘Behalve in strijd is er geen schoonheid meer. Geen kunstwerk zonder agressief karakter kan een meesterwerk zijn. [...] Kunst is in feite niets anders dan geweld, wreedheid en onrechtvaardigheid.’ Kunst was nu geweld, en geweld kunst.

Behalve in een nadrukkelijke bewondering voor de nieuwe technologie bestond deze esthetiek van het geweld vooral uit twee elementen die al eerder zijn besproken. Marinetti schreef in lovende termen over de idee van de strijd en de oorlog: ‘Wij verheerlijken de oorlog - 's werelds enige hygiëne -, militarisme, patriottisme, het destructieve gebaar van de vrijheidsstrijder.’ Evenals Sorel sprak Marinetti over geweld als een bevrijdende kracht, een middel waarmee de oude orde zou kunnen worden weggevaagd. De oude orde waarvan Marinetti de ondergang verlangde, is niets anders dan de rationele, liberale orde: ‘Wij zullen de musea, bibliotheken, alle academies vernietigen, het moralisme, feminisme, iedere opportunistische of utilitaire lafheid bestrijden.’ Maat en matiging werden door Marinetti bij het oud vuil gezet. Revolutionair geweld was de nieuwe maat der dingen.

In een aantal manifesten werd vervolgens nader inhoud gegeven aan een cultuur- en maatschappijopvatting die in al haar facetten op geweld was gebaseerd. Zelfs de meest intieme men-

selijke verhoudingen ontsnapten daarbij niet aan de revolutionaire kracht van dit geweld: ‘Een vitale man dient zijn volledig lichamelijk en geestelijk potentieel te verwezenlijken. Het bevredigen van zijn lust is het recht van de overwinnaar. [...] Lust is het toneel van eeuwige strijd, nooit definitief beslist.’[9] De nieuwe mens die de gewelddadige maatschappij van de futuristen zou bevolken, diende letterlijk uit geweld geboren te worden (zoals d'Annunzio ooit van Marinetti beweerde dat deze uit een stoommachine geboren moest zijn). Niets stond de futuristen dan ook meer tegen dan ‘de verlammende complicaties van sentimentaliteit, geveinsde afgunst, [...] woorden die verdoven en bedriegen, de retoriek van afscheid nemen en eeuwige trouw, literaire nostalgie - het hele aanstellerig theater van de liefde’[10]. Het was de seksuele moraal van de Bloomsbury Group vervat in de gewelddadige taal van Sorel.

De pamfletten en kunstwerken van de futuristen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het scheppen van de atmosfeer van revolutionair geweld waaruit uiteindelijk het fascisme geboren zou worden. Marinetti heeft zich daarnaast ook persoonlijke inspanningen getroost om deze revolutionaire idee in politieke lezingen en debatten uit te dragen. Hij is daarmee een belangrijke wegbereider geweest voor Mussolini, een politieke leider die hij tot het einde toe zou steunen.

Mussolini

Het is misschien een gevolg van effectieve geallieerde spotprenten dat ons beeld van de Italiaanse fascistische dictator Benito Mussolini (1883-1945) er een is van een opgeblazen gestalte, een pompeuze theatermaker, een man van veel woorden maar weinig daden, die voornamelijk achter de brede schouders van zijn collega-dictator Adolf Hitler schuilde.

Deze karikaturen wekken de indruk dat Mussolini niet meer dan een ongevaarlijke dwaas was. De werkelijkheid was anders. Hij was wel degelijk intelligent en daarnaast buitengewoon ge-

vaarlijk. Hij publiceerde in, en was later hoofdredacteur van, een aantal radicaalsyndicalistische en nationalistische tijdschriften, en groeide in het Italië van voor de Eerste Wereldoorlog uit tot een socialistische voorman. Hij verkeerde op voet van gelijkheid met, nee, werd bewonderd door vooraanstaande intellectuelen van zijn tijd. Zoals de auteurs van een uitstekend boek over de intellectuele wordingsgeschiedenis van het fascisme, getiteld *The Birth of Fascist Ideology*, opmerken, 'hij was niet alleen een leider van links, een socialist bekend met de werking van partijpolitiek, een non-conformist, een charismatisch leider, wreed en zonder scrupule, maar ook een intellectueel in staat tot het voeren van gesprekken met Arturo Labriola of Marinetti, in staat indruk te maken op Michels of Mosca, gerespecteerd of zelfs bewonderd te worden door Pareto en Croce'[11]. Mussolini maakte zelf de hele intellectuele ontwikkeling door die ook Sorel had beleefd. In tegenstelling tot Sorel had hij evenwel aanvankelijk nog een zekere sympathie voor het democratische socialisme. Hij was overtuigd van het belang van het revisionisme van Bernstein en zou tot 1914 lid blijven van de Partito Socialista Italiano (PSI). Met de radicale syndicalisten was hij nochtans overtuigd geraakt van het revolutionaire potentieel van de algemene staking, en hij onderschreef Sorels gedachten over de cruciale rol van het geweld.[12]

Tijdens de Italiaanse militaire expeditie in Libië van 1911 stond hij nog tegenover de radicale syndicalisten die tezamen met Sorel de samenwerking met de radicale nationalisten waren aangegaan, en die in de oorlog eenzelfde revolutionaire kracht begonnen te zien die op dat moment voor Mussolini nog uitsluitend aan de algemene staking toebehoorde.

Maar een aantal gebeurtenissen deed hem in de laatste jaren voor de Eerste Wereldoorlog in een intellectuele crisis belanden, die hem uiteindelijk verder in de richting van het radicale syndicalisme zou doen opschuiven. In de eerste plaats deden de mislukte pogingen tot het organiseren van algemene stakingen hem inzien dat deze stakingen er niet in slaagden het pro-

letariaat tot revolutie te bewegen. Daarnaast drong in de loop van 1914 het besef tot hem door dat de oorlog onvermijdelijk was, en dat daarmee de internationalistische ambities van de Tweede Socialistische Internationale achterhaald waren.

Hij kwam tot de conclusie dat zowel het revisionistische als het orthodoxe socialisme iedere waarde had verloren en dat de tijd om een nieuw soort socialisme vroeg, een socialisme dat een evenwicht zou vinden tussen klasse en natie, een *nationaal* socialisme. Deze nieuwe idee zou hij uitwerken in samenwerking met auteurs en politieke activisten die hij vond in de kringen van de revolutionaire *fasci*, de kringen van radicale syndicalisten, nationalisten en futuristen die zich verenigd hadden in actiegroepen en tijdschriften.

Het is hieruit dat na de oorlog de fascistische beweging zou voortkomen. Bij de oprichting in Milaan op 23 maart 1919 was naast een aantal vooraanstaande radicaalsyndicalisten en radicaalnationalisten ook de futuristische voorman Marinetti aanwezig. Het fascisme dat Mussolini vanaf die tijd zou prediken, was een product van de intellectuele stromingen die hierboven zijn besproken.

Het zou echter te ver gaan deze nieuwe politieke idee volledig tot deze stromingen te herleiden. Sternhell merkt op dat ‘als onafhankelijk fenomeen mussolinisme een verzameling van elementen [was] die, gemengd in een soort “mixer” iets produceerde dat nadrukkelijk verschilde van de originele bestanddelen. Mussolini zelf speelde een belangrijke rol in dit proces.’[13]

Het is vooral de combinatie van de overtuigingskracht van de intellectuelen en het politieke leiderschap van Mussolini die het fascisme tot een zo gevaarlijke kracht heeft gemaakt. In de ogen van de auteurs van *The Birth of Fascist Ideology* zijn het echter niet alleen de radicale syndicalisten en de futuristen die verantwoordelijk zijn geweest voor Mussolini's succes. Zij wijzen erop dat Mussolini in oktober 1922 niet middels een staatsgreep, maar pas na een lange en uiterst moeizame periode van regeringsvorming aan de macht kwam en dat in de twee

jaar daarna zijn greep op de macht nog buitengewoon zwak was. Het is de stelling van deze auteurs dat Mussolini de macht alleen kon bemachtigen en behouden 'dankzij het begrip, zelfs de sympathie voor de fascisten die getoond werd door een groot deel van de politieke en intellectuele klasse, de opinievormers en de sociale elites in het algemeen'[14]. Het zijn in hun ogen dus niet alleen de *fellowtravellers*, de officiële apologeten van het fascisme, die schuld droegen, maar ook de *fellowtravellers of the fellowtravellers*,[15] al diegenen die, hoewel zij zelf geen fascistische denkbeelden koesterden en daarom toch goede redenen moeten hebben gehad om tegen Mussolini in het geweer te komen, het niet nodig achtten de rede en de vrijheid te verdedigen tegen de aanvallen van de fascistische intellectuele en politieke stormtroepen.

Conclusie

Zoals aan het begin is aangegeven, is er iets merkwaardigs aan de opstand tegen de rede en de liberale democratie, een opstand waaraan de hier besproken intellectuele stromingen mede gestalte gaven. Het liberalisme was immers bezig al zijn beloften in te lossen, en de Britse slogan uit de vroege jaren zestig, '*You've never had it so good!*', leek bij uitstek geschikt voor de periode van de vorige eeuwwende.

Nog geen vijftien jaar later zou het Europese continent echter het strijdtoneel van een verwoestende oorlog worden en uit de as van de oude beschaving zouden de communistische en fascistische dictaturen verrijzen. Het is verleidelijk dit alles af te doen als een wrede speling van het lot, een ongelukkige samenloop van omstandigheden. Maar de werkelijkheid was, dat de opstand tegen de rede en de vrijheid de dictatuur mogelijk en zelfs waarschijnlijk heeft gemaakt.

Een eerste belangrijke les die uit deze gebeurtenissen kan worden getrokken, is dat de rede en de vrijheid elkaar lijken te ondersteunen en dat een aanval op de één een aanval op de an-

der mogelijk maakt. Beide verdienen het daarom te worden verdedigd tegen antiliberale of antirationalistische argumenten. Wanneer fellowtravellers vrij spel krijgen, en politici en academici die geacht worden rede en vrijheid te verdedigen zich de houding aanmeten van fellowtravellers of the fellowtravellers, komt het voortbestaan van de vrije samenleving in gevaar.

Rede en vrijheid verdienen dus onze aanhoudende zorg. Om deze verdediging met kracht te kunnen voeren, is het echter ook nodig de problematische aspecten van beide te leren begrijpen. Een liberale vorming, waarin men met de geschiedenis van deze beide begrippen vertrouwd wordt gemaakt door middel van de grote teksten van onze westerse beschaving, is daarbij onontbeerlijk.

Daarnaast is het noodzakelijk kennis te nemen van die teksten of kunstwerken die op fundamentele wijze rede of vrijheid ter discussie stellen. Een studie van de werken van Bergson, Sorel en Marinetti is daarom niet zonder waarde. Belangrijke vragen dringen zich aan de student van deze teksten op. Bij Bergson: Wat is de rede waar wij over spreken? Wat is de verhouding tussen waarheid en methode? Hoe gebruikt men de rede in redelijkheid? Bij Sorel: Waar komt toch de menselijke drang tot revolutie vandaan? Waarom zien sommige intellectuelen juist in de afwijzing door het volk van hun radicale denkbeelden een bevestiging van de noodzaak van hun revolutionaire streven? Bij Marinetti: Hoe gaat de mens om met zijn aangeboren hang naar geweld? Wat is de rol van de kunstenaar in een vrije samenleving?

Bij dit alles dient men zich steeds af te vragen wat de rol van de idee in de geschiedenis is. Marx meende dat de materiële verhoudingen de ideeën bepaalden. De hier besproken auteurs dachten daar duidelijk anders over. Mussolini's succes was het bewijs van hun gelijk. Bij het bestuderen van en het schrijven over ideeën dient men zich altijd rekenschap te geven van de invloed die daarvan kan uitgaan. '*The pen*,' zo luidt het Engelse spreekwoord immers, '*is mightier than the sword.*'

Eindnoten:

1 M. Chambers, R. Grew, D. Herlihy, T.K. Rabb, I. Woloch, *The Western Experience since 1640*, New York, 1979, p. 848.
2 I.M. Bochenski, *Europäische Philosophie der Gegenwart*, A. Francke AG Verlag, Bern, 1947, p. 27.
3 H.L. Wesseling, *Soldaat en krijger*, Assen, 1969, p. 56.
4 Bertrand Russell, *Geschiedenis der westerse filosofie: in verband met politieke en sociale omstandigheden van de oudste tijden tot heden*, Katwijk, 1961, p. 710.
5 Peter Gay en R.K. Webb, *Modern Europe since 1815*, New York, 1973, p. 861.
6 Eduard Bernstein, *Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, 1899.
7 Karl Kautsky, *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm*, 1899.
8 Deze verschuiving droeg bij aan de ontwikkeling van het corporatisme, het belangrijkste politieke organisatorisch principe van de latere Italiaanse fascistische staat.
9 Valentine de Saint-Point, *Futuristisch Manifesto van de Lust* (1913): 'A strong man must realise his full carnal and spiritual potentiality. The satisfaction of their lust is the conquerors' due. [...] Lust is the eternal battle, never finally won.'

10 Ibid.: ‘the mesmerising complications of sentimentality, artificial jealousies, words that inebriate and deceive, the rhetoric of parting and eternal fidelities, literary nostalgia - all the histrionics of love’.
11 Z. SternheIl, M. Sznajder, M. Asheri, *The Birth of Fascist Ideology: front cultural rebellion to political revolution*, Princeton (NJ), 1994, p. 195.
12 Mussolini, juni 1908, geciteerd in Sternhell e.a., p. 199.
13 Ibid., p. 215.
14 Ibid., p. 225.
15 Een term die ik ontleen aan Isaiah Berlin. Gevraagd door Norman Podhoretz waarom hij als zionist toch bleef publiceren in *The New Yorker* terwijl dat blad regelmatig artikelen publiceerde van erkende Israël-haters als Noam Chomsky, antwoordde Berlin: ‘I see. You are accusing me of being a fellow-traveller of a fellow-traveller.’ In: Norman Podhoretz, ‘A Dissent on Isaiah Berlin’, *Commentary Magazine*, februari 1999.

De Eerste Wereldoorlog als katalysator in de wereld van de ideeën

> *The ideas of economists and political philosophers, both when they are right and when they are wrong, are more powerful than is commonly understood. Indeed, the world is ruled by little else.*
> *Practical men, who believe themselves to be quite exempt from any intellectual influences, are usually the slave of some defunct economist. Madmen in authority, who hear voices in the air, are distilling their frenzy from some academic scribbler of a few years back.*[1]

Dit beroemde citaat, afkomstig uit *The General Theory* van John Maynard Keynes, weet uitstekend het intellectuele vooroordeel te vatten met betrekking tot de verhouding tussen woord en werkelijkheid. De pen is machtiger dan het zwaard, zo zou men deze opvatting kunnen samenvatten. En inderdaad kan niet worden ontkend dat woorden soms een nieuwe werkelijkheid scheppen. Maar misschien omdat zij zich blindstaren op het creatieve potentieel van het gesproken of geschreven woord, hebben intellectuelen soms de neiging de kracht van het zwaard te onderschatten. Er hebben zich in de menselijke geschiedenis immers regelmatig ontwikkelingen voorgedaan op het niveau van de dagelijkse gebeurtenissen die hun uitwerking op de wereld van de ideeën niet hebben gemist. Denk bijvoorbeeld aan de fraaie studie die de Amsterdamse socioloog Joop Goudsblom schreef over de fundamentele gevolgen van de ontdekking van de beheersbaarheid van vuur.[2]

Nu kan de invloed van individuele gebeurtenissen op de wereld van de ideeën gemakkelijk worden overschat. Een op zich

interessante studie als die van Stephen Toulmin over de ondergang van de oude christelijk-aristotelische wereldbeschouwing verliest aan geldingskracht doordat de auteur zijn hele betoog lijkt te willen ophangen aan één enkel, historisch omstreden hypothese: de idee dat de moord op de Franse koning Henri IV een fundamentele invloed zou hebben gehad op het intellectuele klimaat van de vroege zeventiende eeuw.[3] De moord op Henri wordt door Toulmin gepresenteerd als de moord op het humanisme, een volstrekt overtrokken voorstelling van zaken.

Men moet meer in het algemeen waken voor het soort (vooral in marxistische kringen populaire) reductionisme waarbij de wereld van de idee niet meer dan een functie is van ontwikkelingen in de materiële wereld. Met die kwalificatie wil ik hier pleiten voor de stelling dat de Eerste Wereldoorlog een belangrijke invloed heeft gehad op de wereld van de ideeën, en wel ter zake van: (i) de definitieve ondergang van de aristocratische wereldbeschouwing; (ii) de verloren onschuld van het pacifisme; (iii) de geboorte van het revolutionair utopisme als dominante ideologie; (iv) de opkomst van de massa; en (v) de triomf van het zionisme.

Tezamen hebben deze ontwikkelingen een nadrukkelijk stempel gedrukt op de twintigste-eeuwse ideeënwereld.

De definitieve ondergang van de aristocratische wereldbeschouwing

Op het eerste gezicht mag de veronderstelling dat de aristocratische wereldbeschouwing pas door de Eerste Wereldoorlog definitief ten onder is gegaan enige verbazing wekken. De ‘Modernisierungsthese’ die in liberale kringen vooral bekendheid geniet in de vorm van de zogeheten *Whig Interpretation of History* leert immers dat met de overgang van het *ancien régime* naar de moderniteit de oude aristocratische wereldbeschouwing definitief het veld moest ruimen ten gunste van een nieu-

we, burgerlijke maatschappijopvatting. In deze geschiedopvatting is het veelal het revolutiejaar 1789 dat als overgangsjaar moet fungeren.

Maar het oude regime verdween natuurlijk niet van de ene op de andere dag. De Amerikaanse marxistische auteur Arno Mayer overdrijft misschien enigszins waar hij schrijft dat in het negentiende-eeuwse Europa de 'premoderne elementen niet zozeer de overblijfselen waren van een in vervallen staat verkerend, vrijwel volledig verdwenen verleden maar juist de essentie vormden van de burgerlijke en politieke samenlevingen van dat moment'. Maar hij heeft zeker gelijk wanneer hij stelt dat 'zelfs in Frankrijk, waar het ancien régime tussen 1789 en 1793 officieel dood was verklaard, het steeds weer met geweld de kop opstak en nog ruim een eeuw lang bleef doorwerken'[4].

In veel gevallen bestond de continuïteit vooral uit een zich inpassen door de oude standen in de nieuwe maatschappelijke orde. Adellijke en patricische families bleven ook in het democratiserende en industrialiserende Europa een rol van betekenis spelen. Maar er was zeker ook sprake van continuïteit op het niveau van de ideeën. De blijvende gehechtheid in kringen van universitair geschoolde jonge mannen aan de oude morele codex van de aristocratische wereldbeschouwing - waarin ideeën van eer, deugd en plichtsbesef centraal stonden - leidde tot een toenemende spanning met de nieuwe, veeleer op stille deugden als bescheidenheid, voorkomendheid en trouw gebaseerde victoriaanse ethiek. Vandaar dat de jonge Winston Churchill - zelf een telg van een oud aristocratisch geslacht, opgeleid aan Sandhurst, de militaire eliteacademie - zijn enthousiasme niet kon verbergen toen hij zijn vrouw schreef over de naderende oorlog: 'Alles wijst op catastrofe en ineenstorting. Ik ben klaar voor de strijd en voel me gelukkig.'[5]

En hij niet alleen. De opvatting dat de oorlog een kans op zelfverwezenlijking of in ieder geval op het verbreken van de sleur zou bieden, was niet enkel voorbehouden aan extreme verheerlijkers van geweld als Sorel en Marinetti, of religieuze

zieners als Martin Buber die in het naderende oorlogsgeweld een overgang naar een nieuw, het vooroorlogse individualisme overstijgend tijdperk zagen.[6] Zoals de Schotse historicus Hew Strachan terecht opmerkt, valt de reactie van een jonge aristocratische Oxbridge-student als Rupert Brooke, en soortgelijke reacties van zijn generatiegenoten in andere landen (denk aan het aanvankelijke oorlogsenthousiasme van Duitse auteurs als Rilke en zelfs Thomas Mann), goed te verklaren vanuit het besef dat de oorlog voor deze jonge mannen nu eindelijk de kans bood zich te bewijzen op het veld van eer: 'Wat Brooke en zijn tijdgenoten op het slagveld hoopten te vinden, was veel persoonlijker dan het dienen van het vaderland. [...] De oorlog was... een test van het karakter, van moed en doorzettingsvermogen, een persoonlijke uitdaging die men moest aangaan op straffe van gezichtsverlies.'[7] Dit besef spreekt duidelijk uit het volgende fragment, afkomstig uit Brookes *War Sonnets*:

> *Honour has come back, as a king, to earth,*
> *And paid his subjects with a royal wage,*
> *And nobleness walks in our ways again,*
> *And we have come into our heritage.*

Het was een nobele ambitie die evenwel niet in daden kon worden omgezet. Uit de latere gedichten van de *War Poets* (behalve Brooke worden ook dichters als Siegfried Sassoon en Wilfred Owen tot deze groep gerekend) sprak een tragisch besef dat deze oorlog niet had gebracht wat men ervan verwachtte. Prikkeldraad en machinegeweer reduceerden de mogelijkheden voor individuele heldendaden tot een minimum. Gifgas, eindeloze bombardementen en sluipschutters ontnamen velen zelfs de kans op een eervolle dood. De verbittering over de ontoereikendheid van de oude eerethiek in deze oorlog-nieuwestijl is nadrukkelijk voelbaar in Wilfred Owens beroemde gedicht 'Dulce et decorum est':

If in some smothering dreams you too could pace
Behind the wagon that we flung him in,
And watch the white eyes writhing in his face,
His hanging face, *like a devil's sick of sin;*
If you could hear, *at every jolt*, *the blood*
Come gargling from the froth-corrupted lungs,
Obscene as cancer, *bitter as the cud*
Of vile, *incurable sores on innocent tongues*,
My friend, *you would not tell with such high zest*
To children ardent for some desperate glory,
The old lie: Dulce et decorum est
Pro patria mori.

Niet minder dan 20 procent van de (oud-)studenten van de topuniversiteiten van Oxford en Cambridge sneuvelde in de loopgraven. Onder de studenten die tussen 1910 en 1914 aan hun studie begonnen bedroeg het aantal slachtoffers zelfs 28 procent.[8]

De oude elite stierf dus letterlijk op de slagvelden van Yperen en de Somme. Men zou kunnen stellen dat met hen ook de oude eerethiek het onderspit dolf. In ieder geval was duidelijk komen vast te staan dat de nieuwe oorlogsvoering geen ruimte liet voor concepten als eer en deugd.

Geknakt pacifistisch optimisme

Een van de dominante mythen over de Eerste Wereldoorlog is dat een combinatie van militarisme, imperialisme en geheime diplomatie de oorlog onvermijdelijk had gemaakt. Nu is het niet ondenkbaar dat deze factoren hebben bijgedragen aan de uitbraak ervan; een dergelijke grote crisis kan immers niet zonder oorzaken zijn geweest. Maar het is beslist een verkeerde voorstelling van zaken te suggereren dat de grote mogendheden bewust op oorlog aanstuurden, laat staan dat de bevolking van deze staten vóór 1914 in een oorlogszuchtige stemming verkeerde.

Integendeel: aan de vooravond van de oorlog was het juist het antimilitarisme dat overal in opmars leek. Het decennium voorafgaand aan 1914 zag de geboorte van de Nobelprijs voor de vrede (voor het eerst uitgereikt in 1901), de oprichting van het beroemde Carnegie Endowment for International Peace in 1910 en de twee intergouvernementele vredesconferenties in Den Haag (1899 en 1907), die zoals Gay en Webb opmerken, weliswaar 'mislukkingen waren, maar gekwalificeerde mislukkingen. Het enkel plaatshebben van deze conferenties mocht als een gunstig voorteken worden beschouwd en bevestigde het groeiend vertrouwen dat oorlogen niet langer mogelijk waren.'[9]

Een van de drijvende krachten achter dit vredesoptimisme was ongetwijfeld het liberale internationalisme, dat gestoeld was op de gedachte dat internationale vrijhandel zou leiden tot vriendschappelijke betrekkingen tussen de volkeren (een gedachte die teruggaat tot de vroege Schotse Verlichting). Maar zeker zo belangrijk was het pacifisme van de Tweede Socialistische Internationale, de vereniging van socialistische organisaties die in de jaren voor de oorlog spectaculaire electorale winsten boekte. In Italië (1913) en Frankrijk (1914) haalden de socialistische partijen bijna 20 procent van de stemmen. In Duitsland (1912) waren de socialisten met 34 procent van de uitgebrachte stemmen en 110 zetels zelfs de grootste fractie in de Rijksdag. Ook in Nederland boekten de socialisten onder Pieter Jelles Troelstra in de verkiezingen van 1913 een belangrijk resultaat (18,8 procent van de uitgebrachte stemmen, goed voor 18 van de 100 zetels). Al deze partijen voerden behalve voor algemeen kiesrecht ook campagne voor het pacifisme.

In de maanden die volgden op de moord op de Oostenrijkse kroonprins Franz-Ferdinand toonden de socialisten zich echter volstrekt onmachtig om een serieus platform tegen de oorlogsdreiging te scheppen. In zijn memoires beklaagt Troelstra zich over het feit dat er pas een maand na die aanslag een eerste bijeenkomst van de Internationale kon plaatshebben: 'Voor de Internationale was het nu meer dan tijd, haar preventieve

kracht tegen den oorlog in werking te stellen. Men moet zich verwonderen, dat de bijeenkomst van haar Bureau eerst tegen de 29ste juli werd uitgeschreven.'[10]

De bijeenkomst te Brussel werd gekenmerkt door een defaitistische stemming. De Oostenrijkse voorman Victor Adler merkte op dat, nu de straat aan de oorlogsdemonstranten was, 'ideeën over stakingen niets dan fantasieën zijn'. Van oude pleidooien voor de werkstaking als protestmiddel bleef niets meer over. De Franse en Duitse afgevaardigden weigerden zich te verbinden aan een motie die daartoe opriep. Verbitterd schrijft Troelstra over dit mislukte congres: 'Wij hebben de zaak in de handen van de veelgesmade diplomaten gelegd.'[11]

Het zou allemaal nog erger worden. In de woelige weken voor het uitbreken van de oorlog raakte de pacifistische sociaaldemocratie op drift: 'De sfeer, waarin de sociaaldemocratie zich had ontwikkeld, was die van vertrouwen op eigen kracht, van onwankelbaar geloof aan de beleden idealen, van de overtuiging dat de normale lijn van ontwikkeling rustig zou kunnen worden vervolgd. [...] Thans brak een oorlog uit [...] De vrede, door de grote meerderheid der mensen als een zeker bezit beschouwd, week voor ongebreidelde hartstocht.'[12]

De socialistische partijen lieten zich in deze golf van emoties meeslepen. De fracties in de parlementen van de oorlogvoerende landen stemden zonder uitzondering voor de oorlogskredieten die mobilisatie mogelijk moesten maken. Zelfs de overtuigde pacifist Troelstra, die binnen de Internationale nog nadrukkelijk had gepleit voor de motie inzake de werkstaking, ging om. Op 3 augustus 1914 stemde in Nederland de gehele Tweede Kamer (waaronder dus alle socialisten) in met het verlenen van mobilisatiekredieten. Troelstra probeert in zijn memoires een psychologische stemverklaring te geven: 'Men moet dat hebben meegemaakt om het goed te kunnen begrijpen; zulke stemmingen hebben in de geschiedenis grote betekenis. Daar houdt alle redenering op en beheerst een enkele maal in het parlement éénzelfde gevoelde stemming aller leden. Gewoonlijk wordt men grotendeels door intellectuele

overwegingen gedreven en vormen politieke inzichten de grondslagen van het optreden. Maar in momenten als dit, is het niet allereerst het intellect, doch het onderbewustzijn, dat tot daden drijft.'[13]

In de storm die in de zomer van 1914 opstak werd het socialistische pacifisme volledig weggevaagd. De werkelijkheid leerde dat nationale belangen en sentimenten sterker wogen dan het rationele streven naar internationale verbroedering. Het vredesoptimisme was voorgoed getemperd en in de periode na 1914 zou uiteindelijk het inzicht doorbreken dat vrede alleen een kans heeft binnen een institutioneel raamwerk waarin vrede desnoods met geweld aan de strijdende partijen kan worden opgelegd. Uit dit besef werd uiteindelijk de idee van *the war to end all wars* geboren, de oorlog omwille van de vrede.

De geboorte van het revolutionair utopisme

Het vooroorlogse debat binnen het socialistische kamp ging hoofdzakelijk over de route naar het uiteindelijke socialistische doel. De orthodoxe marxisten (Kautsky) bleken daarbij aanvankelijk overheersend, maar gaandeweg kregen de revisionistische democratisch-socialisten (Bernstein) de overhand. Hoewel deze kampen fundamenteel van mening verschilden over de vraag of en, zo ja, in wat voor vorm, er compromissen mochten worden gesloten met de parlementaire democratie, waren ze met elkaar van mening dat de weg naar het einddoel niet te verkorten was met oneigenlijke middelen. Beide stromingen verwierpen de idee van de maakbaarheid van de revolutie.

Met het falen van het internationalistische pacifisme werd de weg vrijgemaakt voor stromingen die afscheid hadden genomen van de voornaamste leerstellingen van het orthodoxe marxisme. Van *Verelendung*, zo was men gedwongen toe te geven, was geen sprake. De vrije markt had geleid tot een bredere spreiding van kennis en inkomen. De uitbreiding van het kies-

recht leidde daarbij ook tot een herverdeling van macht, dat alles binnen het raamwerk van een liberale orde. Niet het socialisme, maar het liberalisme leek de toekomst te hebben.

Syndicalisten en bolsjewisten deden een poging het in hun ogen meest waardevolle element van het marxisme, namelijk de idee van de klassenstrijd, te recycleren. De syndicalisten zagen in de gewelddadige massale staking een ideaal middel om deze strijd te doen ontbranden. De bolsjewisten meenden dat de revolutie alleen kon slagen als een goed getrainde elite 'namens het proletariaat' het voortouw nam. Beide kampen verwierpen de pacifistische opstelling van de Tweede Internationale. De syndicalist Sorel schreef in 1908 zijn ode aan het revolutionaire geweld, *Réflections sur la violence.* Een jaar eerder hadden de radicale revolutionairen Lenin en Rosa Luxemburg tijdens een congres van de Tweede Internationale in Stuttgart een belangrijke concessie bedongen bij de stemming over een pacifistische strategie in het geval van het uitbreken van een oorlog. Volgens de motie zouden arbeiders en parlementair-socialisten de uitbraak van oorlog met alle beschikbare middelen verhinderen. De radicalen voegden daaraan de veelzeggende clausule toe dat in het onwaarschijnlijke geval dat de oorlog toch zou uitbreken, deze benut zou moeten worden voor het bespoedigen van de komst van de revolutie.

De eerste maanden van de oorlog brachten het falen van de theorie van radicaal syndicalisme waarin aan stakingen een cruciale rol werd toebedeeld. Deze stakingen, bij voorkeur gepaard gaand met gewelddadige incidenten, zouden een vormende functie moeten hebben. De tegenstellingen tussen arbeiders en heersende klasse zouden erdoor worden verscherpt, vooral omdat het geweld waarmee deze stakingen gepaard dienden te gaan de elite duidelijk zou maken dat haar poging tot een harmonieuze verhouding met het proletariaat te komen tot mislukken gedoemd was. Daarnaast zouden gewelddadige incidenten bij het proletariaat het gevoel van lotsverbondenheid moeten versterken en een zucht naar meer geweld en een bijna homerisch heldendom aanwakkeren. Wanneer dit *élan*

vital binnen het proletariaat voldoende ontwikkeld was, zou de uiteindelijke *mythische* algemene staking zich kunnen voordoen, waarvan Sorel zich voorstelde dat die een nieuwe orde, ook en vooral een nieuwe *morele* orde zou brengen, waarin met de in zijn ogen verachtelijke zwakheden van de liberale democratische orde zou zijn afgerekend.

Maar de pogingen door middel van stakingen de revolutie op gang te brengen eindigden in een grote flop omdat de massa te zeer in de greep van de oorlog was om zich nog te bekommeren om de beoogde internationale revolutie. De Italiaanse socialistische voorman Benito Mussolini kwam mede hierdoor tot de conclusie dat de tijd vroeg om een nieuw soort socialisme, een socialisme dat een evenwicht zou vinden tussen klasse en natie, een *nationaal* socialisme. De internationale ambitie werd overboord gezet, samen met de pacifistische en democratische doelstellingen van de Tweede Internationale. Het nationalistische socialisme beoogde de revolutionaire kracht van het marxisme te redden door middel van een volledige ontkenning van de leerstellingen van het doctrinaire marxisme. In Rusland zouden de revolutionaire krachten tot een andere aanpassing van de marxistische doctrine komen. De internationale ambitie van het oude socialisme bleef gehandhaafd, maar de parlementaire methode en het principiële pacifisme werden beide verworpen ten gunste van een strategie van agitatie en gewelddadig verzet die zou uitmonden in een staatsgreep door een kleine avant-garde. Volgens een van de meest vooraanstaande revolutionairen, Jozef Stalin, was deze aanpassing van de oude marxistische leerstellingen aan de politieke praktijk van de twintigste eeuw noodzakelijk geworden door het optreden van de Tweede Internationale: ‘Men mag niet vergeten dat tussen Marx en Engels aan de ene kant en Lenin aan de andere er een lange periode van ononderbroken overheersing door de opportunistische krachten van de Tweede Internationale lag en dat de genadeloze strijd tegen dit opportunisme noodzakelijkerwijs een van de belangrijkste taken van het leninisme moest vormen.’[14] Het leninisme was volgens

Stalin noodzakelijk geworden door zestig jaar socialistische concessies aan de liberale democratie.

De cruciale rol die de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk speelde in het scheppen van een klimaat waarin de leninistische revolutie uiteindelijk kans van slagen kreeg, wordt door Stalin met zo veel woorden toegegeven in een zin die zoals gebruikelijk druipt van de lege marxistische retoriek: 'De betekenis van de imperialistische oorlog die tien jaar geleden uitbrak, schuilt onder andere in het feit dat het alle contradicties van het kapitalisme in zich verzamelde en ze op de weegschaal gooide, daarmee de revolutionaire strijd van het proletariaat versnellend en mogelijk makend.'[15]

De Eerste Wereldoorlog speelde een cruciale rol in de overgang van de lange eeuw van de vrede (1815-1914) naar de korte eeuw van het totalitarisme (1917-1989). Hierbij dient te worden opgemerkt dat het totalitarisme in al zijn varianten in het socialisme wortelt. Het *avant-garde*socialisme van Lenin en het nationale socialisme van Mussolini zijn beide loten van de stam van het revolutionaire marxisme en vormen de voornaamste intellectuele reactie van de marxisten op het uitbrekend oorlogsgeweld van 1914.

De opkomst van de massa als politieke factor van betekenis

De Spaanse filosoof José Ortega y Gasset beschrijft in zijn *La rebelión de las masas* (1930) een verschijnsel dat hij als 'het ontzaglijke feit onzer dagen' beschouwt, namelijk de opkomst van de massa als politiek en cultureel fenomeen.[16] Met de term 'massa' probeert hij eerst en vooral een cultureel fenomeen te omschrijven: 'Voorheen bleef het bestaan van de massa onopgemerkt en bleef het op de achtergrond van het maatschappelijk toneel; nu is het op de voorgrond getreden. Er zijn niet langer individuele hoofdrolspelers; er is alleen nog het koor.'[17]

In de opmerkingen van Troelstra over de alles met zich mee-

slepende kracht van het oorlogsenthousiasme werd al iets zichtbaar van de invloed van de massa. De Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig beschrijft de kracht van dit massale enthousiasme als volgt: ‘Vreemden spraken elkaar aan op straat, mensen die elkaar jarenlang vermeden hadden, klampten elkaar aan, overal zag men opgewonden gezichten. Ieder individu ervoer een verheffing van zijn ego, hij was niet langer het geïsoleerde individu van voorheen maar was opgenomen in de massa en zijn persoon, voorheen nog betekenisloos, had een nieuwe inhoud gekregen.’[18]

In deze nieuwe staat, die door Ortega y Gasset werd omschreven als ‘hyperdemocratie’, konden bewegingen die zich afwendden van de oude liberale gehechtheid aan recht en redelijkheid zeer wel gedijen. Hij zag de wortels van dit verschijnsel in de Franse beweging *Action Française*, die directe actie als revolutionaire methode introduceerde: ‘Als men ooit tot een reconstructie van de wortels van ons tijdperk zal komen, zal worden vastgesteld dat de eerste noten van de bijzondere harmonie ervan klonken in de groepen van Franse syndicalisten en realisten die rond 1900 de methode en naam van de “directe actie” uitvonden.’[19] Waar rede met indirecte, overwogen en gedelegeerde actie werkte, was de methode van de massa de directe actie, die haar wortels vond in de onrede.

De massa bleek een kracht die de liberale democratie ondermijnde: ‘Liberalisme betekent de bereidheid vreedzaam samen te leven met de vijand; meer dan dat, met een vijand die zwakker is. Het is welhaast onvoorstelbaar dat de menselijke soort op zo'n nobel standpunt was komen te staan, zo paradoxaal, zo verfijnd, zo acrobatisch, zo tegennatuurlijk. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat diezelfde mensheid zo snel de bereidheid toonde om zich van deze geesteshouding te ontdoen. Het is een houding die te zwaar en te complex is om ooit werkelijk wortel te kunnen schieten.’[20]

Het liberale onvermogen zich te verweren tegen de corroderende invloeden van de onrede en het ongeduld van de massa bleek de weg te bereiden voor de bloei van de nationaalsocialis-

tische krachten die nu juist uitsluitend konden gedijen in een klimaat van onredelijkheid. De massa, die zich in de dagen van oorlogsdreiging voor het eerst (in ieder geval voor het eerst sinds tijden) als zelfstandige kracht manifesteerde, bleek niet in staat de krachten op een beheerste wijze te gebruiken. Daarmee legde diezelfde massa uiteindelijk het fundament voor de eigen onderdrukking.

Het zionisme, het streven naar een joods nationaal tehuis in Palestina, was één joodse reactie op de ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Het vormde een antwoord op het opkomende nieuwe antisemitisme en gaf uiting aan een intellectuele en sentimentele behoefte naar nationale zelfstandigheid en individuele vrijheid.

Overigens vormde het zionisme niet de enige joodse reactie op de politieke en intellectuele ontwikkelingen in het negentiende-eeuwse Europa. Het moest wedijveren met het diasporanationalisme, dat zich voornamelijk richtte op het veiligstellen van minderheidsrechten voor joden in alle landen waar zij in voldoende grote getale woonden, en met territorialisten, die het verlangen naar een joods thuisland projecteerden op allerlei meer of minder witte vlekken op de wereldkaart. Het beroemdste joodse kolonisatieproject staat op naam van baron Maurice de Hirsch. Zijn plan hield in 3 miljoen joden naar Argentinië over te brengen en hen daar als boeren te vestigen. Het project werd een jammerlijke mislukking, maar de idee van een joods thuisland ergens buiten het vijandige Europa bleef haar aantrekkingskracht behouden. De Britse regering speelde hier in 1903 op in door Oeganda als gebied voor joodse kolonisatie aan te bieden.

Twee gebeurtenissen aan het eind van de negentiende eeuw brachten een wijziging in het joodse politieke denken. In Oost-Europa gaven de pogroms onder het bewind van tsaar Alexander III (1881-1894) de aanzet tot de vorming van de Zionsliefde (*Chibbat Zion*)-beweging. De Dreyfus-affaire (1898) leidde in West-Europa tot het ontstaan van een nieuwe beweging, het politieke zionisme.

Deze beweging zou ongetwijfeld zonder betekenis zijn gebleven als niet in de vroege jaren negentig een jonge Weense schrijver genaamd Theodor Herzl zich tot deze zaak zou hebben bekend. Zijn boek *Die Judenfrage* gaf het debat over een joodse staat in Palestina een nieuwe impuls. Met zijn persoonlijk charisma en zijn tomeloze inzet stond hij garant voor de vereniging van de verschillende zionistische initiatieven in het Zionistisch Congres, dat op 28 augustus in Bazel zijn eerste vergadering belegde. De energie die de bijeenkomsten van het congres deed vrijkomen, benutte Herzl voor talloze diplomatieke initiatieven om van de wereldleiders van dat moment toezeggingen over vrije joodse vestiging in Palestina te verkrijgen. Deze inspanningen leverden vooralsnog niets op. Contacten met de Duitse keizer en de Turkse sultan leidden tot vage beloften die nimmer in daden werden omgezet. Met de tijd daalde het zelfvertrouwen van de zionisten. Chaim Weizmann, de latere eerste president van de staat Israël, verklaarde: 'Herzl sprak in mooie woorden over internationale erkenning, over een charter voor Palestina, over massa-immigratie op grote schaal. Maar de uitwerking verflauwde met de jaren en er bleven alleen frasen over.'[21]

Van lieverlee begon Herzl zijn aandacht te verleggen naar een mogelijk thuisland buiten Palestina, weliswaar als noodmaatregel in afwachting van de onafwendbare terugkeer naar het thuisland, maar toch. Tijdens het zesde Zionistische Congres (Bazel, augustus 1903) gaf hij zijn toehoorders in overweging het Britse aanbod van een joods thuisland in Oeganda te accepteren. Toen een meerderheid van de afgevaardigden besloot tot het instellen van een onderzoekscommissie om deze idee op haar waarde te onderzoeken, kwam een minderheid van Russische afgevaardigden in opstand. Een scheuring dreigde en Herzl moest in het daaropvolgende jaar zijn laatste levenskrachten aanspreken bij het bijeenhouden van de zionistische beweging. Op 3 juli 1904 stierf hij aan de gevolgen van een longontsteking. Het zionisme verloor met zijn voorman veel van zijn politieke daadkracht.

De Eerste Wereldoorlog leek aanvankelijk een einde te maken aan joodse nationale inspanningen. Joodse mannen vochten aan weerszijden van het front. De Russische Revolutie van 1917 ontnam drie miljoen joden voor ruim zeventig jaar het uitzicht op deelname aan de opbouw van een joods thuisland elders in de wereld. Toch was er een aantal ontwikkelingen die de deur naar een joods thuisland in Palestina verder zou openen. Het Turkse besluit partij te kiezen voor de Alliantiemogendheden Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië zou verstrekkende gevolgen hebben voor het protectoraat Palestina. Toen de val van het Ottomaanse rijk nabij leek, ontbrandde de strijd om de erfenis. De Britse regering, die vreesde dat Franse heerschappij in Palestina een conflict over de heerschappij over het Suezkanaal onvermijdelijk zou maken, zag in een onder Engelse bescherming staand joods thuisland in Palestina een mogelijke oplossing voor dit probleem.

In de persoon van de minister van Buitenlandse Zaken Arthur Balfour hadden de zionisten bovendien een warm pleitbezorger van hun zaak. Het was zijn beroemde 'Balfour-declaratie' van 2 november 1917 die de idee van een joods thuisland in Palestina definitief op de internationale politieke agenda plaatste: 'Zijne Majesteits Regering staat gunstig tegenover de stichting in Palestina van een nationaal tehuis voor het joodse volk, en zal al het mogelijke doen om het bereiken van dat doel te bevorderen.'[22] Niet voor niets noemde de latere Israëlische minister van Buitenlandse Zaken Abba Eban deze verklaring 'de beslissende diplomatieke overwinning van het joodse volk in de moderne geschiedenis'[23]. In zijn ogen was zelfs het uitroepen van de staat Israël in 1948 hieraan ondergeschikt, omdat dat niet meer deed dan een bevestiging geven van de nieuwe krachtsverhoudingen die na 2 november 1917 waren ontstaan.

Conclusie

De Eerste Wereldoorlog leidde tot grote opschudding in het rijk van de politieke ideeën. In de decennia die volgden op de vrede van Versailles zou de liberale democratie onder grote druk komen te staan. De indringende beelden van de mislukte putsch van de Duitse nationaalsocialisten onder Hitler in 1923 en politieke moordaanslagen als die op de Italiaanse sociaaldemocratische senator Matteotti in 1924 wekken wellicht de indruk dat de gevestigde orde uitsluitend bezweek onder het geweld van antidemocratische groeperingen. Deze gewelddaden speelden zeker een belangrijke rol, maar waren niet doorslaggevend.

Zeker zo belangrijk was de ondermijnende werking van antidemocratische ideeën die als gevolg van de Eerste Wereldoorlog tot volle wasdom waren gekomen: fascisme, nationaalsocialisme en leninisme. Het liberalisme was in de vooroorlogse periode in ideologische zin nog dominant. In politieke zin ondervond het uitsluitend concurrentie van evenzeer aan de liberale en democratische rechtsorde gehechte sociaaldemocratische, christendemocratische en conservatieve partijen. Maar in de korte eeuw 1918-1989 zou het zowel in ideologische als in politieke zin terrein moeten prijsgeven aan antiliberale krachten. Die ontwikkeling werd, zoals Ortega y Gasset al voorzag, in niet onbelangrijke mate gedragen door de opstand van de massa.

Eindnoten:

1 J.M. Keynes, *The General Theory of Employment*, *Interest and Money*, Londen, 1960, p. 383.
2 J. Goudsblom, *Vuur en beschaving*, Amsterdam, 1992.
3 Stephen Toulmin, *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*, Free Press, New York, 1990.
4 A.J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*, New York, 1981, p. 5-6.
5 Hew Strachan, *The First World War. Vol. I: To Arms*, Oxford, 2001, p. 103.
6 Over Marinetti en Sorel, zie Frits Bolkestein, 'The Pen is Mightier than the Sword: over de intellectuele wortels van het fascisme', *Hollands Maandblad*, maart 2000. Over de oorlogsmetafysica van Buber (de 'KriegsBuber'), zie Paul Mendes-Flohr, *From Mysticism to Dialogue: Martin Buber's Transformation of German Social Thought*, Wayne State University Press, Detroit, 1989, p. 97-101.
7 Strachan, p. 137.
8 Ter vergelijking: in Groot-Brittannië en Ierland bedroeg het aantal gesneuvelde mannen in de leeftijdscategorie 15-49 jaar als percentage van de totale mannelijke populatie 6,3 procent.
9 P. Gay en R.K. Webb, *Modern Europe since 1815*, New York, 1973, p. 930.
10 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III: Branding, Amsterdam, 1950, p. 290.
11 Ibid., p. 292.
12 Ibid., p. 297-298.
13 Ibid., p. 300.
14 Jozef Stalin, *The Foundations of Leninism.*
15 Ibid.
16 José Ortega y Gasset, *De opstand der horden*, Den Haag, 1934, p. 10.
17 Ibid., p. 161
18 Geciteerd in: Strachan, p. 104.
19 Ortega y Gasset, p. 37.
20 Ibid., p. 183.

21 Abba Eban, *Mijn volk. De Geschiedenis der joden*, Keesing, Amsterdam, 1972 (1968), p. 257.
22 Geciteerd in: Abba Eban, *Mijn volk*, p. 273.
23 Ibid., p. 274.

Open societies, closing minds

Karl Popper werd geboren in 1902 in Wenen, de hoofdstad van de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie. In zijn autobiografie schetst hij het heersende klimaat waarin hij opgroeide, ‘een sfeer van liberalisme in geheel Europa ten westen van tsaristisch Rusland; een atmosfeer die ook in Oostenrijk heerste en die, naar het zich laat aanzien, voorgoed vernietigd werd door de Eerste Wereldoorlog’[1].

Het is niet overdreven leven en werk van Karl Popper voor een belangrijk deel te plaatsen in het verband van de twintigste-eeuwse cyclus van bloei, crisis en wederopstanding van het liberalisme, een crisis die inzette met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en die uiteindelijk een kleine tachtig jaar zou duren. Pas met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 kwam er een einde aan deze lange nacht van het totalitarisme en kon het vrijheidsideaal waar Popper zich zijn leven lang voor heeft ingezet weer tot volle bloei komen.

Niet dat ik hiermee overigens de auteur met de liberale politieke stroming vereenzelvig. Hoewel Popper zichzelf als klassiek liberaal omschreef, zijn er immers ook aanwijzingen dat hij bepaalde sociaaldemocratische sympathieën bezat en zelfs niet geheel van conservatieve sentimenten vrij was - men leze daartoe bijvoorbeeld zijn beschouwingen over de muziekgeschiedenis, waarin hij verklaart Schubert als de laatste echt grote componist te beschouwen en waarin hij zijn afkeer van het ‘intellectueel solipsisme’ van moderne componisten als Schönberg en Alban Berg niet onder stoelen of banken steekt.

Popper is mijns inziens vooral representatief voor een libe-

rale geesteshouding, een houding die dominant was in het Europa van voor de Eerste Wereldoorlog in het algemeen en in het Wenen waarin Popper opgroeide in het bijzonder. Ondanks de keizerlijke censuur bestond er in het vooroorlogse Wenen in de praktijk immers een grote mate van academische en artistieke vrijheid. Het was in dit Wenen van Freud, Adler, Wittgenstein en Schönberg, een stad die op dat moment ontegenzeggelijk op het hoogtepunt van zijn culturele en wetenschappelijke levenskracht verkeerde, dat Popper opgroeide en met hem ook Arthur Koestler en Friedrich von Hayek, twee andere auteurs die in de twintigste-eeuwse liberale, of in ieder geval antitotalitaire, canon hun plaats hebben gevonden.

In zijn opvoeding kreeg Popper veel mee van de waarden van het burgerlijk-emancipatorische of sociaal-liberalisme dat de eerste decennia van de twintigste eeuw kenmerkte: een open geesteshouding gericht op geestelijke ontwikkeling, een sociaal engagement gericht op emancipatie van de lagere klassen in de samenleving, een kritisch-rationalistische aanpak in wetenschappelijke vraagstukken en een sterke afkeer van dogmatische of absolute denkschema's. Middels een confrontatie met de standaardwerken van de westerse literatuur die hij in de bibliotheek van zijn vader vond en persoonlijke ontmoetingen met de vele begaafde academici en kunstenaars die Wenen op dat moment bevolkten werd Popper grondig gevormd in de liberale consensus.

Maar al in Poppers jonge jaren waren de tekenen van verval van deze Europese liberale consensus te zien. Het zaad was reeds gezaaid voor de communistische revolutie in Rusland en voor de opkomst van fascistische en nationaalsocialistische bewegingen in Italië en Duitsland. Irrationalisme en krijgszucht kregen alle ruimte om het cement van de vrije samenleving aan te vreten. Men mag niet vergeten dat hetzelfde Wenen waarin Popper opgroeide ook de stad was waarin de mislukte kunstschilder Adolf Hitler de inspiratie vond voor zijn politieke denkbeelden.

Ziehier een fundamenteel probleem voor het liberale pro-

ject. Het vooroorlogse liberalisme bleek niet bestand tegen de antiliberale krachten die dankzij de grote mate van academische en politieke vrijheid helaas maar al te vaak vrij spel kregen. Hierbij speelde eveneens een belangrijke rol de passieve houding van wat ik, met een term die ik aan Isaiah Berlin ontleen, de *fellowtravellers of the fellowtravellers* zou willen noemen: al diegenen die, hoewel zij zelf geen antiliberale denkbeelden koesterden en daarom toch goede redenen moeten hebben gehad om het liberalisme tegen zijn vijanden te beschermen, het uiteindelijk toch niet nodig achtten rede en vrijheid te verdedigen tegen de aanvallen van de totalitaire intellectuele en politieke stormtroepen. Het verval van het liberalisme was voor een niet onaanzienlijk deel dus ook te danken aan de passiviteit van hen die toch belang zouden moeten hebben gehad bij zijn behoud: de intellectuelen, de politici, de burgerij.

Een van de belangrijkste uitzonderingen op deze regel werd gevormd door Karl Popper zelf. Al zijn werken lijken het product van een gepassioneerd verzet tegen het zich sluiten van de westerse geest voor het opkomende totalitarisme. In zijn *Logik der Forschung* neemt hij krachtig stelling tegen de critici van de rede. Twee andere, ongeveer tegelijk geschreven werken, *The Open Society and its Enemies* en *The Poverty of Historicism* zijn mijlpalen in de strijd tegen fascisme, nationaalsocialisme en communisme. Samen met Isaiah Berlins *Four Essays on Liberty* en Friedrich von Hayeks *The Road to Serfdom* vormden deze werken de meest krachtige verdediging van de politieke vrijheidsidee tegen de gecombineerde bedreiging van Hitler, Mussolini en Stalin.

Het is daarom des te betreurenswaardiger dat juist deze uitnemende auteurs, die toch de vrijheid in het uur van haar hoogste nood met kracht verdedigden, nu vergeten dreigen te worden. Het doet mij denken aan de stelling van de Franse filosoof Alain Finkielkraut die meent dat het geheugen tegenwoordig lijkt te berusten op het vergeten van alles behalve het criminele.[2] Zo herinneren wij ons tegenwoordig vooral de goelag en Auschwitz, maar niet langer het heldhaftige verzet

tegen het totalitarisme en de uiteindelijke triomf van de vrijheid over de onvrijheid. Wij dreigen nu de diepe waarheid van Churchills woorden te vergeten: in dit totalitaire moment toonden de voorvechters van de zaak van de vrijheid zich van hun beste kant - het was in dat opzicht werkelijk *their finest hour*.

Dit wil niet zeggen dat er op onderdelen geen kritiek op het werk van Popper zou kunnen worden uitgeoefend. In de inleiding van *The Open Society and its Enemies* merkt Popper terecht op dat het voor de overlevingskansen van onze beschaving essentieel is te breken met de gewoonte van slaafse verering van grote mannen. In die geest daarom enige kritische woorden over zijn eigen werk.

Poppers beroemdste bijdrage aan de geschiedenis van de politieke theorieën, het eerder genoemde *The Open Society and its Enemies*, is een krachtig pleidooi voor vrijheid en democratie. Alleen al om zijn nimmer aflatend verzet tegen het totalitarisme in al zijn verschijningsvormen verdient hij een blijvende plaats in de liberale canon. Maar zijn buitengewoon krachtige, soms zelfs emotionele aanvallen op de werken van Plato, Hegel en Marx zouden bij de minder zorgvuldige lezer ten onrechte de indruk kunnen wekken dat deze denkers niet de moeite van het lezen waard zijn.

Welnu, niets is minder waar. Zelfs wanneer men de kritiek van Popper op deze denkers deelt - wat betreft Hegel en Marx doe ik dat zeker, over Plato verschillen wij misschien van mening -, moet men de lezer toch duidelijk maken dat deze wél de werken van de grote denkers ter hand moet nemen. Alleen door zelf met de in hun werken verwoorde ideeën in de slag te gaan, kan het individu immers zijn geest vormen en zijn redeneervermogen aanscherpen. Alleen zo schept men de open geesteshouding die voor het voortbestaan van een open gemeenschap noodzakelijk is.

Popper zelf heeft zich voor de felheid van zijn aanvallen op vooral Plato en Hegel in latere uitgaven van *The Open Society and its Enemies* overigens enigszins verontschuldigd. Hij er-

kent dat hij een mildere toon had kunnen aanslaan maar voert daarbij te zijner verdediging aan dat de omstandigheden hem niet toestonden zijn woorden op een goudschaaltje te wegen. Ik roep in herinnering Poppers eigen stelling dat argumenten altijd in een bepaalde context worden ontwikkeld: in de periode waarin het liberalisme werd geconfronteerd met de totalitaire bedreiging van eerst nazisme en later communisme waren Poppers krachtige argumenten belangrijke wapens in de ideeënstrijd tegen de *fellowtravellers*, de westerse sympathisanten van de communistische dictatuur. Nu deze strijd gestreden is, lijkt het veeleer van belang erop te wijzen dat deze denkers wel degelijk de moeite van het bestuderen waard zijn. Met andere woorden: waar het werk in de periode tot 1989 een belangrijke rol heeft gespeeld in het beschermen van de *open society*, moet nu worden voorkomen dat door onnauwkeurige lezing van ditzelfde werk het proces in werking treedt van wat de Amerikaanse auteur Alan Bloom ooit '*the closing of the American mind*', of in ons geval '*the European mind*', heeft genoemd.

Een tweede punt van kritiek is meer specifiek en betreft Poppers aanpak. *The Open A Society and its Enemies* is een poging het totalitarisme te verklaren vanuit het perspectief van de ideeëngeschiedenis. Evenals Isaiah Berlin zoekt Popper in deze geschiedenis naar de wortels van nazisme, fascisme en communisme. Zowel Berlin als Popper zelf concentreert zich bij deze zoektocht vooral op de invloeden van de grote denkers, in het geval van Popper filosofen als Plato, Hegel en Marx, in het geval van Berlin auteurs als Vico, Herder, Rousseau en De Maistre.

Dit is zeker een legitieme benadering. Maar men kan zich afvragen of het voor een goed begrip van de intellectuele oorsprong van het totalitarisme niet nuttiger zou zijn het te benaderen niet als de uitkomst van een debat tussen grote denkers maar meer als een product van de verkeerde interpretatie van het werk van originele filosofen door tweede- en derderangs denkers, meelopers en populariseerders, kortom de *Lumpenintelligenz*.

Naar mijn mening is het van belang na te gaan hoe en in welke - vaak verwrongen - vorm bepaalde filosofische ideeën uiteindelijk op straat belanden, hoe ze als gevolg van verkeerde interpretatie en vulgarisering uiteindelijk worden opgenomen in het politieke vocabulaire van mensen die aan zaken als vrijheid en democratie geen al te grote waarde hechten. Ik zal deze stelling proberen toe te lichten aan de hand van het werk van Karl Popper zelf. Ik zal proberen te laten zien hoe zelfs het werk van deze vurige pleitbezorger van de open society door sommigen kon worden misbruikt. Als casus zal ik het door hem geïntroduceerde begrip *social engineering* kiezen.

Zoals bekend, schetst Popper in *The Open Society and its Enemies* een tweedeling tussen enerzijds het historicisme, met zijn heilsverwachting of nostalgische hang naar het verleden, en anderzijds het pragmatisme van de *social engineer*, de wetgever die met behulp van praktische voorstellen concrete, soms kleine problemen tracht op te lossen. Anders dan de historicist is de social engineer niet gemotiveerd door de wens een Utopia te bouwen; hij wil slechts kleine maar concrete verbeteringen in het alledaagse leven van mensen aanbrengen.

Dit concept van *social engineering* is ongetwijfeld geïnspireerd door het sociaal liberalisme van de vorige eeuwwende. Middels een reeks van concrete maatregelen en praktische wetsvoorstellen legden de liberale voormannen van dat moment de basis voor de moderne socialezekerheidsstelsels van West-Europa. In Engeland zijn hieraan namen verbonden als die van Lloyd George en Churchill; in Nederland denk ik vooral aan Van Houten en Treub. Men zou hierbij kunnen tegenwerpen dat aan de vroege ontwikkeling van sociale wetgeving ook en vooral de naam van de Duitse rijkskanselier Bismarck verbonden is en dat deze beslist geen liberaal was. Dat is waar, maar het doet niets af aan het feit dat het toch vooral sociaalliberalen waren die zich onderscheidden in deze eerste fase van ontwikkeling van het moderne stelsel van sociale zekerheid. Maar dit terzijde.

Een heel andere betekenis kreeg het begrip social enginee-

ring in het denken van de radicale socialisten van de jaren zeventig. De late jaren zestig en de vroege jaren zeventig van de twintigste waren het toneel van grootscheepse socialistische experimenten. Lyndon Johnsons *Great Society* was daarbij slechts voorspel. In Nederland kwam in 1973 met Den Uyls PvdA werkelijk de verbeelding aan de macht. Blauwdrukken werden aangeleverd voor een beter morgen en social engineering werd hierbij een tovermiddel.

Middels al dan niet moedwillig verkeerde interpretatie van Poppers denkbeelden werd social engineering omgevormd tot instrument van radicale politiek. Een klassiek voorbeeld hiervan vindt men in het werkje van de Engelse academicus Bryan Magee, uitgegeven in 1973 en in Nederlandse vertaling in 1974 verschenen onder de titel *Popper*. Magee slaagt over het algemeen uitstekend in het weergeven van de denkbeelden van de grote filosoof, maar gaat volledig de mist in wanneer hij de politieke gevolgen van Poppers project bespreekt. Hij geeft aan dat hij Poppers eigen klassiek-liberale gevolgtrekkingen niet kan aanvaarden en dat hij meent een veel betere, radicaal socialistische interpretatie te hebben gevonden. De correcte doelstelling die uit Poppers denkbeelden gedestilleerd kan worden, luidt volgens Magee: 'Vergroot zoveel mogelijk de vrijheid van personen om te leven zoals ze willen.' Hieruit volgt volgens hem dat 'massale gemeenschapsvoorzieningen in het onderwijs, de kunst, de huisvesting, de gezondheidszorg en alle andere aspecten van het maatschappelijk leven'[3] vereist zijn. Zo werd social engineering van praktisch liberaal tot radicaal socialistisch beleidsinstrument - van scalpel tot houwdegen, zou men kunnen zeggen.

Stukje bij beetje, stapje voor stapje, moest de wereld verbeterd worden. Procent na procent zou de staat zijn weldadige invloed op economie en maatschappij uitbreiden. De werkelijkheid bleek weerbarstiger. Het blauwdrukdenken bleek in de praktijk tot oplopende werkloosheid, stijgende inflatie, stagnatie van de economische groei, grotere begrotingstekorten en dus een groeiende staatsschuld te leiden. Het is mede

door de negatieve associatie met dit socialistische project dat social engineering in liberale kring nog altijd een slechte naam heeft.

Ik wil deze kritiek hier enigszins kwalificeren. Social engineering heeft zoals gezegd in zijn utopische vorm veel schade aangericht, maar in een meer pragmatische vorm is het een benadering waarmee ook de liberaal - zij het met mate - uit de voeten moet kunnen. Laat ik dit toelichten met behulp van een aantal voorbeelden. Die zullen mij ook in staat stellen een kleine classificatie van verschillende vormen van social engineering te maken, van de aanvaardbare tot de meest onaanvaardbare verschijningsvorm.

De eerste categorie wordt hierbij gevormd door praktische voorstellen die ook daadwerkelijk een verbetering in de leefomstandigheden van mensen hebben betekend. Bekende voorbeelden hiervan zijn de liberale sociale wetten van het laatste kwart van de negentiende eeuw en de invoering van de leerplicht. Een minder voor de hand liggend maar daarom niet minder geslaagd voorbeeld is het Zuiderzeeproject: dat heeft Nederland voor altijd veranderd, in zekere zin zelfs werkelijk één gemaakt. Het verwezenlijkte daarmee precies de doelstelling van de oorspronkelijke ontwerpers. Behalve opwaardering van de status van ons land in het buitenland - het Zuiderzeeproject werd in één categorie geplaatst met de aanleg van het Suez- en het Panamakanaal - zou het project volgens zijn voornaamste pleitbezorgers vooral een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de eenwording van ons land. Het betrof hier dan vooral een eenheid in geest. Ik citeer uit een uitgave uit het jaar 1901 van de Zuiderzeevereniging: ‘Het denkbeeld ener Twaalfde Provincie voor het Vaderland te kunnen winnen, moet door iedere Vaderlander kunnen worden gekweekt en gekoesterd; die Provincie moet eigendom worden van gans het Volk, dat er iets in moet leren zien, dat ons verenigt bij al wat ons verdeelt.’[4] In een tijd waarin het land door verzuiling diep verdeeld was, diende het Zuiderzeeproject bij te dragen aan het creëren van een nationaal bezielend verband. Het is

daar ontegenzeggelijk in geslaagd. Maar het heeft ook verdere positieve neveneffecten gehad. De bouw van de Afsluitdijk heeft de westelijke hoek van Friesland, tot dan een enigszins geïsoleerd en achtergebleven gebied, als het ware ontsloten. Dit alles maakt het Zuiderzeeproject een duidelijk voorbeeld van een geslaagd experiment in social engineering.

Een middencategorie wordt gevormd door beleidsideeën die uitwerking geven aan het oprechte verlangen van sociaal liberalen om mensen niet alleen de kans op een beter leven te geven, maar hun ook daadwerkelijk te leren hoe dit betere leven bereikt zou kunnen worden. Een treffend voorbeeld hiervan vindt men in het experiment met de zogenaamde woonscholen. Uitgaande van de nobele doelstelling dat men mensen die daar duidelijk niet toe in staat waren weer fatsoenlijk wilde leren wonen, werden op een aantal plaatsen in ons land, bijvoorbeeld in Amsterdam in het Zeeburgerdorp, hofjes ingericht waarin zogeheten asociale families onder toezicht van een sociaal werker leerden hoe men fatsoenlijk moest wonen. Het experiment was gebaseerd op de idee 'dat deze mensen in principe te reclasseren moesten zijn, wanneer men hun maar gunstiger omstandigheden bood dan waarin ze gewend waren te leven'[5]. Dat klinkt misschien mooi en men kan zich voorstellen dat het wellicht in uitzonderlijke gevallen zelfs noodzakelijk zou kunnen zijn. Maar in de praktijk eindigde dit soort projecten al snel in bevoogding. Volwassen mensen die tegenover een sociaal werker moesten verantwoorden hoe laat ze thuiskwamen, hoeveel geld ze uitgegeven hadden en waaraan ze dat geld hadden besteed - het is tegenwoordig allemaal ondenkbaar.

Bussing in Boston is vervolgens een voorbeeld van de *derde categorie* van slecht doordachte pogingen tot social engineering die niet werkten. Teneinde een oplossing te vinden voor het verschijnsel van de-factosegregatie van blanke en zwarte scholieren - de opkomst van wat in Nederland tegenwoordig met een slecht gekozen term 'zwarte scholen' wordt genoemd - besloot de gemeenteraad van de Amerikaanse stad Boston in 1974, na een gerechtelijke uitspraak die hem daar feitelijk toe

verplichtte, over te gaan tot het vervoeren per bus van zwarte scholieren naar grotendeels blanke scholen.

Dit bleek twee onbedoelde gevolgen te hebben: ouders van kinderen uit de blanke middenklasse haalden massaal hun kinderen van school en schreven ze in bij privéscholen. Het segregatieprobleem bestond nog altijd maar was nu een scheiding tussen hoofdzakelijk blank privéonderwijs en hoofdzakelijk zwart openbaar onderwijs geworden. Het gehele openbaar onderwijsstelsel in Boston kreeg hierdoor een soort tweederangsstatus. Daarnaast leidde het vervoer op grote schaal van kinderen van hun huis in het ene deel van de stad naar hun school in het andere deel tot de ondergang van de buurtscholen, instellingen die een belangrijke rol speelden in het levend houden van een gemeenschapsbesef, vooral in armere wijken. Het werkte hierdoor indirect de verpaupering van deze achterstandswijken in de hand.

Dit programma was ongetwijfeld goedbedoeld maar bleek dus in de praktijk perverse gevolgen te hebben. Het is daarmee een typisch voorbeeld van het verschijnsel van de 'overmaat aan goede bedoelingen'. In zijn verlangen een bepaalde sociale misstand te verhelpen, introduceert de sociaal activist maar al te vaak maatregelen die in de praktijk geen verbetering maar eerder een verslechtering van de situatie teweeg blijken te brengen. Zoals Popper zelf opmerkt in zijn inleiding bij de tweede editie van *The Open Society and its Enemies*: 'Onze grootste problemen stammen in iets wat even indrukwekkend en belangrijk als gevaarlijk is - ons ongeduld bij het verbeteren van het lot van onze medemens.'[6]

De *laatste of laagste categorie* wordt gevormd door slechte of ronduit gevaarlijke vormen van social engineering die worden gerechtvaardigd met behulp van een beroep op een radicale utopie. Het exces van goede bedoelingen wordt hier gekoppeld aan een schokkend gebrek aan feitelijk medeleven met de personen die door de voorgestelde maatregelen getroffen zouden worden. Het abstracte einddoel blijkt in dergelijke gevallen belangrijker dan het concrete lijden van individuen.

Een berucht voorbeeld hiervan is de eugenetische politiek in het socialistische *folkshemmet* in Zweden. Teneinde de zuiverheid van het Zweedse ras te garanderen en het emancipatieproces van de arbeidersklasse te versnellen door ongewenste elementen het voortplanten te beletten, werden in de periode tussen 1934 en de vroege jaren zeventig meer dan drieënzestigduizend sterilisaties uitgevoerd. Bijna dertigduizend van deze operaties werden zonder duidelijke toestemming van de patiënt gepleegd. Zweden was overigens niet het enige land waarin dergelijke praktijken aangetroffen konden worden. Ook in de andere Scandinavische landen, Duitsland en een aantal staten in de VS werd een actief eugenetisch beleid door middel van sterilisatie gevoerd.

Voor diegenen die misschien geschokt zullen zijn door mijn suggestie dat er ook racistische motieven aan deze socialistische politiek ten grondslag hebben gelegen het volgende. Een in 1941 door het Zweedse parlement aangenomen wet verklaarde dat een van de legitieme gronden voor gedwongen sterilisatie werd gevormd door eugenetica gerelateerd aan 'raciale hygiëne' of 'genetische zuiverheid'. Deze raciale hygiëne had als voornaamste oogmerk het zuiver houden van de eigen bevolkingsgroep door zwakke elementen het voortplanten onmogelijk te maken. Het was dus vooral een naar binnen gekeerd racisme, een sociaal-darwinistische idee van zuivering en vervolmaking van het eigen ras door zwakke of onproductieve elementen het voortplanten te beletten.

Overigens werd de eugenetische politiek ook, zij het sporadisch, gebruikt om mensen uit minderheidsgroeperingen als de Roma-zigeuners en de Lappen het voortplanten te beletten. In ongeveer zevenhonderd gevallen bestaat het vermoeden dat mensen gedwongen sterilisatie moesten ondergaan op basis van het enkele feit dat zij een 'zwervend bestaan' leidden.[7]

Overigens was dit racisme niet uitsluitend kenmerkend voor het Zweedse socialisme. Ook in de Engelse Fabian Society, onder leiding van Sydney en Beatrice Webb, bevonden zich verklaarde voorstanders van eugenetica op zowel sociale als racia-

le gronden. Het meest radicale voorbeeld is wellicht George Bernard Shaw, overigens een verklaard bewonderaar van Hitler en Stalin. Hij zag in eugenetica een belangrijk hulpmiddel voor het scheppen van een raszuivere en gezonde arbeidersklasse. Wat te denken van de volgende uitspraak: 'Wat nodig is, is een menselijke fokkerij' die zou kunnen helpen 'het gepeupel te elimineren wiens stem grote schade aan de gemene zaak kan aanbrengen'[8]. Het is een duidelijke echo van het soort denken dat ook aan de Zweedse eugenetische wetgeving ten grondslag heeft gelegen. Hitlers uitspraken over de toekomst van het joodse bevolkingsdeel in nazi-Duitsland waren voor Shaw duidelijk een zaak van nationale soevereiniteit. In een brief daterend uit 1938 aan Beatrice Webb, medeoprichtster van de Fabian Society, merkt Shaw op dat 'wij het joodse vraagstuk zouden moeten oplossen door het recht van de staat te erkennen eugenetische experimenten uit te voeren door ongewenste elementen te elimineren'[9]. Terecht werpt de Engelse essayist Benedict Nightingale in een artikel in de *Sunday Times* de vraag op 'wat nu erger is: geweld plegen of de wereld blauwdrukken voor geweldpleging aanleveren op een buitengewoon gevaarlijk moment in de geschiedenis?'[10] Wat betreft Shaw zelf: Nightingale stelt dat 'er maar één woord [is] dat goed genoeg is om de oudere Shaw en zijn "leunstoelbloeddorstigheid" samen te vatten: *evil*'[11].

Het doel heiligde in dit soort radicaal denken alle middelen. Men kan zich overigens afvragen hoe het mogelijk is dat de socialisten in Zweden na dergelijke wandaden verder hebben kunnen regeren. Hier doet zich wellicht een ander verschijnsel voor, namelijk wat in Amerika *recycled innocence* wordt genoemd. Dit concept is ontwikkeld door de commentatoren Peter Collier en David Horowitz. In hun bundel *Destructive Generation*, overigens een van de beste analyses van het radicalisme van de jaren zestig tot nu toe, stellen de auteurs zichzelf de vraag hoe het toch mogelijk is dat men ter linkerzijde na iedere gefaalde poging de socialistische denkbeelden in praktische politiek te vertalen toch weer terugkeert naar dezelfde

utopische idealen, zonder ooit serieus verantwoording af te leggen voor het veroorzaakte leed: 'Hoe,' zo vragen zij zich af, 'is het mogelijk dat linkse intellectuelen vertrouwen houden in hun idealen ondanks het overweldigende bewijs van falen van deze idealen in het verleden?'[12]

Het antwoord leveren zij zelf: 'Door hun onschuld te recycleren. Dit stelt hen in staat als het ware opnieuw geboren te worden, met handhaving van hun utopische geloof.'[13] Men gaat er blijkbaar van uit dat de gevolgen niet belangrijk zijn, zolang de bedoelingen maar zuiver zijn. Dit is een gevaarlijke misvatting. Uitkomsten behoren het alfa en omega van de politiek te vormen.

Overigens gaat ook Karl Popper zich te buiten aan een vorm van recycleren van marxistische onschuld wanneer hij over het werk van Karl Marx schrijft dat hoewel 'wetenschappelijk marxisme dood is, het marxistische gevoel van sociale verantwoordelijkheid en de liefde voor de vrijheid moet blijven bestaan'[14]. Een sociaal verantwoordelijkheidsgevoel en een liefde voor de vrijheid zijn niet specifiek marxistisch. Het falen van het theoretische marxisme en van iedere poging het in praktijk te brengen, volgt daarentegen wel rechtstreeks uit de denkbeelden van Marx. Dit is bijvoorbeeld al in de late jaren twintig overduidelijk aangetoond in het boek *Socialism*, van de hand van een andere Oostenrijkse emigré, Ludwig von Mises. Dat Popper dit in de vroege jaren veertig niet helder voor ogen had, zij hem overigens vergeven.

Deze kleine classificatie van de praktische toepassingen van social engineering laat zien dat de ervaringen met dit beleidsinstrument goeddeels negatief zijn. De liberale argwaan met betrekking tot social engineering vindt zijn oorsprong daarbij vooral in de catastrofale gevolgen van grootscheepse socialistische maakbaarheidsoffensieven.

Men moet vaststellen dat de onschuld waarmee in de periode van de vorige eeuwen dit instrument kon worden gehanteerd nu voorgoed verdwenen is. Deze kan op geen enkele manier gerecycleerd worden. Een ieder die desondanks toch aan social

engineering wil doen, dient zich daarvan duidelijk rekenschap te geven. Het is een bruikbaar middel wanneer het met zeer bescheiden ambitie wordt gehanteerd, maar het is en blijft een gevaarlijk instrument en de voordelen van geslaagd gebruik wegen over het algemeen niet op tegen de mogelijke negatieve gevolgen van verkeerd gebruik.

Karl Popper is een voorbeeld voor elke liberale politicus. Hij was een open geest strijdend voor een open gemeenschap. Hij heeft de val van de muur nog meegemaakt en heeft dus na de bloeiperiode en het verval van het Weense liberalisme, na de lange nacht van de communistische dictatuur en de rebellie tegen de rede uiteindelijk het liberalisme weer zien triomferen. Dat maakt zijn levensverhaal voor mij als liberaal uiteindelijk tot een hoopgevend verhaal.

Eindnoten:

1 Sir Karl Popper, *Autobiografie*, Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1978 (1974), p. 13.
2 Interview met Alain Finkielkraut, *Le Soir*, april 1999.
3 Bryan Magee, *Popper*, Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1974, p. 109.
4 Geciteerd in: B. de Pater, 'Het ongelijke gevecht om de Zuiderzee', *de Volkskrant*, 9-9-2000.
5 Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, dl. I (1919/1945), Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976, p. 117.
6 Ibid., deel I, p. ix.
7 Report by the 1997 Government Commission of Inquiry on Sterilisation, Stockholm, 28-3-2000.
8 Geciteerd in: Benedict Nightingale, 'Shaw - and a lesson in evil', in: *The Sunday Times*, 29-8-2000.
9 Ibid.
10 Ibid.
11 Ibid.
12 Collier & Horowitz, *Destructive Generation*, 1996 (1989), p. 246.
13 Ibid.
14 Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, Routledge, Londen, 1999 (1945), deel II, p. x.

André Gide en het communisme

1

André Gide is geboren in 1869 in een protestantse familie. Door een reeks romans, artikelen, interviews en dagboeken werd hij een icoon van de Franse literaire wereld. Hij ontving de Nobelprijs voor de literatuur in 1947. Hij stierf in 1951. Reeds bij leven was hij een klassiek auteur geworden.

2

In de jaren dertig van de vorige eeuw bekeerde Gide zich tot het communisme. Hij besefte dat de mens zonder God was gedoemd tot falen en wanhoop, tenzij hij God kon vervangen door een andere idee. Zijn bekering was dan ook godsdienstig van aard. In zijn dagboek schreef hij: 'Ik voel mijzelf slechts de broeder van hen die tot het communisme zijn gekomen uit liefde.'[1] In 1932 zag hij geen reden waarom het individualisme strijdig zou zijn met het communisme. 'Waarom verlang ik naar het communisme? Omdat ik geloof dat wij de hoogste cultuur erdoor zullen kunnen bereiken en omdat het communisme een nieuwe en betere vorm van beschaving kan - ja, móet - bevorderen.'[2] In datzelfde jaar schreef hij in zijn dagboek: 'Als mijn leven noodzakelijk zou zijn voor het succes van de Sovjet-Unie, zou ik het graag en onmiddellijk geven.'[3]

In juni 1935 had het beroemde (door de communistische partij geregisseerde) congres 'Voor de verdediging van de cultuur' plaats in het gebouw van de Mutualité in Parijs. De eerste zitting werd voorgezeten door Gide en Malraux. Volgens *l'Hu-*

manité hadden zich de grootste schrijvers van veertien landen verzameld, hoewel Boris Pasternak ertegen had gewaarschuwd: ‘Organiseer u niet. Organisatie is de dood van de kunst. Het enige wat telt, is de persoonlijke onafhankelijkheid.’ Ook de surrealisten protesteerden tegen de ‘systematische verstikking’ van het congres.[4]

3

Een jaar later, in juni 1936, bezocht Gide de Sovjet-Unie op uitnodiging van de Bond van Sovjetschrijvers. Van die reis deed hij verslag in zijn *Retour de l'URRS*, verschenen in november van dat jaar. Dat sloeg in als een bom, niet alleen in Frankrijk maar ook elders.

In het eerste hoofdstuk van *Retour de l'URRS* toont Gide zich nog de volmaakte gelovige. Overal werd hij voorgesteld als vriend. De tranen stonden hem daarbij in de ogen. Nergens was zijn bezoek voorbereid. En wat waren de kinderen mooi! Elke stad had een cultuurpark waar men zich ingetogen gedroeg. Er werd zelfs niet geflirt! Overal zag men een natuurlijke houding die eerlijkheid, fatsoen en waardigheid uitstraalde. Het volk was bewonderenswaardig en het ‘Feest van de Jeugd’ in Moskou fantastisch. Nergens had men zozeer een gevoel van menselijkheid als in de Sovjet-Unie.

De Bond van Sovjetschrijvers had hem en andere schrijvers (onder wie Jef Last) een zeer gerieflijke treinwagon ter beschikking gesteld, met een aparte salon voor de maaltijden. De wagon erachter was gevuld met Komsomoljeugd. Daar zat men boven op elkaar. Het was een bijzonder hete dag. De jongens en meisjes stikten zowat. ‘*C'était charmant*,’ vond Gide.[5]

Maar in het tweede hoofdstuk begint de twijfel te knagen. In een maatschappij zonder klassen leek iedereen dezelfde behoeften te hebben. De kledij was eentonig en Gide vreesde dat het met de geesten niet anders zou zijn, zozeer zelfs dat men niet van de mensen zou moeten spreken maar van de sovjet-

mens *tout court.* Er was geen concurrentie dus de kwaliteit liet te wensen over. Bovendien was de smaak kleinburgerlijk. De sloomheid maakte de ongelijkheid der lonen en salarissen als stimulans noodzakelijk. Wie gelukkig wilde zijn, moest zich conformeren. Gide hield nu alle ongecontroleerde informatie voor verdacht.

En zo gaat het door. Over alles was maar één mening. De mensen werden ervan overtuigd dat ze zo gelukkig waren als maar mogelijk was. Dat kon alleen als er geen communicatie met de buitenwereld was. Het geluk was dus gebaseerd op hoop, vertrouwen en onwetendheid. Buiten de Sovjet-Unie was het nacht. In Frankrijk bestonden scholen maar daar werden de kinderen geslagen. Men vond het vooral belangrijk te weten of Gide en zijn metgezellen hen wel voldoende bewonderden.

Wat men nu nodig had, waren werken die iedereen onmiddellijk kon begrijpen. Gide moest niet redeneren als een bourgeois. Een kunstenaar moest bovenal de partijlijn volgen. Anders riskeerde hij een beschuldiging van formalisme. Formalist was ieder die de vorm liet prevaleren boven de inhoud. Schoonheid was toch een burgerlijke waarde?

Als de geest zo werd vervormd, vreesde Gide, dat zij niet meer op de instructie hoefde te wachten om eraan te voldoen, verloor zij zelfs het besef van haar eigen slavernij.

Maar de kunst die zich onderwerpt aan een orthodoxie is verloren, zo besloot hij zijn boek. Sommige schrijvers die eerst werden veronachtzaamd - Rimbaud, Keats, Baudelaire, Stendhal - zouden later de grootsten blijken te zijn.

4

Het verschijnsel van de *fellowtravellers*, de met het communisme meeliftende intellectuelen - Lenins ‘nuttige idioten’ - is uitvoerig beschreven. Voorbeelden zijn: David Cautes *The Fellow Travellers* uit 1973 (met een tweede uitgave in 1988);

Paul Hollanders *Political Pilgrims* uit 1995; en in het bijzonder voor Nederland A. Aarsbergens *Verre paradijzen* uit 1988[6]. Deze boeken bevatten talloze voorbeelden van intellectuelen die zich belachelijk hebben gemaakt door voor de totalitaire verleiding te vallen (Jean-François Revel) dan wel zich op de platste wijze een oor te hebben laten aannaaien. Aan deze voorbeelden wil ik een anekdote toevoegen die niet algemeen bekend is.

Shirley MacLaine zat aan de hoofdtafel, tezamen met president Reagan en de Chinese leider Deng Ziaoping. Het was diens normalisatiebezoek aan Washington. De beroemde actrice verhaalde van haar reis, enige jaren daarvoor, naar een Chinees dorp. Wat zij zo fantastisch had gevonden, was dat hoogleraren daar naast boeren werkten. Eerst hadden zij het bestaan moeilijk gevonden, zeiden zij, maar door hard werken waren zij erin geslaagd zich met het leven van de boer te identificeren. Daar vonden zij veel bevrediging in. 'Zij logen,' was Dengs commentaar.[7]

Voorbeelden zijn leerzaam, onthutsend of bizar (Anja Meulenbelt: 'De Chinese vrouwen zijn lesbischer dan de westerse') maar vormen op zichzelf geen verklaring. Het lijkt ook niet goed mogelijk één verklaring te vinden die alle voorbeelden past. Daarvoor zijn de omstandigheden te verschillend. Toch zijn pogingen gedaan een dergelijke algemene verklaring te geven.

De eerste is van François Furet. In de woorden van Meindert Fennema: 'De bolsjewieken slaagden erin hun revolutie te presenteren als de voortzetting van de Franse Revolutie, waardoor zij zich met de mantel der Verlichting konden bekleden.'

De tweede is van Jean-François Revel. Omdat intellectuelen het meeste weten, vinden ze dat ze ook de dienst moeten uitmaken en denken ze dat dit na de revolutie ook het geval zal zijn. Dat zij zich daar deerlijk in vergissen - denk aan Majakowski - is een andere zaak.

De derde is van Vaclav Havel: 'Intellectuelen geven vaak toe aan de verleiding te proberen de wereld als één geheel te vat-

ten, om haar in haar geheel te verklaren en universele oplossingen voor haar problemen voor te stellen. Een geestelijk ongeduld en een verscheidenheid van intellectuele shortcuts zijn er gewoonlijk de oorzaak van dat intellectuelen ertoe neigen holistische ideologieën te bedenken en toe te geven aan de verleidelijke kracht van holistisch social engineering.'[8]

Deze verklaringen zijn zeker treffend maar kunnen niet algemeen gelden. De eerste is te francocentrisch, de tweede te platvloers en de derde te rationeel. Wat ontbreekt, is de eenzaamheid die de werkelijke intellectueel kenmerkt maar waarvoor velen terugschrikken. Die eenzaamheid doet hen zoeken naar ankers.

Door de deconfessionalisering is voor velen doel en betekenis aan het moderne westerse leven komen te ontvallen. Wie de uitwerking van de ontzuiling op de universiteiten van Tilburg en Nijmegen en op de VU heeft waargenomen, zal beamen dat een emotioneel vacuüm er in zeer veel gevallen om vroeg te worden gevuld met het geloof in een aards paradijs.

Bovendien is het schuldbesef inherent aan het protestantisme. Het christendom moge voor velen hebben afgedaan, het schuldbesef blijft. Aan het einde van *Het woord bij de daad* schrijft Harry Mulisch: 'Zelfs wanneer [...] de (Cubaanse) samenleving zou veranderen in een politiestaat, dan zal dat onze schuld zijn, zoals het onze schuld was dat de Russische Revolutie stalinistisch misging.'[9]

5

Zoals hierboven vermeld, groeide Gide op in een protestants gezin. Toen hij vijftien was, onderging hij voor een tijd een godsdienstig enthousiasme. In de jaren twintig getuigde hij van de excessen van het Franse kolonialisme: *Le Voyage au Congo* (1927), *Le Retour du Tchad* (1928). Hij voelde zich toch al schuldig vanwege zijn rijkdom. Verontwaardiging over deze excessen kwam erbij. Het communisme compenseerde het

verlies van zijn christelijke geloof. Het leek hem tegemoet te komen aan zijn sociale kritiek.

De Britse journalist Malcolm Muggeridge, die met vrienden in de jaren dertig enige tijd in Moskou verbleef, verhaalt in zijn vermakelijke *Chronicles of Wasted Time* hoe zij elkaar punten toekenden voor goedgelovige westerse intellectuelen, wie zij een evident onwaarschijnlijk verhaal op de mouw konden spelden. Zo werd de Franse premier Herriot wijsgemaakt dat het tekort aan melk werd veroorzaakt door de grote hoeveelheid die aan moeders van pasgeboren baby's was toegekend. Alleen dominees en ander godsdienstig personeel telden niet mee, vonden zij. Daarvan waren er te veel en zij geloofden alles. Het was werkelijk te makkelijk hen zich thuis te laten voelen in een atheïstisch museum.[10]

6

Men bewijst de Sovjet-Unie de beste dienst door zonder veinzen en onomwonden te spreken, schreef Gide in zijn voorwoord. Zijn vergissing moest hij zo snel mogelijk toegeven want hij voelde zich verantwoordelijk voor hen die door zijn fout zouden worden meegesleurd.

Zijn conclusie was dat nergens ter wereld - zelfs niet in Hitlers Duitsland - de geest minder vrij, meer geterroriseerd, meer geknecht was dan in de Sovjet-Unie. Het werd tijd dat arbeiders buiten de Sovjet-Unie beseften dat ze door hun communistische partij werden misleid.

Boris Souvarine schreef voor de Tweede Wereldoorlog een biografie van Stalin, waarin hij diens misdaden aan de kaak stelde.[11] Op 7 mei 1939 publiceerde hij een artikel in *Le Figaro* waarin hij een sovjet-nazipact voorspelde, vier maanden voordat Molotov en Von Ribbentrop tot overeenstemming zouden komen. ‘Stalin heeft altijd een pact met Hitlers Duitsland willen sluiten,’ schreef hij. Bevreesd voor de goede verhoudingen met de Sovjet-Unie heeft het Franse ministerie van Buiten-

landse Zaken druk op *Le Figaro* uitgeoefend. Die krant heeft nooit meer een artikel van Souvarine opgenomen.[12] Dat was het klimaat waarin *Retour de l'URRS* uitkwam.

7

Onlangs is de correspondentie bekend geworden tussen André Gide en Jacques Schiffrin, die 28 jaar beslaat (1922-1950). Schiffrin was de van oorspong Russische uitgever die in 1923 de beroemde serie van de Plejade begon. Tezelfdertijd raakte hij bevriend met Gide, een vriendschap die zijn leven lang zou duren. Gide heeft hem (en enige anderen) *Retour de l'URRS* vóór de publicatie voorgelezen. Daarover schreef Schiffrin hem: 'De Spaanse burgeroorlog is net begonnen en de keuze is die tussen fascisme en communisme.' Schiffrin vreesde een verzwakking van het antifascistische kamp. Ook André Malraux schreef Gide met het verzoek de publicatie te laten wachten.[13] Maar Gide plaatste de waarheid boven de partij.

Nawoord

Twee persoonlijke herinneringen. In de jaren vijftig heb ik een toespraak bijgewoond van Theun de Vries. Die ging over het communisme en de literatuur. Natuurlijk kwam André Gide ter sprake. De reden voor diens ontgoocheling, meende De Vries, was dat Gides homoseksualiteit in de Sovjet-Unie strafbaar was. De voetnoot op blz. 63 van *Retour de l'URRS* vermeldt inderdaad dat homoseksuelen werden beschouwd als contrarevolutionairen want zij conformeerden zich niet aan de heersende seksuele moraal en verdienden dus een straf van vijf jaar verbanning (te verlengen bij recidive). De opmerking van De Vries ging natuurlijk totaal langs Gides kritiek heen en getuigde slechts van intellectuele oneerlijkheid.

In zijn eerste hoofdstuk schrijft Gide hoezeer hij van het

‘Feest van de Jeugd’ in Moskou onder de indruk was. Die passage deed mij denken aan het Wereld Jeugd Festival, dat ik in augustus 1959 in Wenen heb bijgewoond. Niet alleen was ik aanwezig in het stadion waar met veel nadruk ‘Frieden-Freundschaft’ - afgewisseld door ‘*Mir i Droezhba*’ - werd gescandeerd. Ook is mijn herinnering levendig aan een vergadering waarin een zekere resolutie werd besproken. Die begon als volgt: ‘Deze vergadering besluit unaniem...’ Bij de stemming bleek de resolutie een meerderheid te hebben. ‘Dan wordt aldus besloten,’ zei de voorzitter met een klap van zijn hamer. Ik heb toen toch maar opgemerkt dat een meerderheid niet hetzelfde was als een unanimiteit, welk woord daarop werd verwijderd. Het was een aardige inleiding tot de communistische vergadertechniek.

Eindnoten:

1 Geciteerd door Enid Starkie in een voorwoord tot het hoofdstuk van André Gide in *The God that Failed* (Bantam Books, 1959), p. 149.
2 Geciteerd door Enid Starkie, p. 150.
3 Geciteerd door Enid Starkie, p. 155.
4 Zie: F. Bolkestein, *Onverwerkt verleden* (Prometheus, 1998), p. 23. Het congres is vele malen beschreven, bijvoorbeeld door H.R. Lottman, *La Rive Gauche* (Parijs 1981), p. 114-132.
5 *Retour de L'URRS*, NRF, 1936, p. 30.
6 Respectievelijk Yale University Press; Oxford University Press; Robert Laffont/Calmann-Levy; HES Uitgevers.
7 Ik heb deze anekdote van een der aanwezigen.
8 *The New York Review of Books*, 22-6-1995.
9 De Bezige Bij, 1968.
10 *Chronicles of Wasted Time*, deel I, blz. 244. We hebben hier te maken met een onuitroeibaar verschijnsel dat ook later en elders voorkomt. Lees Paul en Nel van de Harst, pastorale opbouwwerkers in een arme wijk van Managua, de hoofdstad van Nicaragua. In januari 1987 zeiden zij tegen *Trouw*: ‘Nicaragua heeft politiek-theologisch gezien de Farao de rug toegekeerd en bevindt zich nu midden in de woestijn. [...] Het terugwillen naar de vleespotten van Egypte is de grote bedreiging van dit moment.’ (*Trouw*, 19-1-1987) ‘Ho Chi Minh droeg een boerenkiel net als Sandino,’ schreef de bekende Duitse theologe Dorothee Sölle in haar ‘Gebed voor Nicaragua’ (Geciteerd in ‘Ander nieuws uit Nicaragua’ van de Werkgroep Basisbeweging Amsterdam-Managua).
11 Editions Champ Libre.
12 Jean-François Revel in *Encounter*, juni 1985.
13 *Figaro Littéraire*, 17-3-2005.

John Rawls: filosoof in de avondschemer van de twintigste eeuw

'De uil van Minerva begint zijn vlucht pas als het donker wordt.' Dat zei de Duitse wijsgeer Hegel ooit. Hij bedoelde dat de filosofie altijd achterloopt op de geschiedenis. Wijsgeren beleren de politiek maar al te graag. Maar hun lessen - die doorgaans uitblinken in academische geleerdheid - komen meestal als het te laat is. Zij zijn door de geschiedenis achterhaald.

Een voorbeeld: Aristoteles (384-322 v.Chr.) was de filosoof van de Atheense stadstaat. Zijn politiek-ethische geschriften waren een lofzang op de Atheense republiek en leefwijze. Maar zij verschenen toen de macht van Athene tanende was. Alexander de Grote stond aan de poorten.

Een tweede voorbeeld: Cicero (106-43 v.Chr.) was vurig pleitbezorger van de Romeinse republiek. Maar de inkt van zijn wijsgerige bespiegelingen was nog niet droog of republiek werd keizerrijk. Cicero werd vermoord. De republiek keerde niet terug.

Filosofen schrijven vrijwel altijd over het politieke regime waarin zij leven. Al dan niet bewust verwoorden zij het ethos en de tijdgeest die daarin besloten liggen. Volgens Hegel doen zij dit pas als deze regimes voorgoed in verval zijn geraakt. Dat geldt voor Aristoteles en Cicero. Maar het geldt ook voor John Rawls, de Amerikaanse filosoof van de verzorgingsstaat.

Rawls, ooit omschreven als een man met een 'vleermuisachtige afschuw van de schijnwerpers van de publiciteit', werd in 1921 geboren in een gezin van Democraten. Na de onfortuinlijke dood van twee van zijn broers - zij werden door de jonge Rawls met een infectieziekte aangestoken - en zijn ervaringen

als infanterist in het Amerikaanse leger, trok Rawls zich terug aan de universiteit van Princeton en later Harvard. Daar hield hij zich bezig met moraalfilosofie, vooral met het vraagstuk van de sociale gerechtigheid. Ondanks het technische en academische karakter van zijn werk groeide hij uit tot een denker van allure. Dat kwam doordat hij goed wist te treffen wat zijn generatie- en tijdgenoten bezighield.

Rawls zal worden herinnerd om zijn visie op twee historische ontwikkelingen die zich tijdens zijn leven voltrokken:

1 Ten eerste, de opkomst van de verzorgingsstaat, grofweg tussen 1930 en 1970, door Hayek omschreven als '*The Road to Serfdom*'. In zijn beroemdste boek, *A Theory of Justice* (1971), vond Rawls het liberalisme opnieuw uit zodat het de verzorgingsstaat kon omhelzen.
2 De tweede belangrijke ontwikkeling is de doorbraak van het multiculturalisme. In zijn tweede, iets minder belangrijke boek, *Political Liberalism* (1993), pleitte Rawls voor een liberalisme dat strikt neutraal was ten opzichte van de verschillende culturen en levensbeschouwingen.

Beide boeken hebben diepe sporen nagelaten - ook binnen de VVD. Alle drie partijen die tussen 1994 en 2002 deel uitmaakten van de paarse regering beriepen zich op Rawls, samen met Hayek de meest invloedrijke filosoof van de twintigste eeuw. Van *A Theory of Justice* zijn alleen al in de VS meer dan 300.000 exemplaren verkocht. En het boek bracht een ware stortvloed aan reacties teweeg.

Niettemin blijft het de vraag of de liberale politiek vandaag nog wel met Rawls uit de voeten kan. Ik meen van niet. Zowel de verzorgingsstaat als de multiculturele samenleving is op de grenzen gestuit. En daarmee is het liberalisme van Rawls aan herbezinning toe.

De Aristoteles van de verzorgingsstaat

Rawls vroeg zich af hoe een rechtvaardige samenleving er idealiter uit zou zien. Zijn antwoord bevestigde het beeld dat West-Europa in de jaren zeventig voor ogen had. Een marxistische revolutie was niet nodig. Een nationalisering van de productiemiddelen evenmin. Maar wat wél belangrijk was, was een gelijke en eerlijke verdeling van inkomen en middelen. Klassiek liberalisme volstond niet meer. Het liberalisme moest een egalitair gezicht krijgen.

Uitgangspunt voor dit sociaal liberale gezicht was volgens Rawls het '*Difference Principle*'. Volgens dit beginsel was ongelijkheid van inkomen en middelen altijd verwerpelijk. Alleen als de zwakkeren mee konden profiteren, mocht economische ongelijkheid worden toegestaan. Het belang van de zwakkeren moest zo de toetssteen worden voor sociaaleconomisch beleid. Ook tekende Rawls bezwaar aan tegen de heersende kansongelijkheid. Kinderen van rijke ouders kregen het beste onderwijs. Kinderen van arme ouders moesten het doen met veel minder. Dat was moreel onaanvaardbaar. In de praktijk betekende dit bovenal herverdelingspolitiek.

Het was 1971 en deze boodschap ging er in Nederland en West-Europa in als koek. *Keerpunt 72*, het radicale programma van de PvdA, de PPR en D66, propageerde een spreiding van inkomen, kennis en macht. Vakbonden en werknemers moesten daarom delen in de winsten van bedrijven. De middenschool moest voor gelijke kansen zorgen. Alle leerlingen tussen twaalf en zestien jaar zouden dezelfde lesstof voorgeschoteld krijgen. Jongeren boven de achttien kregen recht op zelfstandige huisvesting. En de overheid creëerde honderden zo niet duizenden subsidiepotjes. Er was geld voor buurthuizen, JAC's (jongerenadviescentra), kunstenaars en sjoelverenigingen. Zoals men het in PvdA-kringen placht te zeggen: 'Leuke dingen voor linkse mensen.'

Uitkeringen waren gemakkelijk verkrijgbaar. En niet alleen voor mensen die niet kónden werken, zoals oorspronkelijk de

bedoeling was, maar in de praktijk ook voor hen die niet wílden werken. Veel mensen vonden de maatschappij te ‘prestatiegericht’. Organisaties zoals de Bond Tegen het Arbeidsethos bepleitten ‘het recht op luiheid’ - door de overheid te financieren, welteverstaan.[1] Er was veel geld voor welzijnswerk, hulpwerk, opbouwwerk en zelfs speeltuinwerk. Maar gewoon betaald werk hoefde niet zo. Linkse mensen vonden betaald werk ‘niet leuk’. De prestatiemoraal werd asociaal gevonden.

Ongetwijfeld had men de beste bedoelingen. Rawls wilde een samenleving met gelijke kansen, zonder armoede en zonder egoïsme. In theorie kan men het daar moeilijk mee oneens zijn. Maar alle mooie ideeën ten spijt leidde de herverdelingspolitiek tot veel narigheid. Door de hoge loonlasten slibde de arbeidsmarkt dicht. Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid lieten zich niet meer beteugelen. Het begrotingstekort nam in de meeste Europese landen hand over hand toe. Socialezekerheidssystemen veranderden in hangmatten.

Hervormingen volgden maar stuitten op hevig verzet. Voor veel mensen zijn eenmaal verworven rechten heilig. Dat is een slecht argument. Alsof het er niet toe doet dat deze rechten tot stagnatie leiden. De verzorgingsstaat werd een bolwerk van links conservatisme. Hardnekkig klampten sommige Europese regeringen, werkgevers en werknemers zich vast aan het corporatisme van het zogenaamde Rijnlandse model. Maar zij hadden niet goed door dat dit model in de golven ondergaat.

In de tweede helft van de jaren negentig trok de economie aan. Het lek leek daarom boven het water. Maar nu het met de conjunctuur tegenzit, blijkt dat niet het geval. Demografische ontwikkelingen hebben een bom gelegd onder de Europese pensioensvoorzieningen. Deze werkelijkheid noopt tot nieuwe hervormingen en een ander liberalisme.

Waar ging Rawls de mist in? Ik noem drie punten:

Mensbeeld

Het eerste en belangrijkste is dat zijn liberalisme te veel uitgaat van het goede in de mens.

Rawls en zijn vele volgelingen zijn vooral bedreven in wijsgerige goochelkunstjes. Eerst introduceert men denkbeeldige veronderstellingen over de mens, zijn drijfveren en zijn wereld. Vervolgens beweert men dat, onder deze zuiver denkbeeldige omstandigheden, de wereld op egalitaire wijze zal worden ingericht. En dan houdt men dit als ideaal voor aan de politiek.

Dit is in de kern de methodiek die Rawls in *A Theory of Justice* hanteert. Net als veel liberalen - men denke aan zijn grote rivaal Robert Nozick - gebruikt *A Theory of Justice* het sociaal contract als filosofisch fundament. Volgens de theorie van het sociaal contract moeten de staat en de grondwet door alle burgers redelijkerwijs kunnen worden gekozen. Dat wil zeggen: de staat moet zo worden ingericht, dat niemand er slechter van wordt. Want alleen als aan deze voorwaarde is voldaan, kan elk rationeel individu ermee instemmen. De staat is vergelijkbaar met een handelsovereenkomst. En een handelsovereenkomst heeft alleen kans van slagen als alle partijen erop vooruitgaan.

Maar de theorie van het sociaal contract - de idee van de staat als handelsovereenkomst tussen rationele individuen - volstaat niet als filosofisch fundament voor de verzorgingsstaat. Waarom meebetalen aan de sociale *zekerheid* als je *zeker weet* die niet nodig te hebben? Men komt dus niet veel verder dan de nachtwakersstaat, zoals Nozick opmerkte.

Om deze conclusie te omzeilen, bedacht Rawls een kunstgreep. Hij verrijkte de theorie van het sociaal contract met de bewust gekozen fictie dat het individu niet over een dergelijke zekerheid zou bezitten. Men werd verondersteld niet te weten of men rijk was of arm, ziek of gezond, vrouw of man, slim of dom, zwart of wit, enzovoorts.[2] En gegeven deze onzekerheden zou het tóch rationeel zijn in te stemmen met een nivelleringsbeleid en een sterk stelsel van sociale zekerheid. Men zou elk risico op armoede willen minimaliseren.

Het is mij nooit duidelijk geworden wat dit aan winst oplevert. Rawls manipuleert het sociaal contract totdat dit voor hem het juiste resultaat oplevert. Zoals iemand ooit opmerkte: 'Rawls is een goochelaar die een konijn in zijn hoed stopt, dit er vervolgens weer uit haalt, en dan applaus verwacht.'[3] Politiek is geen intellectuele *Spielerei.* Goede wetgeving gaat niet uit van ficties en idealistische mensbeelden. Zij houdt rekening met de menselijke natuur zoals die is. In het politieke klimaat van die tijd gebeurde dat te weinig.

Het mensbeeld dat men koesterde, wordt helder beschreven door de psycholoog H.C.J. Duijker in zijn artikel 'Ideologie der zelfontplooiing'. Volgens deze ideologie, die vooral invloed had in het onderwijs, heeft de mens een 'innerlijke natuur'. En deze innerlijke natuur moet zich spontaan kunnen ontplooien. De mens, en dan vooral het jonge kind, is volgens deze opvatting te vergelijken met een bloembol. Als je hem ongemoeid laat, groeit hij vanzelf uit tot een mooie bloem.

Natuurlijk, er moet zonlicht bij en af en toe ook wat water. Maar daar hebben we de overheid voor. Vooral niet om te straffen. Autoriteit frustreert de zelfverwezenlijking. Gezag vond men slecht en bovendien onnodig. Want het vrij ontplooide individu kende gemeenschapszin. Repressie leidde tot egoïsme. Het was de kwaal, niet de oplossing. (Zoals D.H. Lawrence het verwoordde: '*Nothing that comes from the deep*, *passional soul is bad*, *or can be bad.*')[4]

En als de mens zich niet spontaan ontwikkelde, dan werd hij tot ontplooiing *gebracht.* Het onderwijs moest het kind helpen, niet zozeer bij de overdracht van kennis en vaardigheden, maar bij het 'zelfontdekkingsproces'. Leerkrachten moesten leerlingen de weg wijzen naar hun diepste wensen en verlangens. En dat proces kon niet vroeg genoeg beginnen. Zo moest er aandacht komen voor - en ik citeer nu uit een overheidspublicatie - 'de eigen identiteit van de kleuter'.[5]

Behalve op een totalitaire pretentie, berustte de ontplooiingsfilosofie ook op politieke naïviteit. Zoals de meeste collec-

tieve voorzieningen is de verzorgingsstaat kwetsbaar voor misbruik. Maar men dacht daar te licht over. De conducteur verdween uit de tram. Van zogenaamde meelifters (*free riders*) wilde men niet weten. De mensen zouden heus wel een kaartje kopen. Jarenlang rustte er een taboe op uitkeringsfraude. Men wist wel dat het voorkwam. Maar men mócht het niet denken. Zeggen mocht men het al helemaal niet. Het paste niet in het mensbeeld. Nog steeds raken veel mensen in een staat van lichte paniek bij dit onderwerp. Men vindt het 'stigmatiserend'. Deze mensen zijn intussen een illusie armer.

In een opvallend interview, eerder deze maand in *Vrij Nederland*, neemt een aantal progressieve politici afscheid van de zogenaamde knuffelstaat.[6] Andrée van Es, oud-Kamerlid van de PSP, geeft nu toe: 'We waren te idealistisch en naïef, overtuigd van het idee dat iedereen het beste wilde.' Karin Adelmund, Kamerlid van de PvdA, zegt: 'Ik had romantische ideeën over eenheid van progressieve mensen die allemaal hetzelfde willen.' De verzorgingsstaat berust volgens haar op een illusie. Over zijn radicale verleden bij de Socialistische Jeugd zegt FNV-voorzitter Lodewijk de Waal: '[...] ik heb geen spijt van mijn oude opvattingen, maar ik vind het prettig dat ik van die naïeve zendingsdrang ben verlost.' Het is verheugend dat het afscheid van de knuffelstaat wordt ingeluid door *Vrij Nederland*, huisblad van *Keerpunt 72*.

De conducteur is inmiddels terug op de tram. Maar helaas is de knuffelstaat minder eenvoudig te hervormen. De spijtoptanten van de jaren zeventig mogen van hun zendingsdrang zijn verlost, dertig jaar later zitten wij nog steeds op de blaren.

Herbezinning op het liberalisme betekent dus in de eerste plaats dat we afmoeten van het ontplooiingsdenken. De mens neigt ernaar het eigenbelang voorop te stellen. Ontzag voor anderen en generositeit zijn de mens zeker niet vreemd. Maar deze drijfveren komen meestal op de tweede plek. Dat ontnuchterende besef was het vertrekpunt van de grondlegger van de markteconomie, Adam Smith. Daar kunnen filosofen nog steeds veel van opsteken.

De waarde van werk

Ten tweede onderschat Rawls het belang en de waarde van werk. Veel mensen zijn trots op het socialemarktmodel, dat Europa van de Verenigde Staten onderscheidt. Dit model zou zelfs vorm geven aan de Europese identiteit. Het Europese model zoekt evenwicht tussen twee waarden: de *morele* waarde van sociale gerechtigheid aan de ene kant en de *economische* waarde van welvaartsgroei aan de andere kant. Het Angelsaksische model zou eenzijdig overhellen naar de economische kant.

Ter illustratie: het afgelopen kwartaal kende Nederland een groei van 0,1 procent, Duitsland 0,2 procent en Frankrijk 0,3 procent. In hetzelfde kwartaal bereikte de VS een groeicijfer - doorberekend naar jaarbasis - van 7,2 procent! Men verklaart dat verschil uit het feit dat Europa kiest voor meer sociale gerechtigheid.

Maar is het Europese model moreel wel zo superieur? Dat model kent immers hoge arbeidskosten en dus ook veel werkloosheid. En de prijs van de werkloosheid wordt niet alleen betaald in de vorm van minder economische groei. Het Europese sociale model is niet een keus voor *minder* groei maar voor *meer* gerechtigheid. Groei en gerechtigheid zijn geen communicerende vaten. Minder van het een leidt niet vanzelfsprekend tot meer van het ander.

Rechten die werknemers beschermen tegen werkgevers functioneren bijvoorbeeld tegelijk als beschermingswallen tegen nieuwe toetreders op de arbeidsmarkt. Maar dergelijke nadelen ziet men liever niet. Hoe moreel is het dat miljoenen Europeanen die talent en ambitie hebben geen werk kúnnen vinden omdat het Europese model hun geen kans geeft? Hoe moreel is het dat we miljoenen mensen - vooral immigranten - verbannen naar de marge van de samenleving omdat hun arbeid te duur is?

In de moderne maatschappij is werk vaak de sleutel tot welzijn. Een baan valt niet te vervangen door een uitkering. Werk

biedt financiële zekerheid. Maar niet alleen dat. Het geeft ook toegang tot een sociaal netwerk, dat dikwijls even belangrijk is. Een uitkering voorkomt niet dat je sociaal buiten de boot valt. Een baan vaak wel. Liever de warmte van een baan dan de kilte van een uitkering.

Banen zijn in Europa te duur. In 2001 had 73 procent van de Amerikaanse beroepsbevolking werk. In Japan was dat 69 procent. Het EU-gemiddelde was 64 procent. Dat is 9 procent minder dan in de VS. In sommige lidstaten van de EU was het percentage zelfs niet meer dan 55 procent.[7] Van alle mensen tussen de 15 en 64 zit in Nederland ongeveer 1 van de 10 in de WAO. Europeanen slaan zich graag op de borst vanwege hun sociale model. Europeanen schudden meewarig het hoofd over 'Amerikaanse toestanden'. Maar wij moeten ons afvragen of de toestand in Europa wel houdbaar is.

Werkloosheid is slecht om vele redenen. Het feit dat het de economische groei remt is daar een van. Maar werkloosheid leidt ook tot sociale uitsluiting. Belangrijker: het is een verspilling van talent en creativiteit. Aan het Rijnlandse model hangt niet alleen een economisch prijskaartje. Het heeft ook een verborgen morele prijs. Het bestendigt de armoede. Kapitalisme naar Angelsaksische snit is voor velen een spookbeeld. Maar structurele hervormingen in de arbeidsmarkt en de economie zijn de enige manier om de werkgelegenheid in Europa te vergroten. Zij zijn ook in het belang van de minder bevoorrechten. En om hen was het Rawls te doen.

Immigratie

De problematiek van de werkloosheid wordt nog verergerd door de immigratie. Dit is het derde punt waarop Rawls zich heeft vergist. Met veel sociaaldemocraten ging hij uit van een gesloten en cultureel homogene samenleving. Het stelsel van sociale zekerheid was afgestemd op deze veronderstelling. In de jaren vijftig was dit ook min of meer in overeenstemming

met de feiten. Maar ook in dit opzicht is zijn filosofie achterhaald. Sinds de jaren zestig is de immigratie naar West-Europa enorm toegenomen. Dit heeft tot grote problemen geleid. Dat mag men tegenwoordig openlijk zeggen.

Het specifieke dilemma voor veel sociaalliberalen en -democraten is dat het systeem van sociale zekerheid niet is gebouwd op immigratie. Uit een studie van het Centraal Plan Bureau, *Immigration and the Dutch Economy* (2003) blijkt dat werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid veel vaker voorkomen onder (niet-westerse) allochtonen dan onder autochtonen. Om allerlei redenen, die te maken hebben met cultuur, taal en onderwijs, is het moeilijk voor immigranten werk te krijgen. Dat zet de sociale zekerheid onder extra druk.

Nederland is door de immigratie in de afgelopen decennia ingrijpend veranderd. Dat valt niet meer terug te draaien. Wel is de vraag hoe de daarmee verbonden problematiek moet worden aangepakt. Het Nederlandse integratiebeleid was tot dusver bepaald geen doorslaand succes. Dat kwam onder meer omdat dit onderwerp door politieke correctheid was omgeven.

Een beter integratiebeleid bestaat waarschijnlijk uit vele elementen. Maar een van de beste manieren om te integreren in een vreemd land is via werk. In een immigratieland als Amerika - met een meer dynamische en open economie - is er werk voor immigranten. Dat is niet altijd leuk werk. En in Europa halen we daar de neus voor op. We spreken er zelfs schande over.

Ik verbaas mij daarover. Want een goed alternatief hebben we niet. Bovendien is de meeste banengroei in de VS ontstaan in de hooggeschoolde *hightech*-sector, niet in de *fastfood*-sector. En zelfs die laatste is te verkiezen boven een uitkering.

Emancipatieliberalisme

Dat brengt me bij mijn tweede hoofdthema, het multiculturalisme. Ook hier heeft Rawls een belangrijke bijdrage aan het debat geleverd. Rawls besefte later maar al te goed dat westerse

maatschappijen cultureel niet homogeen waren. Terecht zag hij in dat dit een uitdaging vormde.

In *Political Liberalism* (1993) wees hij daarom tolerantie aan als het kernbeginsel van het liberalisme. Een liberale overheid schrijft ons niet voor volgens welke waarden wij dienen te leven. Waarden behoren tot het privédomein van individu, gezin, kerk en cultuur. De staat dient volgens Rawls niet te oordelen over 'alomvattende doctrines', die het bestaan van een Opperwezen poneren (of ontkennen) of de diepere zin van het leven menen te hebben gevonden. De politiek zoekt alleen naar de 'overlappende consensus' tussen deze doctrines.

Ik ben het met deze klassieke opvatting eens, die overigens al in de zeventiende eeuw door John Locke werd verwoord. Het is niet juist mensen religieuze ideeën op te dringen of te verbieden. Dat leidt tot oorlog. Locke, die om religieus-politieke redenen naar Amsterdam vluchtte, wist dat maar al te goed.

Maar tolerantie kan ook te ver gaan. En dat is veel meer waar liberalen vandaag mee worstelen, in het Westen althans. De tolerantie dreigt zichzelf op te blazen.

Tegenwoordig vindt men alles een zaak van cultuur. Zodra de overheid iets voorschrijft of verbiedt, beroept men zich op de onschendbaarheid van de eigen cultuur.

Een tamelijk kolderiek voorbeeld hiervan komt uit het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten en betreft de zogenaamde 'Rastafarians'. Rasta's rekenen het gebruik van cannabis (*ganja*) tot hun cultuur. In de meeste landen is dat tegen de wet. Maar de rasta's stellen dat cannabis essentieel is voor hun religieuze beleving. Cannabis stelt hen in staat hun god te aanbidden. (Dat is Haile Selassie, keizer van Ethiopië van 1930 tot 1974, ook bekend als Ras Tafari.[8]) Met andere woorden: 'De overheid dient respect te hebben voor cultuur. Cannabis behoort tot onze culturele identiteit. Dus mogen wij cannabis roken.' Het is mijn cultuur, dus het mag.

Het in Europa bekendste en minder kolderieke voorbeeld van zo'n conflict is de ondergeschikte positie van de vrouw in de islam. Ayaan Hirsi Ali schreef eens: 'In de moslimbeleving is de

vrouw groepsbezit: zij staat ten dienste, allereerst van haar ouders, en later van haar man en de kinderen. Buiten de eigen etnische groep mag zij niet treden.'[9] In het Westen bezit de vrouw zichzelf. Zij beschikt, zoals elk individu, over haar eigen lot.

Er zijn andere waardeconflicten tussen het Westen en de islam. Soms zijn deze net zo fundamenteel: de scheiding tussen kerk en staat, bijvoorbeeld. Soms minder belangrijk: de praktijk van het ritueel slachten, die in strijd was met normen op het gebied van de voedselveiligheid en het welzijn van dieren. Dit laatste heeft geleid tot aanpassing van *onze* normen. Maar daarin moeten we niet te ver gaan.

Jarenlang hebben we deze waardeconflicten niet onder ogen willen zien. We waren bang om voor intolerant, xenofoob of zelfs racist te worden versleten. Het politieke liberalisme van Rawls is helaas ook in dit opzicht kind van zijn tijd. Het vergat dat behalve *tolerantie* ook *emancipatie* een kernwaarde van het liberalisme vormt.

Voor het emancipatieliberalisme is de waarde van individuele zelfbeschikking niet *cultureel* maar *moreel.* Dat wil zeggen: deze waarde heeft universele geldigheid. Het is wenselijk dat het individu mondig en zelfstandig is en ook door de overheid zo wordt behandeld, niet omdat de mens van nature goed zou zijn, maar omdat individuele vrijheid en mondigheid basisnormen zijn van de moraal. Bovendien vormen zij politieke voorwaarden voor het goed functioneren van de liberale democratie. Zonder mondige burgers geen democratie. Zonder zelfredzaamheid geen vrije markt.

Tolerantie van culturen en religies is een groot goed. Maar als een cultuur of religie strijdig is met individuele zelfbeschikking, bijvoorbeeld van vrouwen, dan houdt de tolerantie op. De onderdrukking van cultuur of religie is dan de bevrijding van het individu. En dat laatste weegt zwaarder.

Als de islam - of welke cultuur dan ook - het recht op zelfbeschikking niet erkent, dan moet zíj zich aanpassen, niet zozeer aan de westerse cultuur, als wel aan de morele waarheid. De christelijke en joodse religies hebben dat ook moeten doen.

Eindnoten:

1 Dit laatste recht werd verdedigd in *The Right to be Lazy* (1883) door Paul Lafargue (1841-1911), de schoonzoon van Marx: 'A strange delusion possesses the working classes of the nations where capitalist civilization holds its sway. This delusion drags in its train the individual and social woes which for two centuries have tortured sad humanity. This delusion is the love of work, the furious passion for work, pushed even to the exhaustion of the vital force of the individual and his progeny. Instead of opposing this mental aberration, the priests, the economists and the moralists have cast a sacred halo over work. Blind and finite men, they have wished to be wiser than their God; weak and contemptible men, they have presumed to rehabilitate what their God had cursed. I, who do not profess to be a Christian, an economist or a moralist, I appeal from their judgement to that of their God; from the preachings of their religious, economics or free thought ethics, to the frightful consequences of work in capitalist society.'

2 Dit is de zgn. 'sluier van onwetendheid'.

3 Brian Barry, *Liberty and Justice* (1992): 'conjurer putting a rabbit in a hat, taking it out again and expecting a round of applause'.

4 D.H. Lawrence, in: Foreword to *Women in Love.*

5 *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*, geciteerd in: Duijker, p. 364.

6 Rudi Kagie, *Vrij Nederland* (8-11-2003), 'Afscheid van de Knuffelstaat'.
7 Bron: Europese Commissie, *The Social Situation in the European Union 2003.*
8 'According to Rastafarian belief the only true God is the late Ethiopian emperor Haile Selassie (originally known as Ras Tafari), and Ethiopia is the true Zion. Rastafarians claim that white Christian preachers and missionaries have perverted the Scriptures to conceal the fact that Adam and Jesus were black. Their rituals include the use of marijuana and the chanting of revivalist hymns. Reggae music is the popular music of the movement. The Rastafarians, who stress black separatism, have exercised some political influence in Jamaica.' Aldus: http://mbsoft.com/believe/txo/rastafar.htm.
9 'PvdA onderschat het lijden van Moslimvrouwen', *NRC Handelsblad*, 4-10-2002.

IV Onderwijs, kunst en de wereld om ons heen

Studeren als egel of als vos?

Mij is gevraagd het academisch jaar 2000/2001 met een toespraak te openen. Dat is een grote eer. Die toespraak zou moeten gaan over mijn studietijd in Amsterdam en de betekenis daarvan voor mijn verdere loopbaan.

Ik mag het persoonlijke element dus niet schuwen. Hier beginnen de problemen. Want wie zegt dat mijn persoonlijke ervaringen relevant zijn?

Het gaat er aan een universiteit toch om een zeker niveau van abstractie te bereiken? Ik weet het: wij leven in een bekentenissencultuur. Vandaar ook al die columns en interviews die als een konijnenplaag de Nederlandse dag- en weekbladpers teisteren. Ik heb zelf een maand of zes columns voor *de Volkskrant* geschreven en weet dus waar ik over spreek.

Meningen zijn goedkoop, feiten zijn duur want men heeft tijd en energie nodig om ze te achterhalen.

Ik sta dus voor u als ervaringsdeskundige, zoals dat tegenwoordig heet. Ik zal wat vertellen over mijn academische achtergrond en over wat ik daar verder mee heb gedaan. Maar ik zal toch ook proberen wat zaken van algemeen belang te melden want daarvoor bevinden wij ons in de aula van een universiteit. Ik zal voorts mijn net wat wijder uitgooien dan mijn opdracht vermeldt door niet alleen over mijn studietijd aan deze universiteit te spreken maar ook - zij het in het kort - over mijn middelbare school en over een Amerikaans *college*, waar ik ben begonnen te studeren.

Ik ben geboren en getogen in deze stad, waar ik de oorlog heb meegemaakt. In mei 1945 werden wij bevrijd en in september van dat jaar ging ik naar de eerste klas van het Barlaeus

Gymnasium. Het was een kale tijd. Wat hadden wij precies? Er was de school zelf, een oud kavalje van een gebouw aan de Weteringschans, onderverdeeld in een aantal klaslokalen met daarin per twee leerlingen een bank. Een tafeltje voor de leraar. Een schoolbord met krijtjes. Een centrale verwarming die voortdurend knalde. Dat was het zo ongeveer. Als het vroor en er waren geen kolen, mochten wij naar huis. Als het zomers warm was stonk de Zieseniskade en gingen de tuimelramen dicht. Maar ik heb daar zes jaar meer dan voortreffelijk onderwijs gehad. De bevrijding had een enorme opleving aan enthousiasme en energie gegeven. Frits Staal, die ook op dat gymnasium heeft gezeten, sprak hier vorig jaar over zijn leermeesters.

Welnu: ik kan moeiteloos een half dozijn leraren van die school noemen die ik als mijn leermeesters kan beschouwen en die mijn denken - mijn hele manier van zijn - diep hebben beïnvloed. Ik zal hen niet noemen behalve één, J.D. Meerwaldt. Maar eerst wil ik u zeggen waarom ik dit alles vertel. De moraal van dit deel van mijn verhaal is dat er geen vast verband bestaat tussen de kwaliteit van het onderwijs en de begroting ervan. De kwaliteit van het onderwijs is voornamelijk afhankelijk van de gemotiveerdheid van de leraren en de discipline en ontvankelijkheid van de leerlingen. In de naoorlogse tijd waren die volop aanwezig. Zij die om meer geld roepen, lijken dat wel eens te vergeten.

Meerwaldt was destijds een van de knapste classici van Nederland. Hij was lid van de Academie en dat ging toen door voor een hogere eer dan het professoraat. Hij had een fenomenale kennis van de klassieke literatuur. Zijn boek *Vormaspecten* getuigt daarvan. Vijf jaar heb ik privéles van deze grote classicus gehad - vijf jaar waarin ik onder zijn leiding vooral Grieks heb gelezen, wat van invloed op mijn verdere loopbaan is geweest. Ik heb alles wat ik van die enorme cultuur weet aan hem te danken. Ik heb het gymnasium als zodanig altijd tegen nivellerende tendensen verdedigd en ben blij dat het Barlaeus nog steeds bestaat.

Die vijf jaar van privéles zijn te verdelen in twee perioden. Op het gymnasium las ik met Meerwaldt de schrijvers waar ik als bètaleerling niet aan toekwam, zoals Tacitus en Sophocles. De tweede periode, van drie jaar, ging vooraf aan mijn doctoraal examen wijsbegeerte. Ik had Grieks als bijvak gekozen en las toen dus vooral filosofische schrijvers.

Maar tussen deze twee perioden in lag het begin van mijn universitaire studie. Dat speelde zich af in het westen van de Verenigde Staten en wel aan het *Oregon State College*, dat mij een studiebeurs had gegeven om er wis- en natuurkunde te studeren. Alleen al daar te komen - in 1951 - was een hele opgave, enigszins te vergelijken met de reis die Frits Staal twee jaar later naar Madras zou maken om daar Sanskriet te studeren. De Veendam heette het schip van de Holland-Amerika Lijn dat mij in een week naar New York bracht. Ik herinner mij de onbeschrijflijke opwinding toen de wolkenkrabbers langzaam over de horizon kwamen opdoemen. Vandaar per trein in vijf dagen via Chicago naar Seattle - alleen al voor de staat Montana was 25 uur nodig. Van Seattle met een Greyhoundbus naar Corvallis, hart van de vallei, waar het *Oregon State College* is gevestigd. Het was een schitterende inleiding tot dat grote land waar ik sindsdien een diepe belangstelling voor heb gehad: om zijn dynamiek, zijn generositeit, zijn democratische gezindheid, zijn zelfreinigend vermogen. Ik heb mij dan ook altijd verbaasd over het misprijzen van veel zich progressief noemende intellectuelen die over ‘Amerikaanse toestanden’ pruilen zonder in te zien dat wij de Amerikanen vaak niet een oplossing voor maar een probleem achter zijn.

Denk maar aan de drugs, de integratie van minderheden of de verloedering van binnensteden. Ik heb mij aan die houding stevig geërgerd want het blijft een feit dat Amerika ons in twee wereldoorlogen uit de brand heeft geholpen, waarvoor het is beloond met sporadische dankbaarheid en constante kritiek. Het is zoals Confucius de ene man tegen de andere laat zeggen: ‘Waarom ben je boos op me? Ik heb toch nooit iets voor je gedaan?’

Ik ben in oktober 1951 dus aan dat college in het verre westen van de Verenigde Staten gaan studeren. Alles was nieuw, alles was anders, alles was fascinerend. Behalve in wiskunde liep ik colleges in *American Government*, in Engels en in theologie - een aanwijzing dat ik het toen al moeilijk vond mij tot de wiskunde te beperken. Ik ben daar twee jaar gebleven. Ik had langer kunnen blijven. Ik had daar na mijn studie kunnen gaan werken. Ik had Amerikaan kunnen worden. Ik heb dat welbewust niet gewild en de vraag is: waarom?

Het antwoord moet zijn dat ik de verschillen en tegenstellingen van Europa miste en mij niet kon vinden in het conformisme dat daar en toen - in het noordwesten van de Verenigde Staten en in het begin van de jaren vijftig - heerste. Had ik in de jaren zestig in Harvard of Chicago gestudeerd, mijn beslissing was misschien anders uitgevallen. Maar nu ging ik na een uitgebreide rondreis weer per schip terug naar Amsterdam om daar mijn studie in de wis- en natuurkunde voort te zetten.

Men doet het soms voorkomen alsof de jaren vijftig een toonbeeld van saaiheid waren. Ik heb dat nooit zo ervaren. Zeker in vergelijking met de jaren zeventig, die veel opwinding maar weinig positiefs hebben gebracht, waren de jaren vijftig een gouden tijd. Ik had een grote mate van vrijheid, woonde her en der - Spuistraat, Herenmarkt, Bloemgracht - en hield mij met de meest verschillende onderwerpen bezig. Mijn studie waaierde naar allerlei richtingen uit. Vooral na mijn kandidaatsexamen deed ik van alles en nog wat: logica bij Beth, wijsbegeerte bij Oldewelt, theologie bij Mönnich, Grieks bij Kamerbeek en, zoals gezegd, bij Meerwaldt. Ik studeerde als een vos die op alles afrent wat zijn eetlust prikkelt. Veel Concertgebouw, veel theater, veel biljart.

Daarnaast was er de afleiding van het georganiseerde studentenleven. Ik was lid van het Amsterdams studentencorps. Ik was zelfs verkozen in de senaat daarvan die onder leiding van het huidige Eerste-Kamerlid Erik Jurgens een lustrum moest voorbereiden. Jurgens was overigens niet de enige jaargenoot die het politiek ver heeft geschopt. Ook Ed van Thijn, Dick

Dolman en Jaap Glasz zijn in datzelfde jaar 1953 aangekomen. Maar ik stond ook kandidaat voor het voorzitterschap van de ASVA en moest dus kiezen: ASVA of senaat. Omdat ik studentenhuisvesting interessanter vond dan een lustrum, heb ik voor de ASVA gekozen. In die hoedanigheid heb ik mij met twee anderen ingespannen voor wat later Casa Academica is geworden - het studentenhuis-cum-hotel achter het Amstelstation. Daarnaast heb ik een kleine studentenuitwisseling met de Universiteit van Warschau georganiseerd. Het jaar daarvoor had ik het communistische studentencongres in Praag bijgewoond, vanuit de theorie dat men natuurlijk zijn vrienden moest kennen maar dat het veel belangrijker was precies te weten welke tegenstanders men had en wat hun argumenten waren.

De ASVA was toen bepaald niet het communistische broeinest dat het later zou worden. Ik hield mij toen bezig met de bouw van de mensa in de Damstraat, niet met de revolutionaire bewustwording in de derde wereld waar Bram de Swaan zo opgewonden in *De Gids* over schreef. Nee - in de jaren vijftig ging het om de vraag, met welke onderwerpen een studentenorganisatie zich behoorde bezig te houden. Ik verdedigde toen het standpunt dat die onderwerpen de student als zodanig zouden moeten betreffen. Dus wel de huisvesting van studenten of de prijs van de mensamaaltijden maar niet de dekolonisatie. Deze zogenaamde *student-as-such*-doctrine kreeg het in Praag natuurlijk zwaar te verduren. De *International Union of Students* was een communistische mantelorganisatie die het toen, in 1956, juist om zaken als de dekolonisatie ging.

Mijn reis naar Praag betekende verder het begin van mijn politieke belangstelling. Voordien hield ik mij, zoals gezegd, met van alles en nog wat bezig maar niet met de politiek. De paar keer dat ik had mogen stemmen, had ik voor de oude heer Drees gekozen. Die zag er vertrouwenwekkend uit. Ik dacht: hij zal het wel verstandig doen. Maar de politiek zelf begon mij pas in Praag te raken. Dat congres had net vóór de omwentelingen in Hongarije en Polen plaats. Het gistte onder de op-

pervlakte maar uiterlijk verkeerde alles nog in stalinistische rust. Het liet een diepe indruk achter en heeft een geharnaste tegenstander van het communisme van mij gemaakt. Mijn bezoek aan het Wereld Jeugd Festival in Wenen in 1959, dat ook van communistische signatuur was, heeft dat nog versterkt.

Tijdens mijn ASVA-voorzitterschap ben ik ook nog een blauwe maandag redacteur van *Propria Cures* geweest. Ik was daarvoor gevraagd na een persiflage van een der Vijftigers op een poëzieavond in de Galerie De Eendt, die in de Spuistraat was gevestigd. De redactie van *PC* werd in die tijd bevolkt door velen die later bekend zijn geworden: de dichter Jan Eijkelboom, de socioloog Joop Goudsblom, de dichter en politicus Aad Nuis, de medicus Piet Borst, de buitenboordmotor Hugo Brandt Corstius en vooral de schrijfster Renate Rubinstein. Deze laatste heeft mij het boekje *The Hedgehog and the Fox* gegeven, waarover zo meteen meer. Maar langer dan drie maanden heb ik het in die redactie niet uitgehouden.

Ten eerste had ik toen over allerlei onderwerpen geen duidelijke mening. En wie geen mening heeft, kan niet schrijven. (Dat gemis hoop ik sedertdien overigens te hebben goedgemaakt.) Ten tweede was ik te bestuurlijk ingesteld voor het opstandige clubje dat toen daar de pen voerde. Ik kon niet zoveel met vrijblijvende kritiek. De vraag waarmee ik bleef zitten, was steevast: hoe moet het dan? Na drie maanden waren de redactie en ik op elkaar uitgekeken. Ik vertrok zonder problemen en zonder spijt.

Aan het einde van mijn studietijd werd mij gevraagd de leiding van het studentenreisbureau NBBS over te nemen. Dat werd toen geheel door vrijwilligers geleid. Ik heb dat ruim een jaar gedaan. Vliegtuigen charteren, hotels boeken, schepen met studenten vullen en ruzies beslechten. Het was leuk en praktisch werk en het stelde mij in staat veel in de Verenigde Staten te komen.

Wat had ik aan het einde van mijn studie, in 1959, vlak voordat ik naar Afrika zou reizen om daar olie te verkopen, in mijn mars? Ik wist wat een differentiaalvergelijking was. Ik kon een

niet te moeilijke passage van Plato vertalen. Ik kende het verschil tussen de christologie van Arius en die van Athanasius. Ik had wat van Bergson gelezen. Ik wist hoe je een studentenorganisatie moest leiden. Ik was, zoals dat in het Engels heet, *Jack of all trades and master of none.* De vraag is nu, of ik mij niet beter had kunnen concentreren op één enkel onderwerp - welk dan ook - om daar, na zes jaar studie, ook echt iets van af te weten. Studeren als een egel eerder dan als de vos die ik eerder noemde.

Hier kom ik terug op Isaiah Berlins boek *The Hedgehog and the Fox*, dat ik van Renate Rubinstein heb gekregen. Het motief is van de Griekse dichter Archilochus, die schreef: 'De vos kent vele zaken maar de egel weet één groot ding.' Berlins boek gaat over Tolstoj en diens kijk op de geschiedenis en het leven. Tolstoj zag de geschiedenis als een grote verzameling minuscule deeltjes die om integratie vragen. Hij zag de werkelijkheid in al haar veelvormigheid maar geloofde in één groot en onverdeeld geheel. Hij streefde naar een universeel verklarend beginsel. Tolstoj heeft die visie nooit bereikt. Hij heeft altijd het vele gezien, nooit dat ene. Tolstoj was de vos die een egel wilde zijn. Het is een vraagstuk dat de Griekse filosofen in hoge mate heeft beziggehouden: het ene en het vele.

Als ik nu terugkijk op mijn studie, zoals mijn opdracht luidt, dan is mijn slotsom dat ik er beter aan had gedaan mij te wagen aan één groot onderwerp - klassieke letteren, wiskunde, geschiedenis - om dat als hechte basis te gebruiken voor verdere bezigheden. Nu miste mijn studie onvermijdelijk de diepgang die slechts na jaren van geduldige concentratie kan worden verworven. Dat had iets onbevredigends. Zelf moet ik het destijds ook zo hebben gevoeld want al tijdens het begin van mijn eerste baan heb ik een tweede studie ter hand genomen, het recht, die ik wel van het begin tot het einde heb doorlopen. Maar dat was aan een andere universiteit. Mijn advies aan beginnende studenten is dan ook: doe niet als ik, beperk je tot één groot onderwerp - liefst van fundamentele aard -, studeer als egel en niet als de vos die ik destijds was.

Nu wordt mij nader gevraagd wat de betekenis van mijn studie voor mijn verdere loopbaan is geweest. Dat is een moeilijke vraag. Ik verkeerde immers niet in de positie van een student medicijnen die later arts wordt of een studente Frans die dat vak gaat onderwijzen. Neen - met mijn doctoraal filosofie op zak ging ik olie verkopen in Afrika. Daar wist ik niets van af. Ik herinner me nog de meewarige blik van de Nederlandse ingenieur die mij daar moest uitleggen wat een flens was.

Men kan het probleem ook in meer algemene zin formuleren. Waarom maken mensen een bepaalde keuze? Soms is daar een enkele, duidelijk aanwijsbare reden voor. Maar meestal, zo lijkt me, is een keuze - en zeker een belangrijke - een soort uitstulpsel van al hetgeen vooraf is gegaan. Het leven, om even tot Tolstoj terug te keren, is een lange serie van minuscule voorvallen die om integratie vragen. Wanneer begint die serie? Natuurlijk bij de geboorte. Maar u bent niet gekomen om te luisteren naar geleuter over mijn eerste levensjaren.

Het Engelse gezegde beweert: *The boy is father of the man.* Omwille van het Europees evenwicht nu een Franse uitspraak: *On prend ses manières à quinze ans.* Terug dus naar het gymnasium. Daar heb ik alles geleerd wat van essentieel belang voor mijn verdere leven is geweest: de toewijding, de nauwkeurigheid, de zelfdiscipline, de klassieke cultuur.

Zeker, de universiteit heeft mijn blik verruimd en mijn kennis vermeerderd. Maar de essentie had ik al begrepen - en goed begrepen.

Ik wil hiermee niet beweren dat mijn studie van geen enkel belang voor mijn loopbaan bij Shell is geweest. De meeste van mijn collega's waren Brits en hadden uiteenlopende onderwerpen gestudeerd: geschiedenis, economie, architectuur. Had ik niet gestudeerd, misschien had ik het zelfvertrouwen gemist dat nodig was om vooruit te komen in die omgeving van mandarijnen.

Ik weet het: om carrière te maken in het zakenleven moet men beschikken over gezond verstand, sociale intelligentie en energie. Een universitaire studie hoort daar, strikt genomen,

niet noodzakelijk bij. Er zijn ook voortreffelijke leiders van grote ondernemingen geweest die direct na hun middelbare school hun bedrijf zijn binnengestapt. Maar dergelijke natuurtalenten blijven uitzonderingen. Ik was zo'n uitzondering niet. Ik had baat bij de tijd die ik aan de universiteit had doorgebracht, ook al was een studie van het Swahili in strikte zin handiger geweest dan een van Kant. En dat ik leiding had gegeven aan twee studentenorganisaties was zeker een nuttige ervaring voor het werk dat ik voor Shell zou gaan doen.

Anders is het met mijn tweede loopbaan, die als politicus. Een groot deel van de klassieke literatuur gaat over de politiek. Zij bevat veel aansporingen om zich bezig te houden met de openbare zaak. Vooral de Romeinse republiek met haar *cursus honorum* - haar opeenvolging van openbare ambten die naar het consulaat moest leiden - en haar geschiedschrijvers zijn vol van aanwijzingen daartoe. Ik herinnerde mij die levendig toen ik, op 44-jarige leeftijd, besloot mij te wijden aan de politiek.

Ondertussen was Tolstojs serie van minuscule gebeurtenissen zestien jaar langer geworden. Al het eerdere beïnvloedt het latere. Zo ook is het werken voor de voortreffelijke onderneming die Shell is, van belang geweest voor mijn functioneren als politicus. Het heeft mij kennis gegeven van de wereld in het algemeen en de oliewereld in het bijzonder, en vertrouwd gemaakt met het leven in een grote multinationale bureaucratie. Als staatssecretaris en later als minister heb ik daar veel aan gehad.

En verder moet iedere politicus iets van een generalist hebben. Hij moet van vele markten thuis zijn. Wat dat betreft, was het misschien toch goed dat ik heb gestudeerd als vos en niet als egel. Heb ik aankomende studenten dan niet net geprobeerd van het tegendeel te overtuigen? Zeker, maar niet iedere student hoeft fractievoorzitter te worden. Dat zou zelfs zeer ongewenst zijn.

De canon

Er zijn mensen die menen dat Europa zijn hoogtepunt heeft beleefd tijdens de Middeleeuwen. Toen was er immers maar één godsdienst: het christendom in zijn katholieke variant; en maar één taal, althans voor de elite, en dat was het Latijn. Zo konden lieden van allerlei herkomst aan de Sorbonne, in Bologna of in Leuven studeren.

Canon

Ik ben het niet eens met die stelling over het hoogtepunt want ik vind penicilline en de moderne tandartsboor ook belangrijk. Maar ik erken dat een gemeenschappelijke taal en referentiekader de communicatie vergemakkelijken omdat veel verzwegen kan worden dat mag worden verondersteld bekend te zijn. Ik verzeker u dat wie op Java in het Indonesisch of in Tanzania in het Swahili over tradities wil praten, bij het nulpunt moet beginnen. Meestal leiden die gesprekken tot het vaststellen van verschillen. Aan een echte discussie komt men dan niet toe. Er is dus veel te zeggen voor zo'n gemeenschappelijk referentiekader. Tegenwoordig wordt dat *canon* genoemd.

Daarover is in de pers een uitvoerige discussie gevoerd. Sommigen beschouwen een dergelijke canon als een knellend keurslijf. Anderen vinden hem hoogst noodzakelijk, vooral ter zake van de geschiedenis. Waarom juist in dat vak is duidelijk voor wie met treurnis heeft waargenomen hoe het onderwijs erin jarenlang heeft gezucht onder de bestudering van projec-

ten zoals ‘De slavernij door de eeuwen heen’. Ik heb niets tegen dergelijke projecten maar zij moeten toch stoelen op kennis van de chronologie en daar ontbrak het aan. Dat leidde tot leden van de Tweede Kamer die dachten dat Willem van Oranje in Dokkum was vermoord. Gelukkig is dat projectonderwijs nu grotendeels afgeschaft en is feitenkennis in ere hersteld. Zie de alleraardigste verzameling schoolplaten over de geschiedenis die Jan Blokker en zijn twee zoons hebben samengesteld. Zie ook het boekje *Kortweg Nederland - wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* van Bank, Van Es en De Rooy.

Ik vind kennis van de vaderlandse geschiedenis belangrijk dus ik juich deze ontwikkeling toe. Niet iedereen doet dat. Zo noteerde *NRC Handelsblad* enige tijd geleden in een hoofdartikel: ‘Wat voorheen vaderlandse geschiedenis heette, is inmiddels een besmette term geworden, die te veel riekt naar nationalisme en superioriteitsgevoelens.’ De krant was het daar overigens niet mee eens want het hoofdartikel vervolgde: ‘Als wij niet willen weten wat Nederland heeft gemaakt, staan wij ook met lege handen tegenover alle nieuwkomers die we zo graag zouden zien integreren.’

Cultureel woordenboek

Het is duidelijk dat we hier midden in het debat over het multiculturalisme zitten. Wie denkt dat het debat hier heftig is, vergist zich. Dat debat was feller in de Verenigde Staten. Prof. E.D. Hirsch van de Universiteit van Virginia heeft daar in 1987 het handboek *Cultural Literacy* uitgegeven, met als ondertitel: *What Every American Needs to Know.* Het verschijnen daarvan was voorpaginanieuws. De kritiek erop was onmiddellijk en scherp. ‘Wat verbeeldt prof. Hirsch zich wel dat hij meent te kunnen aangeven wat iedere Amerikaan moet weten?’ ‘Deze kennis komt voort uit d.w.e.m. = *dead white European males.*’ ‘Waarom niet ook de Chinese en Vietnamese cul-

turen?' 'Dit boek verwaarloost de zwarte Amerikanen en beledigt achtergestelde groepen als vrouwen en homo's.' Het motto van de Verenigde Staten is: 'E pluribus unum', uit velen één, maar dat motto wordt steeds meer aangevochten.

Prof. Hirsch heeft in Nederland navolging gehad en wel in de vorm van het *Cultureel Woordenboek* dat voor het eerst in 1992 door Dolph Kohnstamm en Elly Cassee is samengesteld. Het bestaat uit veertig hoofdstukken, zoals aardrijkskunde, astronomie, godsdienst, wereldpolitiek (waar ikzelf aan heb meegewerkt) en - inderdaad - vaderlandse geschiedenis. De hoofdstukken bevatten de belangrijkste feiten en begrippen van het desbetreffende onderwerp. Dat *Cultureel Woordenboek* is eigenlijk een canon op zichzelf, want hoewel niemand het in zijn geheel achter zijn kiezen zou willen krijgen, mag men wel veronderstellen dat wie zich voor het ene of andere onderwerp interesseert, zich de feiten, in dat hoofdstuk vermeld, eigen zal willen maken. Het is goed te weten dat het *Cultureel Woordenboek* veel succes heeft gehad en dat een onaangename discussie zoals die in Amerika heeft gewoed, Kohnstamm en Cassee bespaard is gebleven.

De Verlichting

De geschiedeniscanon zou natuurlijk niet slechts op Nederland mogen slaan. Straks kom ik te spreken over de klassieke geschiedenis. Nu wil ik het hebben over de Europese. De Renaissance moet in de canon aan bod komen, evenals de Verlichting, de Franse en Amerikaanse revoluties en zo meer. Ik vermeld de Verlichting hierbij uitdrukkelijk, want daarmee is iets merkwaardigs aan de hand. Er is sinds enige jaren een stroming die de Verlichting in een kwaad daglicht wil stellen. Een belangrijk persoon binnen die stroming is de Engelse hoogleraar John Gray, volgens wie zowat alle moderne euvels uit de Verlichting zijn voortgekomen: niet alleen het communisme en dus de goelag, maar zelfs het nationaalsocialisme. Men zou

gedacht hebben dat als iemand zich tegen de Verlichting heeft gekeerd, het Hitler is geweest. Maar prof. Gray ziet in communisme en nationaalsocialisme vooral pogingen de samenleving naar een blauwdruk om te vormen, naar een *Intelligent Design* zou men geneigd zijn te zeggen. Nu valt niet te ontkennen dat sommigen tijdens de Franse Revolutie iets dergelijks in de zin hadden. Maar de Verlichting reduceren tot Saint Just en Babeuf is grotesk. Het Duizendjarige Rijk als uiteindelijk gevolg van Voltaire? Belachelijk.

Er zijn verschillende vormen van de Verlichting geweest. De Schotse moraalfilosofen meenden dat ieder mens zijn eigen unieke waardigheid heeft. De Duitse Verlichting legde veel nadruk op de humaniora. Lees Lessings *Nathan der Weise* en de parabel van de drie ringen. (Dan moet men liefst Duits kunnen lezen. Ook daar kom ik nog op terug.) Het is waar: in Frankrijk was de Verlichting strijdbaarder en misschien ook fundamenteler. Maar om de contradictio in terminis 'verlichtingsfundamentalisme' daarop te baseren is bizar. Toch is dat de term die in Nederland nu opgeld doet.

Verlichtingsfundamentalisme

Zo hekelt de een de 'universalistische zendingsdrang van de lekenpriesters van de *laïcité*'. 'Verlichting en dwang zijn onverenigbaar,' zegt de ander terecht, 'maar dat inzicht wordt door verlichtingsfundamentalisten met voeten getreden.' Tegen wie richten zich deze banvloeken? Tegen mensen als Paul Cliteur, Afshin Ellian en Ayaan Hirsi Ali. Zij wijzen op de punten waar de traditioneel beleden islam in conflict is met fundamentele westerse waarden als de gelijkheid van man en vrouw en de vrijheid van het eigen oordeel. 'Sapere aude' - durf te denken - schreef Kant maar die kern van de Verlichting wordt door de dogma's van de islam verworpen. Zij die daartegen in het geweer komen wordt een 'intellectuele jihad tegen de islam' verweten. De historicus Han van der Horst schrijft dat

‘Ayaan en haar vrienden’ zelfs ‘de geestelijke nazaten van Robespierre’ zijn. Het is ongelooflijk maar waar.

De term ‘verlichtingsfundamentalisme’ komt dus uit de hoek van de multiculturalisten. Het merkwaardige nu is dat zij die deze term gebruiken zichzelf rekenen tot het linkerdeel van het politiek spectrum. Het zijn mensen die zich wat betreft Nederland altijd kritisch hebben uitgelaten over het katholicisme en het gereformeerde geloof; die zich hebben warm gemaakt voor het feminisme; maar nu het gaat om de islam, critici daarvan beschuldigen van een ‘agressief universalisme’. Zij zijn kritisch thuis, conformistisch in den vreemde. Ofwel: de splinter in eigen oog weegt zwaarder dan de balk in de ogen van de ander.

Sommigen zullen geneigd zijn deze zaken te beschouwen als onbelangrijk gerommel in de gewelven. Zij vergissen zich. Het kabinet zit niet in een gewelf. Wat zegt onze minister van Justitie Piet Hein Donner? ‘De Verlichting, de gedachte dat er niet meer is dan je ziet of begrijpt met je verstand, is ook een geloof.’ Dus volgens hem staan protestantisme, katholicisme, de islam en de Verlichting op één rij: alle vier een geloof. Dit terwijl de Verlichting juist elk geloof aan een kritisch onderzoek wil onderwerpen.

Verder wil minister Maria van der Hoeven een breed debat over de evolutietheorie en de scheppingsgedachte. Zij vindt dat de evolutietheorie niet compleet is. Dat is misschien waar maar zeggen dat nog niet alles is verklaard, is natuurlijk geen alternatieve hypothese. Maria van der Hoeven wil geloof en wetenschap vermengen. Wetenschappers houden geloof en wetenschap graag gescheiden. ‘Ik vind dat jammer,’ zegt de minister, ‘de kracht van de wetenschap is juist de ander in zijn wetenschap te erkennen.’ Hiermee verklaart zij het scheppingsverhaal tot wetenschap, wat het natuurlijk niet is.

Denk niet dat deze en aanverwante verschijnselen tot Nederland beperkt zijn. In Canada is voorgesteld de sharia rechtsgeldigheid te geven voor hen die zich daarop willen beroepen. Gelukkig is dat voorstel afgewezen, onder andere

door het optreden van Ayaan Hirsi Ali daar. Op 21 juni 2005 is in Engeland een wet aangenomen geheten *Incitement to Religious Hatred Act.* Wij kennen een half millennium van bijbelkritiek. Waarom moet godsdienstkritiek beperkt blijven tot het christendom? '*Do we really have to fight for the Enlightenment all over again*?' riep Salman Rushdie wanhopig uit.

Latijn

Ik keer terug tot mijn uitgangspunt: de wenselijkheid van een algemeen aanvaard begrippenkader dat de communicatie vergemakkelijkt. In het Engelse Lagerhuis van de achttiende eeuw - het Lagerhuis van Fox en Pitt - was dat het Latijn en de geschiedenis van Rome. Iedereen was thuis in de Latijnse literatuur. Iedereen las dezelfde schrijvers, zoals Cicero - toen Tully genoemd. Wanneer iemand het had over een *homo novus*, de *cursus honorum* of het principaat, wist iedereen wat daarmee werd bedoeld.

In Nederland was het Latijn ook belangrijk: denk aan Erasmus, Hooft en de Latijnse School. Maar in de negentiende eeuw nam die kennis af. Er werd nog college in het Latijn gegeven, maar als de hoogleraar zei: 'Laat iemand een raam opendoen', werd dat meestal braaf opgeschreven zonder dat iemand iets deed.

Wel werd in het Latijn geëxamineerd, althans in de klassieke talen. De hoogleraren Latijn en Grieks deden dat in één zitting, niet altijd in goede verstandhouding. Van twee ruziënde professoren werd verteld dat toen de graecus aan bod kwam, hij zei: 'Nunc ad seriora transeamus.' De latinist retalieerde door zijn vingers in zijn oren te stoppen.

Zelf heb ik tweemaal in de Kamer klassieke termen gebezigd. De eerste keer toen ik het had over invloed en naar het gedicht van Leopold 'O□νου □να σταλαγμον' verwees. De tweede keer was in een debat over immigratie, toen Janmaat mij wilde ondersteunen en ik zei: 'Non tali auxilio nec defensori-

bus istis.' Na het debat kwam de griffier vragen wat ik nu eigenlijk had gezegd. Ik had het niet moeten doen.

En eenmaal in een debat buiten de Kamer. Ik had een gewiekste tegenstander. Het debat betrof onder meer de godsdienst. Ik bracht naar voren: 'Zoals Socrates zei: "Quod supra nos, nihil ad nos." Mijn tegenpartij merkte droogjes op: "Ik dacht dat Socrates Grieks sprak." Ik werd uitgelachen en kon dat natuurlijk niet op mij laten zitten. Met behulp van een hersenverzwikking antwoordde ik: 'Zo u wilt, "οσα □περ □μας μηδεν προς □μας".'

Daarmee oogstte ik wel een applausje maar tot de dag van vandaag weet ik niet of het wel goed Grieks was. Vooral dat 'προς' zit mij dwars.

Misschien kan iemand mij nu vertellen wat het had moeten zijn.

Frans en Duits

Wat zou het fijn zijn als de leden van de Tweede Kamer net zo thuis waren in het Latijn en de Romeinse geschiedenis als het Lagerhuis van de achttiende eeuw. Maar helaas, dat is niet meer het geval. En het valt ook niet te herstellen. Wat voor parlementariërs geldt, gaat ook op voor studenten - afgezien van degenen die klassieke talen studeren. Enigszins tot mijn eigen verbazing ben ik benoemd tot deeltijdhoogleraar aan de universiteiten van Leiden en Delft. Mijn opdracht luidt: Intellectuele Achtergronden van Politieke Ontwikkelingen. Ik heb dus wekelijks te maken met studenten. Wat mijn werk bemoeilijkt, is hun gebrek aan talenkennis. Dan heb ik het nog niet eens over de kennis van de klassieke cultuur. Neen: het gaat mij hier om een enigszins behoorlijke kennis van het Frans en Duits.

Wanneer ik spreek over de invloed van Rousseau op de Franse Revolutie, verwijs ik naar het fraaie hoofdstuk daarover in het *Dictionaire de la Révolution française* van François Furet en

Mona Ozouf. Dat is niet vertaald. Dus ligt het buiten het bereik van mijn studenten. Wanneer ik hun vraag een stuk van Goethes veel vertaalde *Werther* in de oorspronkelijke taal te lezen omdat het geschreven is in het mooiste Duits ooit, vormt dat voor velen een obstakel. Met de kennis van het Frans en, in mindere mate, het Duits is het in Nederland bedroevend gesteld. Wat kan het gymnasium daaraan doen?

Grammatica en syntaxis

Leerlingen op het gymnasium besteden veel tijd aan het onder de knie krijgen van de techniek van het Latijn en het Grieks. Het komt mij voor dat vergeleken met die tijd en moeite de teksten die zij op school uiteindelijk te lezen krijgen, betrekkelijk bescheiden zijn. Ik vraag mij af in hoeverre hun inspanning rendeert, dat wil zeggen of de teksten die zij in het origineel te lezen krijgen de moeite waard zijn van hun worsteling met grammatica en syntaxis.

In de tijd dat ik op het gymnasium zat, hadden de alfa's negen uur Latijn en tien uur Grieks in de week. Er werd geëxamineerd op ongekende teksten van Homerus, Herodotus en een tragedie; en wat betreft het Latijn van Tacitus, Livius en Vergilius. Het rendement was toen hoog, hoewel niet zo hoog als toen mijn vader naar datzelfde gymnasium ging. Hoe minder uren, des te lager het rendement want grammatica en syntaxis blijven natuurlijk dezelfde. Er komt een punt waar dat rendement negatief wordt. Ik vraag mij af of dat punt is bereikt en beschouw die vraag in het licht van een onvoldoende kennis van het Frans en het Duits.

Aan de andere kant is duidelijk dat indien gymnasia geen kennis van de klassieke literatuur en cultuur zouden voortbrengen, zij net zo goed kunnen ophouden te bestaan. Hoe kan het rendement van de inspanning van de leerlingen worden verhoogd? Doel is, nogmaals, kennis van de klassieke literatuur, geschiedenis en cultuur. Kennis van grammatica en

syntaxis zijn middel, geen doel. Valt niet te overwegen die grammatica en syntaxis te laten voor wat zij zijn en breed gebruik te maken van vertalingen? Alle belangrijke teksten zijn immers in het Nederlands vertaald, en goed vertaald.

Voorstel

Voor u mij nu met pek en veren besmeurd de zaal uit jaagt, wil ik proberen u lekker te maken met het volgende studieprogramma Grieks. Volgens de tabel die ik onder ogen heb gehad, begint het onderwijs in Grieks in de tweede klas met drie uur in de week. In de derde klas krijgen de kinderen vier uur Grieks, in de vierde klas drie uur, in de vijfde weer vier en in de zesde weer drie uur. Wat zou men in die tijd kunnen doen op basis van vertalingen in het Nederlands?

In de tweede klas zouden de leerlingen 24 boeken van Homerus kunnen lezen - iedere week een boek - plus een aantal teksten van Pindarus en Hesiodus. Daarnaast zou geleerd kunnen worden over de oudste geschiedenis van de Grieken, van de τυραννοκτονοι en Solon, van Troje en Knossos.

In de derde klas zou de gehele Herodotus kunnen worden gelezen. Daarnaast zou het onderwijs de oorlogen met Perzië, de Atheense democratie en handelsmacht en de Griekse kolonisatie kunnen betreffen.

In de vierde klas zou de hele Thucydides kunnen worden gelezen met daarnaast Plato's *Politeia*, waar de Peloponnesische oorlog onder andere het verschil in aard tussen Athene en Sparta betreft. Op die wijze zou het werk van de grote geschiedschrijver inderdaad een ‘κτημα □ς □ει’ zijn. Nu komt hij slechts op een enkel gymnasium aan bod.

In de vijfde klas dan de tragedieschrijvers, in het bijzonder de lotgevallen van het huis der Atriden. Misschien ook de komedie: Aristophanes en Menander, plus het een of ander over het hellenisme.

Dan in de zesde klas de wijsbegeerte, niet alleen de dialogen

uit Plato's middenperiode maar ook zijn *Timaeus* vanwege de ongehoorde invloed ervan. Daarnaast *De Ethica Nicomachea* van Aristoteles. Voorts teksten van Epictetus, Marcus Aurelius en misschien zelfs Plotinus.

Voor Latijn iets soortgelijks, met grote lappen Livius, Caesar, Cicero, Sallustius, Vergilius, Ovidius in de mooie vertaling van Marietje d'Hane Scheltema en Tacitus, plus veel aandacht voor de Romeinse geschiedenis en politiek.

Ik weet het: mijn voorstel is onnauwkeurig. Het zou nauwkeurig moeten worden geëxpliciteerd. Maar ik vind een dergelijk lesprogramma om van te watertanden. Ik maak mij sterk dat leerlingen na het doorlopen van een dergelijk programma zeer veel meer van de klassieke geschiedenis, literatuur en cultuur afweten dan die van nu. En in minder tijd. En de uitgespaarde tijd zou dan kunnen worden gebruikt voor meer onderwijs in Frans, Duits en Engels.

Nadeel

Wat pleit tegen mijn voorstel? Verlies van kennis van de Latijnse en Griekse grammatica en syntaxis. Leerlingen zullen niet meer weten wat de *aoristus* en de *ablativus absolutus* zijn, noch dat de *oratio obliqua* in de verleden tijd de conjunctivus regeert, wat in het Duits ook zo is. Voor hen die talen gaan studeren is dat een nadeel. Maar daar staat een zeer veel bredere kennis van de klassieke cultuur tegenover.

Volgens sommigen leert onderwijs in de klassieke talen leerlingen nauwkeurigheid, □κριβεια, te beoefenen. Maar zou dit niet ook kunnen door middel van het Frans? Chateaubriand heeft een compacte stijl van schrijven. Wie hem leest, moet ook goed kijken wat er staat. Leert onderwijs in de wiskunde geen nauwkeurigheid? Denken al die mensen die nooit de grammatica van Latijn en Grieks hebben geleerd, dan onnauwkeurig?

Natuurlijk zullen er leerlingen zijn die erop staan Latijnse

en Griekse schrijvers in de oorspronkelijke taal te leren lezen. Dat moet mogelijk zijn maar dan buiten normale schooluren. Zo was dat vroeger met Hebreeuws en nu met Arabisch en Turks.

Ik zou graag teruggaan naar negen uur Latijn en tien uur Grieks in de week. Maar ik mag mijn voorkeur niet laten gelden. En moet praktisch zijn.

Intellectuele pleinvrees

Een eenvoudig en toch opvallend zinnetje van een vermaard intellectueel luidt: *Waarom zijn de meeste intellectuelen die in de politiek gaan schurken?* Het betreft een vraag die bij uitstek in de twintigste eeuw zou thuishoren - want die eeuw kende meer intellectuele schurken dan welke eeuw ook - maar zij werd gesteld door Socrates zelf, de eerste filosoof die zich over de politiek uitliet en dat met de dood moest bekopen.[1] Tussen de politiek en de intellectuelen botert het dus al heel lang niet. En vandaag is dat niet anders.

Wat zijn de rol en de betekenis van intellectuelen in de samenleving in het algemeen en in de politiek in het bijzonder? Waarom slaan intellectuelen in de politiek de plank zo vaak mis? Het zijn vragen die mij lang hebben beziggehouden. Ooit wilde ik een proefschrift schrijven over de pathologie van de antidemocratische intellectueel. In plaats daarvan ben ik olie gaan verkopen. Dat was een verstandige keuze. Voor iemand die vroeger met de wijsbegeerte flirtte en die via de olie uiteindelijk zelf in de politiek belandde, gaat het hier - zult u begrijpen - niet alleen om academische vragen.

1

Laat ik beginnen bij de aanzuigende werking van het totalitarisme op de Europese intellectuelen van de twintigste eeuw. Daarmee doel ik op journalisten, schrijvers, filosofen, universitair docenten, studenten, kunstenaars, theologen, dominees, kortom: de groep mensen die we collectief omschrijven

als de intelligentsia en die zich bedient van de macht van het geschreven en gesproken woord. Kenmerkend voor deze intellectuelen is dat zij zich mengen in het publieke debat zonder zelf politieke verantwoordelijkheid te dragen of ooit gedragen te hebben. Bovendien presenteert men zich graag als het morele geweten van de natie.

De Europese intelligentsia was - op papier - in staat zand in de communistische en nationaalsocialistische propagandamachines te strooien. Maar dat gebeurde onvoldoende. Er trad zelfs een omgekeerd effect op. Leugens werden niet ontmaskerd maar verwelkomd. Veel intellectuelen lieten zich betoveren door de magie van het totalitarisme. De Fransman Julien Benda sprak al in 1927 van *La trahison des clercs*, het verraad der intellectuelen die de verlokking van de politiek niet konden weerstaan. Dat verraad kreeg een lang vervolg. (Benda zelf zou er niet aan ontsnappen. Hij werd later communist.)

2

In het Duitsland van de jaren dertig lieten leidende filosofen als Martin Heidegger en Carl Schmitt zich voor het nazikarretje spannen. Zoals bij veel Hitler-sympathisanten kwam deze steun deels voort uit het opportunisme dat de mens eigen is. Heidegger werd door de nazi's beloond met het rectoraat van de Universiteit van Freiburg en Schmitt werd - zij het maar voor even - kroonjurist van het Derde Rijk.

Maar er was meer aan de hand. Beide denkers waren politiek verblind door oprecht beleden overtuigingen volgens welke de parlementaire staatsvorm niet deugde. Zij wilden een samenleving die meer vitaliteit en elan uitstraalde. Hun motivatie was dus niet uitsluitend gebaseerd op opportunisme - met filosofen zijn de dingen nooit zo eenvoudig - maar op een heuse filosofische idee, die zij ook na de oorlog niet helemaal konden loslaten.

Heideggers politieke bedoelingen bleven vaag maar in elk

geval wilde hij de democratie vervangen door iets wat minder sloom en vulgair was. Het nazisme lag in 1933 voor de hand. Schmitt was dezelfde mening toegedaan. Hij vond dat het liberalisme het wezen van de politiek - het onderscheid tussen vriend en vijand - smoorde in staatsrechtelijk geneuzel over regels, wetten en procedures en in moreel gehakketak tussen zedenprekers. Daartegenover plaatste hij de noodzaak van de politieke strijd, waarin de mogelijkheid van een gewelddadige dood altijd besloten lag, een strijd die hij verheerlijkte.

De afloop is bekend. Na Auschwitz was het met de intellectuele aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme gedaan. Het was besmet. Hoewel de apologeten ervan nog steeds worden gelezen en geprezen is dat nog steeds zo.[2]

3

Voor het communisme geldt een ander verhaal. De Sovjet-Unie, die als winnaar uit de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog tevoorschijn was gekomen, kon veel meer dan het nationaalsocialisme rekenen op de steun van westerse intelligentsia. Een Comité van Waakzaamheid van anticommunistische intellectuelen was er niet. Men wilde liever niet weten wat Lenin en Stalin hadden aangericht onder hun bevolkingen. Westerse journalisten, filosofen en schrijvers gingen voor korte bezoekjes naar de Sovjet-Unie en later China of Cuba. Zij kwamen met de mooiste verhalen thuis.

Na het demasqué van Stalin in 1956 werd het moeilijk de feiten te verdoezelen. Chroesjtsjov zelf gaf toe dat miljoenen mensen waren mishandeld, verhongerd of vermoord. Niettemin werden deze wandaden met de mantel der liefde bedekt - vooral door intellectuelen. Een Leningradse recensente schreef naar aanleiding van Arthur Koestlers *Nacht in de middag* dat het leek alsof er een samenzwering bestond tussen de communistische partij van de Sovjet-Unie en een groot aantal westerse intellectuelen om het sovjetvolk te onderdrukken.

4

Een boeiender vraag is hoe deze verontschuldigende houding moet worden verklaard. Waarom lieten zo veel intellectuelen zich zo om de tuin leiden? En wat zegt dat over intellectuelen in het algemeen?

Het antwoord ligt misschien in de idee dat het communisme, net als de Franse Revolutie, zijn oorsprong vond in de idealen van Verlichting en humanisme. De communist, zo werd veelal gedacht, werd door zijn nobele bedoelingen van zijn zonden verlost. Toegegeven, er waren fouten gemaakt. Maar dat waren uitvoeringsfouten, problemen die technische oplossingen hadden. Van het nationaalsocialisme kon dat niet worden gezegd. Dat was tot in zijn vezels doordrenkt van racisme, ongelijkheid en geweld. Nationaalsocialisten kenden geen waarden maar slechts waanzin. Het communisme was een ideologie. Uit Auschwitz kon niets groeien. Uit de goelag wel.

In haar boek *Pour une morale de l'ambiguité* (1946) stelde Simone de Beauvoir - een oprechte humanist - het als volgt:

> Het lynchen van een neger is niet vergelijkbaar met het uitvlakken van honderd opposanten. Het lynchen is een absoluut kwaad, het belichaamt het overleven van een samenleving die haar tijd gehad heeft, de voortzetting van een strijd tussen de rassen die moet verdwijnen; het is een vergrijp zonder rechtvaardiging, zonder pardon. Het uit de weg ruimen van honderd opposanten is zonder enige twijfel schandalig, maar kan een zekere logica hebben, een reden...[3]

Achter de lelijke feitelijkheid van het reëel bestaande communisme ging dus een ideaal schuil. En voor dat ideaal mochten wel wat pionnen worden geofferd. Al in 1917 zei de schrijver H.G. Wells: ‘Behalve enkele individuele wandaden, moordt de Sovjet-Unie voor een reden en met een doel.’[4] Dat maakte hem kennelijk nogal wat uit. De historicus Eric Hobsbawm verdedigde tachtig jaar later dezelfde opvatting. In een inter-

view werd hem gevraagd of het de miljoenen doden waard was geweest indien het communisme uiteindelijk wél in zijn doel was geslaagd. Hobsbawm antwoordde 'ja'.[5] Om de communistische heilstaat te bereiken was alles geoorloofd.

Overigens is deze vergoelijkende houding hier en daar nog steeds gangbaar. Onlangs werd ik in een Brusselse straat ingehaald door een jongeman gekleed in wat ooit het voetbalshirt was van de Sovjet-Unie.[6] Veel bekijks had hij er overigens niet mee. Maar het deed mij denken aan het in 1997 in Frankrijk verschenen *Livre noir du communisme*, waarin de misdaden worden opgesomd van communistische regimes over de hele wereld.

Dat zwartboek creëerde een rel in Frankrijk. Niet omdat het aantal slachtoffers - tussen 85 en 100 miljoen - nog hoger werd geschat dan gevreesd. Men lag daar niet wakker van. Wat in het verkeerde keelgat was geschoten, was de suggestie van inleider Stéphane Courtois dat het communisme gelijkgesteld moest worden aan het nationaalsocialisme, een stelling die alleszins te billijken valt voor wie nuchter naar de feiten kijkt. Het nationaalsocialisme: 25 miljoen doden.[7] Het communisme: 85 miljoen, zij het gemeten over een langere periode. Allebei even totalitair en pervers. Misschien was het communisme zelfs erger, aldus Courtois.

Maar juist die stelling leidde tot grote verbolgenheid onder de intelligentsia, niet alleen in Frankrijk, waar men traditioneel niet ongevoelig is voor dit soort opmerkingen, maar ook daarbuiten. Het communisme, zo beweerden de critici van Courtois stellig, stond toch op een hoger plan.

Naar aanleiding van het zwartboek vertelde de Nederlandse communist Theun de Vries aan *De Groene Amsterdammer* hoe hij, tijdens een van zijn uitstapjes achter het IJzeren Gordijn, in conversatie raakte met zijn gids, een jonge Rus.[8] Die Rus deed zijn beklag over zijn communistische leiders, over de moorden, deportaties en onderdrukking van het volk, die volgens hem niet wezenlijk verschilden van die door de nazi's. Maar De Vries wist beter. 'Het nazisme,' zo legde hij het ver-

schil uit aan zijn jonge kameraad, ‘was een ideologie van desperado's.’ Het communisme was ‘een nobel idee’.

George Orwell zei eens: ‘*Only intellectuals can be that stupid.*’ Of in de variant van Hans Wiegel: ‘Daar moet je voor doorgeleerd hebben.’ Wie niet aanvoelt hoe hol deze verontschuldiging van De Vries klinkt in de oren van iemand die zijn ouders, kinderen of vrienden in concentratiekampen heeft zien verdwijnen, heeft zich opgesloten in geschriften over politieke idealen, utopieën en vals engagement, weggesloten van de wereld waarin individuen hun geluk moeten vinden. Want in de wereld van hier en nu kan het niemand iets schelen op welke filosoof, denker of profeet zijn beul zich beroept of namens wie hij niet mag zeggen of zelfs maar denken wat hij denkt.

Voor iemand met gezond verstand is er geen verschil tussen quasifilosofisch gefundeerde terreur en de terreur van desperado's. Wat telt, zijn de gevolgen voor individuele mannen, vrouwen en gezinnen. Maar voor veel intellectuelen hadden idealen en heilsverwachtingen een waarde die het belang van individuen deed verbleken. Daarom word ik soms wat zenuwachtig van publicisten en commentatoren die om visie in de politiek roepen.

5

Nu zult u denken: dit alles is verleden tijd. Het nationaalsocialisme is dood, de vlam van het communisme is gedoofd en de intellectuelen die daar als nachtvlinders omheen fladderden - en die nu in de nacht zijn verdwaald - zullen spoedig ook verdwijnen. Mij lijkt dat onwaarschijnlijk. Het betreft hier namelijk geen incident. De spanning tussen de intellectuelen en de politiek gaat dieper. Zij houdt verband met de wijze waarop intellectuelen invulling geven aan hun rol in de samenleving en in de politiek. Als gevolg van deze zelfdefinitie lijden intellectuelen aan een aandoening die hen vervreemdt van de liberale democratie.

De rol van de intelligentsia in de politiek kreeg vorm in het conflict tussen het democratische Athene en Socrates. Voor Socrates was filosofie liefde voor de wijsheid. En wijsheid was niet te koop op de *agora*, het Griekse marktplein waar burgers handeldreven en aan politiek deden. Hij vond de grote idealen, 'het goede', 'het schone' en 'het ware', tussen de sterren. De houding van Socrates ten aanzien van de politiek, politici en kooplieden was geringschattend. Wie zich met de politiek of de handel inliet, begeerde macht en geld en geen wijsheid.

En de wereld? Die vond Socrates maar een vreemde snuiter, die met zijn hoofd in de wolken[9] liep en wiens onduidelijke ideeën nutteloos waren en de maatschappelijke orde dreigden te ondermijnen. Van filosofen werd weinig goeds verwacht. Socrates werd om die reden door de Atheense democratie terechtgesteld. Dat was een traumatisch moment in de westerse filosofie. Sindsdien is de verhouding tussen intellectuelen en de politiek gespannen, zeker die tussen filosofen en de democratie. Er was sprake van jaloezie. Om niet te zeggen van een strijd op leven en dood.

De executie van zijn leermeester door het volk dwong Plato tot de conclusie dat filosofen de macht naar zich toe moesten trekken. Zij kregen daarbij een speciale missie: de verheffing van het volk. Intellectuelen moesten de regie in handen nemen omdat zij konden *zien.* Het volk zelf was blind. In Plato's blauwdruk van de ideale samenleving was er dan ook geen plaats voor democratie: een koning-filosoof zat op de troon. Aan opiniepeilingen deed hij niet. Aan blinden vraagt men niet de weg.

Dit ideaal van de koning-filosoof ligt ten grondslag aan het maatschappelijke zelfbeeld van de westerse intelligentsia. Veel intellectuelen beschouwen zichzelf als zieners met het alleenrecht op de waarheid en daarom op de macht. Vanwege deze pretentie heeft de intellectueel iets van een priester. Men wijst de weg naar het beloofde land.

Soms ook trachtte men dit ideaal in de praktijk te brengen - meestal zonder succes. Een uitzonderlijk voorbeeld is Lenin,

een echte intellectueel, die zijn boekenwijsheid direct in de politiek wilde en ook kon vertalen.

De meeste intellectuelen die actief aan politiek doen, laten gelukkig minder sporen na. Ver komen zij namelijk niet. Een recent geval is Mario Vargas Llosa, een van Zuid-Amerika's beroemdste schrijvers, die ooit als presidentskandidaat meedeed aan de Peruviaanse verkiezingen. Zonder resultaat. Hij verloor van 'El Chinito' Fujimori en verliet politiek en land.

Schoolvoorbeeld van de mislukte politieke ambitie van een intellectueel is nog steeds Plato zelf, die de twee achtereenvolgende tirannen van het Siciliaanse stadje Syracuse, vader en zoon Dionysius, voor zijn ideeën wilde winnen. Niet alleen bleven die inspanningen geheel zonder vrucht: zij leidden er toe dat Plato als krijgsgevangen slaaf werd verkocht op de markt van Aegina. Gelukkig was een medefilosoof daar zo vriendelijk hem vrij te kopen. Anders was er van Plato waarschijnlijk niets meer vernomen.

6

De meeste intellectuelen houden het bij het ventileren van meningen en het toespreken van zalen. Maar het feit dat het met die politieke meningen zo vaak misgaat, heeft veel te maken met de *hybris* die de zelfbekroonde koning-filosoof eigen is. In het diepste wezen van veel intellectuelen schuilt iets wat zich teweer stelt tegen de liberale democratie.

Voor waarheidszoekers is het lastig het regime van de mening van de dag te aanvaarden. De pretentie van filosofische diepte verdraagt zich slecht met oppervlakkig gepraat over de prijzen van brood versus wijn. De afkeer van het platte geweld van de democratie houdt misschien ook verband met een verlangen naar een moreel zuivere samenleving die alleen door de intellectueel kan worden verwezenlijkt. Dit utopische reikhalzen staat niet alleen haaks op de parlementaire democratie, met haar deelbelangen, partijenstrijd en compromissenpoli-

tiek, maar ook op de markteconomie.

De markt is *per definitie* anti-intellectueel. Orde ontstaat er op spontane wijze, zonder plan of blauwdruk. Feit is dat individuen zelf hun belangen op elkaar afstemmen via het prijsmechanisme. Als markten goed worden gereguleerd, gaat dat ook uitstekend. Maar uitstekend is voor de intelligentsia niet goed genoeg. Men wil sturen, van bovenaf. Men ontwaart hogere doelen en wil, liefst eigenhandig, de maatschappij die richting op duwen. Dat ligt besloten in de missie die de intelligentsia op zich heeft genomen. Voor zieners en koning-filosofen is het beeld van de onzichtbare hand van de markteconomie onverteerbaar. Dat maakt hen namelijk overbodig.

Men kan het ook anders zeggen: het syndroom waaraan de intellectueel sinds Plato lijdt is *agorafobie*, de afkeer van de publieke ruimte. *Agora* betekent marktplein. Dat was voor de oude Grieken de plaats waar men aan democratische politiek deed maar ook handeldreef. Met intellectuele agorafobie bedoel ik dus niet alleen de afkeer van de democratie maar ook van de *markt* - handel, kapitalisme, geld en consumentisme.

7

Het is daarom onwaarschijnlijk dat intellectuelen in de toekomst van antidemocratische flaters verschoond zullen blijven.

Sommigen menen dat met de val van de Muur de rol van de intellectueel in de samenleving en de politiek tot het verleden behoort. Fukuyama heeft deze theorie verdedigd. Het tijdperk van utopieën en grote verhalen was volgens hem voorbij - en daarmee eindigde ook de westerse traditie van de grote-verhalenverteller. De strijd tussen beginselen en ideologieën was beslist: het liberalisme had het gewonnen van het marxisme. Wat resteerde, waren technische en bestuurlijke vraagstukken: kwesties van een richtlijn of cultuursubsidie meer of minder. Zeker waren dit belangrijke vragen. Maar geen mens zat te wachten op de nobele visioenen van zogenaamde *maîtres-*

penseurs. Bij het beteugelen van de staatsschuld had men niets aan visionairs en profeten, aldus deze opvatting. Wat men nodig had, waren goede boekhouders.

Ik ben niet overtuigd van Fukuyama's theorie van de neergang van de antidemocratische intellectueel. Wel schuilt er een element van waarheid in. Van de socialistische intellectueel 'oude school', met een rotsvast vertrouwen in de planeconomie, collectief eigendom van productiemiddelen en ambtelijke regelkunst, zijn er weinigen over. Deze soort wordt inderdaad met uitsterven bedreigd. Zelfs in China gelooft men niet meer in de zegeningen van de centraal geleide economie.

Maar dat geldt niet voor een ander type intellectueel. Dit type valt moeilijk te plaatsen maar is verwant aan de school die in de jaren zeventig onder de naam 'nieuw links' bekendheid verwierf. In feite was er weinig nieuws aan 'nieuw links' want deze school putte inspiratie uit Rousseau en de negentiende-eeuwse Romantiek. En het gaat in de Romantiek om iets fundamentelers dan het uitvlakken van conjunctuurgolven en het herverdelen van inkomen en werk. De Romantiek komt in opstand tegen de hele moderne wereld, tegen de moderniteit en de Verlichting.

Nieuw Links was de belangrijkste telg van de Romantiek in het naoorlogse Westen. En in tegenstelling tot planeconomisch links, dat zich bij uitstek modern vond (en dat ook was), is deze antimoderne school niet met de val van de Muur ten grave gedragen. Nieuw, antimodern links is springlevend. Wel noemen wij deze school tegenwoordig bij een andere naam. In de jaren tachtig had men het vooral over 'postmodernisme', 'deconstructivisme' en 'poststructuralisme'. Nu gebruiken we de termen: 'antiglobalisme', 'multiculturalisme' of '*the politics of difference*'. Maar het zijn dezelfde thema's. En het is dezelfde retoriek.

De politieke agenda van deze beweging is mistig en wordt vooral gedefinieerd door een amalgaam van zaken waar men tegen is. Ik noem kort de volgende vier punten.

Ten eerste: men is *antikapitalistisch* en tegen de vrije markt.

Het kapitalisme is moreel corrupt. Coca-Cola en Exxon belichamen het kwaad van dit systeem en zijn verantwoordelijk voor de armoede in de derde wereld. Het is een bekende mantra geworden onder de antiglobalisten.

Ten tweede: men is *antidemocratisch.* Via democratische weg, zo wordt beweerd, kan geen vooruitgang meer worden verwacht. Politici zijn onbetrouwbaar want ingepalmd door het grote geld. Burgers zijn makke schapen in westerse consumentenparadijzen. Democratie is een eufemisme geworden voor neoliberaal kapitalisme.

Het derde punt: men is *antiwesters* en anti-Amerikaans in het bijzonder. Arundhati Roy, winnaar van de Booker Prize, zei in haar toespraak voor het World Social Forum:

> Toejuichen dat het Amerikaanse leger Saddam Hoessein heeft gearresteerd [...] is als Jack the Ripper vergoddelijken omdat hij de ingewanden heeft blootgelegd van The Boston Strangler.

Gesteld voor de keuze tussen de *Mad Mullahs* uit het Oosten en de *Malevolent Mickey Mouse* uit het Westen, weet zij niet zo zeker waar haar loyaliteit ligt. Westerse democratie of de taliban; George Bush of Bin Laden: voor Arundhati Roy is het lood om oud ijzer. De Franse filosoof Michel Foucault werd door dezelfde zelftwijfel geplaagd. Twee keer reisde hij voor een Italiaanse krant naar Teheran om te berichten over het regime van de ayatollahs. De Franse filosoof kon zijn bewondering voor de clerocratie van Khomeiny niet in bedwang houden. Hij zag daarin het ideaal van de onversneden volkssoevereiniteit, dat de moderne, westerse aanpak van de sjah had verslagen.[10]

Het vierde punt, ten slotte: men is anti de Verlichting en anti de wetenschap. De Verlichting is niet universeel maar een nieuwe variant van westers imperialisme dat niet-westerse culturen en levensvisies onderdrukt. De wetenschap is niet neutraal maar een politiek instrument om te disciplineren en te heersen. Aldus de antiglobalisten.

8

De pretenties van antimodern links werden overigens genadeloos blootgelegd in de beroemde affaire-Sokal. Alan Sokal is een Amerikaanse natuurwetenschapper die zich wild ergerde aan de postmoderne zotteklap van filosofen zoals Baudrillard, die in zijn boek *La guerre du Golfe n'a pas eu lieu* had beweerd dat de eerste Golfoorlog in de non-euclidische ruimte had plaatsgehad. Sokal besloot tot het uithalen van een practical joke. Hij schreef een serieus lijkend maar volkomen onzinnig artikel vol gewichtige citaten van beroemde Amerikaanse en vooral Franse intellectuelen. De titel: '*Transforming the boundaries: Towards a transformative hermeneutics of quantum theory*'. In dat artikel ondernam Sokal een frontale aanval op de Verlichting en de wetenschap. Natuurlijk, zo bezwoer hij zijn lezers, had zijn opvatting ook politieke implicaties: progressieve implicaties. En zowaar, hij kreeg zijn nepstuk langs de redactie van het befaamde tijdschrift *Social Text.*

De gevolgen lieten zich raden. Sokals stunt lekte uit en de antimoderne intellectueel stond in zijn hemd. Niet dat het wat uitmaakte. In Frankrijk ontstond een golf van protest. Het linkse weekblad *Nouvel Observateur* kopte in paniek: 'Zijn Onze Denkers Oplichters?' Maar uiteraard werden de lezers gerustgesteld. De gelederen sloten zich. Er was niets aan de hand.

9

Het moge inmiddels duidelijk zijn dat het hier niet alleen om *Spielerei* op de campus gaat. Het is zorgelijk dat de liberale democratie onder de antimoderne intellectuelen onbemind blijft. Plannen voor een gewelddadige opstand liggen er misschien niet. Maar het blijft knagen. De Romantische hang naar utopieën en revolutie leeft blijkbaar voort. Bovendien is het niet altijd onschuldige dromerij.

Overdag mag hij los, maar elke avond meldt hij zich weer aan

de poort van de Rebibbia-gevangenis te Rome: Toni Negri. Deze marxistisch-leninistische intellectueel zat gevangen voor medeplichtigheid bij de misdaden van de Italiaanse Brigati Rossi in de jaren zeventig. In oktober 2003 kwam hij vrij. Berouw toont hij niet. In 2000 verscheen van zijn hand het boek *Empire.* Negri schreef het *à quatre mains* met de jonge Amerikaan Michael Hardt, product van postmoderne literatuurtheorie. *Empire* is een onnavolgbaar mengsel van marxisme en multiculturalisme, van oudlinks en nieuwlinks. Maar wie het jargon wegdenkt, ziet een klassiek schema: het kapitaal regeert de wereld, de massa, die nu *multitude* heet, moet de macht grijpen en de wereld van broederschap en liefde zal aanbreken. In de laatste zinnen van dit boek zeggen de schrijvers:

> Dit is een revolutie die door geen macht kan worden beheerst, want biomacht en communisme, samenwerking en revolutie blijven samen, in liefde, eenvoud en ook onschuld. Dat is de onweerstaanbare lichtheid en vreugde van communist-zijn.[11]

10

De vraag is nu: hebben intellectuelen dan geen belangrijke maatschappelijke functie? Heeft de samenleving dan geen behoefte aan denkers en ideeën? Dat laatste is zonder twijfel waar. Het is ook duidelijk - ik geef dat grif toe - dat niet alle intellectuelen bezwijken voor de totalitaire verleiding van de koning-filosoof. De Europese intelligentsia heeft ook Shakespeare, Bach, Goya en Einstein voortgebracht, en in de politiek Cicero, Madison en Churchill.

Waar gaat het dan mis? En hoe moet het verder? Het antwoord op beide vragen ligt bij Augustinus, Bisschop van Hippo (354-430), die meer dan vijftien eeuwen geleden wees op het belang van een goede taakverdeling tussen politieke heersers enerzijds en de intelligentsia en priesterklasse anderzijds. Zijn inzicht gaat nog steeds op.[12]

De intellectuelen en de priesters regeren over ‘het ware’, ‘het goede’ en ‘het schone’ en zij bevolken de voorposten van de *civitas dei*: tempels, kloosters en universiteiten, waarin zij het contact met de eeuwigheid onderhouden. Politieke heersers bewaken de vrede en regeren over de publieke ruimte, de *civitas terrana.* Zij maken wetten en bezitten het monopolie op geweld zodat die wetten worden nageleefd. Er zijn dus twee verschillende domeinen waarop politici en intellectuelen elk hun eigen gezag kunnen doen gelden.

Welnu, het gaat mis indien beide domeinen - de civitas dei en de civitas terrana - met elkaar worden verenigd onder één heerser. Met andere woorden: het gaat mis als beide domeinen worden vermengd en als men het paradijs op aarde wil vestigen.

De pretentie dat te kunnen, komt meestal uit de hoek van de intellectuelen. Maar filosofie en politiek zijn verschillende terreinen. Politici beseffen dat heel goed. Ik denk niet dat generaal De Gaulle - geen bescheiden man - ooit Jean-Paul Sartres *Critique de la raison dialectique* (1960) naar de kroon heeft willen steken. Maar intellectuelen zijn minder bescheiden. Gesterkt door de conceptuele greep op zaken die ze in hun studeerkamer bereiken, menen ze ook een greep te kunnen doen naar de politieke macht. De gevolgen blijven meestal beperkt tot warrige stellingnames op opiniepagina's. Maar soms gaat het om meer. Dat komt doordat intellectuele wijsheid lang niet altijd samenvalt met politieke wijsheid. De deugden van de wijsgeer verschillen van de deugden van de politicus.

Allereerst: algemene begrippen zijn levensbloed voor de intellectueel. Maar in de politiek heb je daar weinig aan: daar gaat het om het beoordelen van concrete situaties, die steeds veranderen. Een negentiende-eeuwse Franse schrijver was hier kort over: ‘*Rien n'est plus dangereux que des idées générales dans des cerveaux vides.*’ Niets is gevaarlijker dan algemene ideeën in lege hoofden.

Het tweede punt: de drang tot systematiseren. Voor een na-

tuurkundige is dat nuttig. Maar in de politiek is het geen deugd. Want het voedt het misverstand dat de maatschappij en de economie vanuit een centraal punt kunnen worden gestuurd op basis van een doel of plan. Filosofen voelen zich beroepshalve aangetrokken tot de opvatting dat de samenleving aan superieur gewaand verstand dient te worden onderworpen. Dat in het Westen de sociale en economische orde spontaan tot stand komt, op basis van individuele voorkeuren en besluiten, is iets wat men liever vergeet. 'Intelligente mensen hebben de neiging het belang van intelligentie te overschatten.'[13]

Ten derde: de utopische verleiding. Dromen van een ideale wereld is het dagelijks brood van de dominee en de moraalfilosoof. Zonder gaat niet. Maar politiek is de kunst van het mogelijke. Politiek-utopisten ontkennen dat: tegenover de onvolmaakte wereld, waarin eigenbelang, afgunst en ongelijkheid de toon zetten, plaatsen zij een ideale wereld zonder deze zonden. Om deze heilstaat te bereiken, pleiten ze vervolgens voor revolutionaire middelen. 'Maar tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren.' Dergelijke pogingen het paradijs op aarde te vestigen leiden per saldo tot meer ellende dan geluk.

Het vierde en laatste punt: de politiek der goede bedoelingen: *Gesinnungspolitik.* Intellectuelen raken soms beneveld door hun eigen ideeën. Deze beneveling leidt ertoe dat politici worden beoordeeld op basis van het voornemen dat aan hun politiek ten grondslag ligt. Maar de weg naar de hel is met goede bedoelingen geplaveid. In de politiek tellen mooie bedoelingen niet. Het gaat om gevolgen en resultaten.

Het was een zestiende-eeuwse Florentijnse politicus die dat voor het eerst helder op papier durfde te zetten: 'Het goede is niet altijd en overal hetzelfde.' Dat is grote wijsheid. Het is belangrijk zijn lessen voor ogen te houden.

Dat betekent niet, tot slot, dat intellectuelen zich verre van de politiek moeten houden. Het betekent wél dat de hybris van de intellectueel moet worden getemd. Het betekent dat men

zich moet verdiepen, niet in morele of theologische maar in *politieke* wijsheid. Politieke wijsheid krijgt men door ervaring. Van de ervaring zal dus het medicijn tegen intellectuele agorafobie moeten komen. De rampen gebeuren met studeerkamer-intellectuelen, die met beslagen bril de menigte verleiden.

Eindnoten:

1 Plato, *Politeia*, Paragraaf 3, Boek Zes (490d), waarin wordt besproken waarom de filosoof zich zo vaak laat corrumperen.
2 Schmitt is uitgegroeid tot een van de grote helden van academisch links, dat zich tegen de wereldhegemonie van het neoliberalisme verzet.
3 '*Lyncher un nègre ou supprimer cent oppositionnels*, *ce ne sont pas deux actes analogues. Le lynchage est un mal absolu*, *il représente la survivance d'une civilisation périmée*, *la perpétuation d'une lutte de races qui doit disparaître; c'est une faute sans justification*, *sans excuse. Supprimer cent oppositionnels*, *c'est sûrement un scandale*, *mais il se peut qu'il ait un sens*, *une raison...*'
4 'Apart from individual atrocities, [the Soviet Union] did on the whole kill for a reason and to an end.' Geciteerd in: George Watson, *Politics and Literature in Modern Britain* (Rowman and Littlefield, 1977), p. 49.
5 'A Question of Faith', *The Guardian*, 14-9-2003. '*When asked on Radio 4's Desert Island Discs in 1995 whether he thought the chance of bringing about a communist utopia was worth any sacrifice*, *he answered* "*yes*". "*Even the sacrifice of millions of lives?*" *he was asked.* "*That's what we felt when we fought the second world war*," *he replied.*'
6 Overigens kun je die gewoon in de winkel of op internet kopen.
7 Dit getal is afkomstig van Courtois zelf.
8 Max Arians en Sander Peters, 'Was Lenin erger dan Hitler', *De Groene Amsterdammer*, 3-12-1997.
9 NB: verwijzing naar het toneelstuk *De wolken* van Aristophanes, waarin zijn stads- en tijdgenoot Socrates de Atheners toesprak vanuit een mandje in de wolken.
10 Zie Mark Lilla, *The Reckless Mind.* Foucault deed zijn uitspraken in de *Corriere della Sera* 19 en 26 november 1978.
11 'This is a revolution that no power will control - because [...] communism, cooperation and revolution remain together, in love, simplicity, and also innocence. This is the irrepressible lightness and joy of being a communist.'
12 Augustinus, *The City of God.*
13 'Intelligent people will tend to overvalue intelligence', zoals Hayek schreef in *The Fatal Conceit.*

Waarheden in een tijd van lijmen

Ik heb de afgelopen jaren als Europees Commissaris verantwoordelijk voor de Interne Markt veel directeuren van grote en minder grote bedrijven ontmoet.

De ene noemt zich *Président-directeur-général* waardoor onmiddellijk de verheven sfeer van hogere belangen wordt geschapen. De PDG is niet zomaar een Jantje of Pietje zoals Nederlanders hun directeur bij de voornaam plegen te noemen, maar *monsieur le PDG.*

De ander noemt zich CEO, *Chief Executive Officer*, die in de Angelsaksische wereld een heer van gewicht pleegt te zijn. Het klinkt een beetje alledaags want een hoofduitvoerder lijkt op het eerste gezicht niet zoveel voor te stellen. Maar hij is de baas, ook al plegen vooral Amerikaanse CEO's een houding aan te nemen van kwajongens onder elkaar. Tegenover de plechtigheid, het semikeizerlijke van monsieur le PDG staat de communicatieve CEO.

Ik heb van beide categorieën velen zien komen en gaan. Meestal komen ze met een grote delegatie van mensen die instemmend knikken zodra de CEO of monsieur le PDG spreken. Lichaamstaal beaamt het gewicht van woorden en meegenomen folders en boeken met prachtige statistieken zijn geacht het succes te bewijzen. Sommigen willen zelfs een *overhead projector* meenemen om een overzicht te geven via *bullet points.* Er zijn wel moeilijkheden in de onderneming maar monsieur le PDG of de CEO zegt de zaken goed onder controle te hebben. De kleine oneffenheden zullen worden weggewerkt en *Blühende Landschaften* liggen in het verschiet. Veel topondernemers zeggen bij het verlaten: ‘Het was aangenaam met u te spreken en tot de volgende keer.’

Het opmerkelijke is dat er in veel gevallen geen ‘volgende keer’ is. Later lees ik in de krant dat de man van groot gewicht is afgetreden of afgezet door aandeelhouders of door de regering. De boeken bleken niet te kloppen en de statistieken waren slechts een blinkende façade die de aandeelhouders moest doen geloven dat hun kapitaal goed was geïnvesteerd. Met het aftreden van de topman verdwijnt ook de omringende laag paladijnen die het grote gelijk moesten uitventen.

Als ik in de *Financial Times* artikelen zie over *cooking the books* of *fiddling the figures* moet ik vaak terugdenken aan het werk van Willem Elsschot. Hij schreef, precies tachtig jaar geleden in Antwerpen, *Lijmen.* In die tijd sprak men amper over grote beursgenoteerde bedrijven, maar Elsschot had - als reclameman gevestigd in de wereld van handel en nijverheid - een goed gevoel voor eeuwige waarheden. Hij kende immers de wereld van schijn en bedrog.

In *Lijmen* heeft Boorman, de directeur-generaal van het *Algemeen Wereldtijdschrift voor Financiën*, *Handel*, *Nijverheid*, *Kunsten en Wetenschappen*, zojuist de bijna aan lager wal geraakte Frans Laarmans in dienst genomen. In zijn onnozelheid laat Laarmans de Britse handelsagent J. Wilkinson toe tot de kantoren van het *Algemeen Wereldtijdschrift.* Tot zijn verbazing ziet Wilkinson dat redactie, administratie en directie van het tijdschrift niet meer dan een papieren constructie zijn. ‘Er zijn zelfs geen bedienden,’ zegt hij met verbazing en waarschijnlijk tot opluchting omdat hij de kans ruikt zich aan het ‘lijmen’ te ontworstelen. Wilkinson laat zich niet ‘lijmen’ door iets wat niets voorstelt.

Boorman is woedend op Laarmans wiens naam is herdoopt tot Teixeira de Mattos om gewichtiger te klinken: ‘Hoe kon je zo stom zijn, de Mattos! Had je hem nog iets anders getoond: de kelder, de zolder, je achterste, wat je maar wil, maar de suite. Lijm dan maar Boormannetje, lijm jij maar dag in, dag uit.’

Laarmans had de fout gemaakt zich te laten uithoren door de schrandere Brit en had daarmee het geheime recept van het *Wereldtijdschrift* verraden. Boorman wil een dam van geheim-

zinnigheid rondom de fictieve constructie. Als er een bezoeker komt, moet Laarmans zeggen: ‘Mijnheer Boorman is met zijn hele staf naar een Internationale Conferentie in Rijssel.’

Men had *Lijmen* ook *Boren* kunnen noemen, want de directeur-generaal van het *Wereldtijdschrift* zoekt instinctief de zwakke plek van zijn slachtoffer. Hij boort net zo lang tot zijn wederpartij door de knieën gaat en de bestelling tekent.

Boorman ziet zichzelf als ‘koopman in bedrukt papier’ omdat hij zijn afnemers opscheept met tienduizenden exemplaren van het *Wereldtijdschrift*, dat niet meer is dan een compilatie van oude brochures in wisselende samenstellingen. Boorman is bikkelhard. Hij legt het fundament van het kapitalisme bloot.

Hij zegt tegen Laarmans: ‘Aan dat incasseren zal je veel plezier beleven want de mensen beseffen pas waar het om gaat wanneer je ze een kwitantie onder de neus houdt. Dan voelen zij zich als bij een wandeling in het bos met een beminnelijke gezel die onder het kouten een pistool uit zijn gordel trekt. Zolang je liegt en glimlacht zijn ze tevreden, maar de waarheid doet ze rillen. En het incasseren is de waarheid, net als de dood. Dat je ten slotte om hun geld komt, dat vergeven ze je nooit.’

Elke CEO of monsieur le PDG kent deze stelregel van het kapitalisme: na levering of het verrichten van diensten moet er worden betaald. Als de aankopen en diensten groter zijn dan het beschikbare kapitaal ontstaat er een probleem. Geen enkele onderneming kan te lang boven haar stand leven. Staten die dat doen wentelen de lasten af op volgende generaties die op de blaren zitten na het gevoerde wanbeleid. Die stelling hoeft in België, dat ooit een staatsschuld had van 140 procent van het BNP, geen betoog. In enkele jaren liet een minister de overheidsfinanciën uit de klauwen lopen omdat hij dacht dat het begrotingstekort net zo snel zou verdwijnen als het was gekomen. Toen er toch moest worden bezuinigd, ging een aantal socialistische ministers in staking. Nu betaalt men nog de prijs. De belastingen zijn hoog, de openbare-dienstverlening verouderd en de wegen van Brussel zitten vol gaten. Burgers van een staat betalen de prijs, maar later.

Een onderneming betaalt het gelag meteen. Diensten moeten worden verricht en rekeningen betaald. Zo niet, verschijnen de crediteuren of erger: de curator.

Nu bestaat bij veel mensen de misvatting dat dit kapitalisme genadeloos is en geen enkele moraal kent. Vooral in kringen van socialisten, groenen en linkse christenen is dit de algemene opvatting. Linkse christenen zijn het meest fanatiek in hun kritiek op het kapitalisme omdat ze zich beroepen op Jezus. Ze geven het aardse gelijkheidsideaal van de socialisten een religieus tintje door de verwijzing naar hemelse machten. Wie dat doet kan zich altijd wanen in het grote morele gelijk. Het kapitalisme zou hard, harteloos, asociaal, onchristelijk zijn. Dat is niet waar.

Het kapitalisme kent een harde waarheid, maar die wordt gesteund door de kracht van de feiten. Men kan de feiten een tijdje verdraaien, bijkleuren of mooier maken maar men kan niet om de waarheid heen. De waarheid heeft haar rechten, bij elke organisatie, zowel in de sector van de overheid als in het bedrijfsleven. Bedrog wordt uiteindelijk afgestraft en vormen van misplaatste ijdelheid monden uit in een ontmaskering.

In 2002 riep het Amerikaanse tijdschrift *Time* drie vrouwen uit tot ‘Personen van het Jaar’. Het ging om drie vrouwen die het falen van grote organisaties bloot hadden gelegd, om zogenoemde *whistleblowers.* Sherron Watkins en Cynthia Cooper wezen op systematische boekhoudkundige fraude bij hun ondernemingen, respectievelijk Enron en WorldCom. Beide bedrijven probeerden een façade van winst en succes overeind te houden hoewel dit beeld niet door de feiten werd geschraagd. Er werden boekhoudkundige trucs toegepast, bijvoorbeeld door geleden verliezen te boeken onder ‘komende investeringen’ of gelden uit de eigen pensioenfondsen te gebruiken als risicokapitaal. Doel van de boekhouding was niet een betrouwbaar beeld van de financiële situatie van het bedrijf geven. Het doel was maximalisering van de winst om een hoge beurswaarde te behouden.

Watkins en Cooper richtten zich in brieven aan de top van

hun bedrijven maar stuitten op dovemansoren. De CEO's geloofden in eigen leugens, ze waren in de ban van het eigen bedrog. De paladijnen hielden zich stil en bedrijven die werden verondersteld de boekhouding te controleren werden zoet gehouden met lucratieve nevencontracten op het gebied van *consulting.* Het bedrijf werd zo een institutionele leugen. De twee vrouwen prikten de ballon door en moesten hun eerlijkheid bekopen met ontslag. Zowel Enron als WorldCom ging failliet.

De derde vrouw die tot 'Persoon van het Jaar' werd benoemd was Coleen Rowley. Zij werkte bij de FBI en wees erop dat het Federale Onderzoeksbureau materiaal had genegeerd dat aanwijzingen bevatte over de aanvallen van 11 september 2001. Zij beschuldigde de FBI ervan bureaucratisch te zijn en gedreven door carrièredrang. Haar uitspraken kwamen in de VS hard aan. Duizenden mensen waren omgekomen bij de aanvallen op het Wereld Handelscentrum in New York, terwijl de veiligheidsdiensten dit hadden kunnen voorkomen indien ze bepaalde sporen hadden gevolgd. Maar de top van de diensten geloofde in de onaantastbaarheid van de Verenigde Staten. En niemand durfde tegen de top in te gaan, behalve een vrouw die haar geweten volgde.

De voorbeelden van Enron en WorldCom laten zien dat kapitalisme niet kan functioneren zonder moraal, correctie en zelfbeperking. Er moeten mechanismen zijn die misstanden aan het licht brengen en die topmannen, hoe machtig ook, corrigeren. De vrouwen die de schandalen van de beide Amerikaanse bedrijven openbaar maakten, hadden van doen met een sterke machocultuur van mannen. De leiding was een *old boys network* dat geen indringers duldde, zeker geen kritiek van vrouwen. Kapitalisme kan alleen bestaan als het de correctie incorporeert in het functioneren.

Dat nu is precies het tegenovergestelde van het socialisme dat door linkse groepen als moreler, socialer en christelijker wordt gezien. Voorstanders van het socialisme moeten toch erkennen dat een bedrijf niet kan bestaan als de lasten groter zijn dan de baten. In Oost-Europa, Cuba en Noord-Korea

heeft men dit experiment uitgevoerd en we mogen concluderen dat het is mislukt. Slechts een enkeling, zoals de Belgisch-Limburgse socialist Steve Stevaert, trekt nog naar Cuba om met Castro van gedachten te wisselen. Waarover is mij een raadsel. Cuba is voor Stevaert kennelijk het voorbeeld van 'gratis beleid'. Mijn vraag luidt: als alles er gratis is, waarom willen zo veel mensen het eiland dan ontvluchten?

Het is Stevaert wellicht ontgaan dat enkele Cubanen die onlangs het socialistische paradijs wilden ontvluchten, werden geëxecuteerd. Bovendien werd een groep intellectuele dissidenten veroordeeld tot lange gevangenisstraffen. Castro vindt dat lastige intellectuelen de samenleving verzuren met kritiek. In Cuba is één zaak gratis: de zon. Voor al het andere krijgen Cubanen onvrijheid en armoede op de koop toe.

Een socialistische economie die de wetten van de vrije markt negeert, genereert gevolgen die men kan samenvatten als: niet sociaal, niet ecologisch, niet democratisch.

Een socialistische economie die de wetten van de vrije markt omhelst, is niet meer socialistisch. Veel sociaaldemocraten zijn eigenlijk neoliberalen maar durven er niet voor uit te komen. Ze verpakken de regels van de vrije markt in een links, modieus of socialistisch jasje.

Willem Elsschot laat het fundament van het kapitalisme zien in zijn werk *Kaas*. Frans Laarmans, klerk bij de *General Marine and Shipbuilding Company*, wordt algemeen vertegenwoordiger voor België en het groothertogdom Luxemburg om namens de Amsterdamse firma Hornstra kaas te verkopen. Hij krijgt in Antwerpen twintig ton volvette Edammer aangeleverd en moet die 'omzetten'. Laarmans heeft echter van zakendoen weinig kaas gegeten. Hij verzucht: 'Hoeveel Hollandse kaas werd in België per jaar verslonden en op welk percentage van dat totaal zou ik de klauw kunnen leggen? Ik had er geen flauw benul van. Ging dat omzetten vlot van de hand?'

Hornstra besluit dat Laarmans eerst maar eens met twintig ton begint. 'Klein beginnen is voorzichtig,' zei hij. Maar twintig ton is twintigduizend kilo en dat is heel wat als je niet weet

wie de afnemers zijn. Laarmans was trots, hij stak zijn duimen in zijn vestzakje en tokkelde met zijn vingers een marstempo op zijn buik. Hij gedroeg zich als een directeur, maakte zich druk over de kwaliteit van de schrijfmachine, over de naam van de firma, over het aanstellen van agenten etc. Hij zou beginnen met verkopen, zoals hij zei: 'als mijn organisatie perfect was'. Maar intussen lagen die kazen daar. Hij werd plaatsvervangend voorzitter van de *Association Professionelle des Négociants en Fromage* maar hij had nog geen kaas verkocht.

In een economie van goede bedoelingen zou men de kazen kunnen weggeven of naar Afrika sturen als deel van de reguliere ontwikkelingshulp. Laarmans zou dan worden bevorderd tot voorzitter van zijn vereniging en worden geprezen door sociaal bewogen politici en ongetwijfeld een prijs krijgen van een niet-gouvernementele organisatie die wordt gesubsidieerd door de zittende regering. Een old boys network zou Laarmans wellicht in de politiek halen, als minister of zo. De pers zou hem prijzen als daadkrachtig, als visionair en hij zou zichzelf kunnen opwerpen als politicus die de *retour du coeur* personifieert. Dergelijke vormen van zelfbedrog, Elsschot zou waarschijnlijk zeggen 'zelflijmen', vindt men dikwijls terug bij politici op de pof.

Maar bij een onderneming gaat dat niet. Laarmans kreeg een brief waarin Hornstra aankondigde naar België te komen (uiteraard op doortocht naar Parijs) om 'de twintig ton kaas te verrekenen'. Laarmans concludeerde: 'Het is uit met het kantoorgelul.'

Betekent dit nu dat Elsschot het kapitalisme omhelst zonder enige reserve? Neen. Hij laat in *Het Been* zien dat de vorm niet kan zonder de inhoud, dat bedrog wordt beperkt door wroeging en dat ijdelheid (narcisme zouden we tegenwoordig zeggen) leidt naar het gekkenhuis.

Niet al het lijmen is per definitie bedrog. Boorman neemt de firma Korthals en Zonen te grazen, de firma die pretendeert twee koetsen te gebruiken, een voor transport van lijken en een voor vervoer van zieken, maar die in werkelijkheid een en

dezelfde koets inzet. Boorman is als lijmer voldoende immuun om niet zelf gelijmd te worden. Hij haalt er een fotograaf bij om aan de hand van de nummerplaat de Korthals XIV en XV te ontmaskeren als hetzelfde voertuig. De bedrieger is zelf bedrogen en hij kan niet anders dan een flink pak *Wereldtijdschriften* bestellen (en behouden) om het bedrog aan de openbaarheid te onthouden. Boorman houdt Laarmans nog eens een wijsheid voor: 'Wees beleefd tegen je klanten want het zijn je vijanden, vergeet dat niet. Zij laten slechts los wat je ze ontwringt en behouden alles waar je niet voor opkomt met je leven.'

Met enige goede wil kan men Boorman hier zien als een behartiger van consumentenbelangen. Hij ontmaskert immers de bedrieger, maar hij doet dit niet voor het algemene nut. Hij vindt een stok om de ondernemer te slaan, ten behoeve van een eigen batig saldo.

Elsschot had met zijn kennis van marketing het lijmen en slijmen tot ongekende hoogte kunnen voortzetten. Maar hij laat Boorman een Waterloo beleven in de firma Lauwereyssen, fabrikant van keukenliften in de Brusselse *Rue de Flandre.*

Op het eerste gezicht is de firma een vogel voor de kat. Broer Lauwereyssen is een sul en zus Lauwereyssen is gehandicapt met een pijnlijk been. Ze heeft alle zalven al geprobeerd en niets werkt. Ze klaagt steen en been, en haar pijnen maken haar voor Boorman een eenvoudig slachtoffer. Een beetje medeleven, nog wat prijzen en slijmen en het lijmen is gelukt. Honderdduizend exemplaren van het *Wereldtijdschrift* kunnen van de persen rollen. Lauwereyssen wil bij nader inzien van de bestelling af, maar Boorman is onverbiddelijk, zo niet genadeloos.

Smeekbedes helpen niet, de bestelling moet worden afgeleverd en betaald. Hij zegt: 'Nee, Laarmans, we moeten de *Wereldtijdschriften* leveren of afstand doen van alles en in een klooster gaan. Honderdduizend is veel, zeer veel, nog veel meer dan zij vermoeden, dat geef ik toe. Want het is wel gauw uitgesproken maar als je ze dan voor je ziet liggen, dan is het

nog iets heel anders. En toch moet ik ze leveren omdat de bon is getekend.'

Maar het hoogtepunt van het kapitalisme is tevens het keerpunt. Laarmans twijfelde al langer aan de 'vulgaire praktijken' maar doorstaat de test om het gevraagde geld te incasseren. Hij overtuigt Boorman van zijn hardheid en mag dan als toegift de laatste termijn kwijtschelden. En dan gebeurt het. Het been wil het geld betalen, ze wil geen genadebrood eten en ze houdt het been stijf. *Het Been* is de ultieme wraak voor het *Lijmen.* Boorman boort op alle fronten om het Been haar geld te bezorgen maar zij weigert resoluut.

Haar houding drijft Boorman tot vertwijfeling: 'Ik moet erkennen dat ik geen uitweg zie. Ik, die nooit last van die dingen heb gehad, ben gisteren ontwaakt met vreselijke hoofdpijnen en later op de dag heb ik diarree gehad. Er dient iets gedaan, want het slurpt al mijn werkkracht op. Haar excuses aanbieden? Maar wat helpt zo'n pleister op een houten been?' Boorman wordt geteisterd door wroeging, een teken van moraliteit na het tekenen van een gelijmd contract. Er is getekend, er is geleverd en nu wil hij het geld teruggeven.

Hij probeert met alle boekhoudkundige trucs en kunstgrepen het geld aan het Been te bezorgen. Een creditnota, een aanbod van gerede betaling of het deponeren van het geld in een consignatiekas. Hij daagt het Been voor de rechter om haar te mogen betalen, een zaak die voor rechter Teugels onbegrijpelijk en zonder precedent is. Zelfs het terugkopen van de *Wereldtijdschriften*, die intussen de waarde hebben van vierduizend-vijfhonderd kilo oud papier, lukt niet. Tijdens de openbare verkoop overtreft Boorman zijn concurrenten met een dermate hoog bedrag dat hij vervolgens wordt afgevoerd naar het Gasthuis.

Is dit de moraal van het kapitaal? Uiteindelijk volgt er verzoening maar de geest van het *Wereldtijdschrift* is gebroken. Boorman gaat in de pillen en Laarmans houdt het na verloop van tijd ook voor gezien. Aangehouden bedrog, hoe perfect ook geënsceneerd en uitgevoerd, stuit op de muur van waarheid en moraal.

Er schuilt een intrigerend aspect in de chronologie van *Lijmen*, *Kaas* en *Het Been.* Elsschot schreef *Lijmen* in 1923, *Kaas* in 1933 en *Het Been* in 1938. Na *Lijmen* schreef hij tien jaar vrijwel niets meer. Misschien voelde hij zich na *Lijmen* miskend want hij gaf zijn schrijverschap vrijwel volledig op en verdween van het toneel.

Met *Kaas* kwam hij terug in de onovertroffen stijl die hem kenmerkte. Het was Menno ter Braak die hem ervan overtuigde een vervolg te schrijven op *Lijmen.* Volgens Ter Braak was *Lijmen* niet af. Hij vond het een onvoltooid werk. Elsschot zette zich aan het vervolg waarin hij de moraliteit diep uitspitte. *Het Been* is dan ook opgedragen aan Ter Braak.

Winstbejag, ijdelheid, geldingsdrang: dat zijn de straalmotoren waarin de mensheid vooruitging maar ze worden getemperd door waarheid en moraal. Men kan eigenschappen die besloten liggen in het kapitalisme laken. Men kan ze verderfelijk en verwerpelijk vinden. Men mag ze zelfs onchristelijk noemen. Maar het ontbreken van die eigenschappen zou hebben betekend dat de mensheid nog altijd in het stenen tijdperk zou leven. Als men een ideale wereld wil moet men een ideale mens maken. De ‘Nieuwe Mens’ misschien? De droom van werken naar vermogen en verdienen naar behoefte? De droom van gratis van alles en nog wat? Het experiment is een openluchtmuseum van vervlogen idealen en wie er nu nog zijn inspiratie vandaan haalt, is naïef of dom. Het laatste is nog te vergeven maar het eerste is erger dan een politieke misdaad.

Wat men kan zeggen over het kapitalisme, kan men ook zeggen over de globalisering. Zij is immers de verspreiding van het vrijemarktdenken over de hele wereld. Socialisten, groenen en linkse christenen verzetten zich tegen globalisering als het nieuwe kwaad. Ze trekken van topontmoeting naar topontmoeting, ze proclameren, demonstreren en de meest fanatieke antiglobalisten gooien ruiten in van bakkers en andere middenstanders die hun brood verdienen met noeste arbeid. Maar de antiglobalisten zitten ernaast, ze maken de verkeerde analyse en ze zijn de dwaallichten van de moderne tijd.

Vrije markten en ondernemersgeest hebben de welvaart van landen en hun volkeren opgestuwd. In het kielzog van de vrije handel volgde de politieke vrijheid, de democratie. Arme volken hielden zich bezig met de dagelijkse voedselvoorziening zodat ze geen tijd hadden voor andere zaken. De dictator blijft zitten.

Maar welvaart brengt mondigheid, maakt een veeleisende bevolking die zich niet laat onderdrukken. Armoede komt meestal daar voor waar vrije markten niet bestaan, waar ondernemerszin wordt gefnuikt, waar het toekomstperspectief ontbreekt. Antiglobalisten zouden moeten demonstreren tegen het bewind van Fidel Castro of Robert Mugabe maar dat doen ze niet. In hun hart zijn antiglobalisten de 'nieuwe marxisten' die dromen van de gelijkgeschakelde samenleving en als het moet gelijkgemaakt in armoede.

Bij Elsschot zouden ook antiglobalisten niet ver komen. Hij was trouwens een man van handel en nijverheid, van de haven aan de Schelde die hem een kosmopolitische blik gaf. Zijn werk is een spiegel voor een reële wereld. Het ademt werkelijkheid uit, in verhalen en personages met eeuwigheidswaarde. Het is geen socialistisch manifest of routebeschrijving naar de ideale staat of een Hof van Eden.

Hij laat zien hoe de mens kan slagen en falen in grote ambities, hij toont de zwakheden van de gewone sterveling en wijst op de façade die vroeg of laat instort. In hem spreekt de man van reclame, marketing, verkoop. Economie maakt mensen nuchter. Elsschot laat zien dat kapitaal werkt, maar dat het niet rendeert zonder moraal.

Democratie en privé-eigendom

De verhoudingen tussen het recht op privé-eigendom en de beginselen van de democratie zijn van oudsher gespannen, om niet te zeggen vijandig. Niettemin vormen zij fundamentele beginselen van de liberale democratie. Op het eerste gezicht hebben we dus te maken met een tweestrijd in het hart van ons staatsbestel. Deze tweestrijd vormt het onderwerp van mijn verhaal.

De grondslag van de privé-eigendom

Laat ik beginnen het conflict op de spits te drijven. Privé-eigendom is een bundel van rechten van exclusiviteit. Een eigenaar heeft het alleenrecht een object te gebruiken, te exploiteren, te consumeren, te verhandelen of zelfs te vernietigen.[1] Met andere woorden: privé-eigendom betekent dat men beslist of anderen toegang tot een object mogen verkrijgen. Andersom: een object is gemeenschappelijk, indien geen enkel persoon zo'n recht van exclusiviteit bezit.

Het zal u niet verbazen dat dit recht op privé-eigendom een centraal element vormt van het liberalisme. Over de wijze waarop het recht op privé-eigendom moet worden gerechtvaardigd, lopen de meningen onder liberalen echter uiteen.[2] Ik wil niet al te zeer ingaan op dat theoretische debat. Maar een intuïtief aantrekkelijk idee, dat altijd een grote rol heeft gespeeld, is dat individuen met sommige voorwerpen zo'n sterke band kunnen hebben, dat zij als het ware een verlengstuk worden van hun persoon.

De kern van deze gedachte vinden we terug in de eigendomstheorie van John Locke.[3] Indien iemand werk verricht aan of op een natuurlijk object - bijvoorbeeld een boer die zijn land ploegt - vermengt hij zichzelf - dat wil zeggen *zijn zelf of zijn persoon* - als het ware met dat object (in dit geval land). Omdat ieder individu het recht van exclusiviteit heeft op zijn persoon en zijn arbeid, is het zo dus mogelijk dat we rechten van exclusiviteit verwerven op natuurlijke voorwerpen. Hetzelfde geldt *a fortiori* voor de vruchten van intellectuele arbeid (denk aan copyrights en octrooien).

Eigendomsrecht wordt daarmee de natuurlijke extensie van de vrijheidsrechten van het individu. Zoals de bekende lockeaanse slagzin luidt: '*The right to life*, *liberty and property.*' Kort samengevat: zonder de mogelijkheid van eigendom hebben we maar weinig aan individuele vrijheid.[4]

Liberaal constitutionalisme

Vanwege het belang van privé-eigendom heeft het liberalisme altijd gesteld dat een overheid - en dus ook politieke gehoorzaamheid - noodzakelijk is. Kerntaak van de overheid is dat zij het individu en zijn eigendom dient te beschermen tegen dieven. Tegelijk houdt het scheppen van overheidsmacht en gehoorzaamheidsplicht ook een risico in. Niemand kan immers garanderen dat de overheid haar macht niet misbruikt en niet zelf individuele rechten schendt.

De liberaal is in dit opzicht dus politiek evenwichtskunstenaar. Macht is legitiem en macht is noodzakelijk. Maar macht moet ook worden beteugeld. Enerzijds onderschrijft de liberaal lord Actons beroemde stelling: '*Absolute power corrupts absolutely.*'[5] Maar anderzijds: '*Absolute powerlessness corrupts absolutely also.*'

Zo kom ik bij de spanning tussen eigendom en democratie. Immers, een van de vormen van politieke macht die inbreuk kunnen maken op de privé-eigendom is de volkssoevereiniteit.

Men denke bijvoorbeeld aan de theorie van Rousseau, die alle politieke macht in laatste instantie in de handen van ‘het Volk’ legt.[6]

Maar in de praktijk gaat het nooit om de wil van iedereen. Het komt natuurlijk neer op de wil van de meerderheid. Democratische volkssoevereiniteit lost het risico van machtsmisbruik dus niet op. Integendeel, in plaats van de tirannie van de enkeling, krijgen we de onderdrukking van de minderheid door de meerderheid.

De dictatuur van het proletariaat, zoals marxisten het noemden, is theoretisch misschien een aantrekkelijk idee, maar alleen onder de voorwaarde dat de maatschappij niet is verdeeld in uiteenlopende belangen. Marx en Rousseau begrepen dit maar al te goed. Rousseau gaf aan dat deelbelangen binnen zijn democratische republiek niet erg welkom waren. Alle belangen moesten worden gebundeld in de *Volonté Générale.* Deze gedachte kreeg overigens reële vorm tijdens de Franse Revolutie in de zogenaamde Loi Chapelier (1793), die, om het op z'n Nederlands te zeggen, elke vorm van maatschappelijk middenveld verbood.[7]

Marx, op zijn beurt, voorspelde dat er na de revolutie maar één klasse en dus ook maar één belang zou bestaan: dat van het Proletariaat. De staat en het volk, zij waren één. Het maatschappelijk middenveld - wat in het Engels *civil society* heet - had geen plaats onder het communisme. Het werd geheel opgeslokt door de staat.[8] Dat gold bijvoorbeeld ook voor de vakbonden. Die waren strikt onnodig omdat iederéén arbeider was. De staat kwam al op voor de belangen van de arbeiders. Waarom zouden arbeiders zich dan nog zelf organiseren?

Maar aan dergelijke voorwaarden van eenheid wordt natuurlijk nooit voldaan. En dus is er ook geen garantie dat de democratie de deelbelangen van het individu niet zal opofferen aan de belangen van de meerderheid. Dit is een klassiek bezwaar tegen democratie, althans, als we het begrip democratie opvatten als onversneden volkssoevereiniteit.

Dergelijke vormen van tirannie hebben we overigens maar

al te vaak gezien in de praktijk: vooral in zogenaamde ‘volksdemocratieën’. Neem bijvoorbeeld de onteigeningen van de boerenklasse, ingezet onder het schrikbewind van Stalin. Om de schijn te vermijden dat het in dergelijke gevallen om zuivere terreur gaat, goochelen filosofen vaak met concepten als ‘Vals Bewustzijn’ of ‘Rationele Wil’ of ‘Werkelijke Wil’. Ondanks protest kan zo worden volgehouden dat het volk tóch een eenheid vormt. Zij het dat het volk zelf, en dan voornamelijk de slachtoffers, daar aanvankelijk niet van op de hoogte zijn. Het valt te verwachten dat een deel van het volk zich verzet tegen de ‘wil van het volk’, althans, zo gaat deze redenering. Dit komt doordat veel mensen gevangenzitten in hun onwetendheid. Net als kinderen vergissen volwassenen zich wel eens in hun belang. En dus hebben zij een opvoeding nodig, in dit geval door een intellectuele elite. Het volk kan en moet worden uitgelegd wat zijn wil werkelijk is. Het volk kan en moet een psychologische verandering ondergaan: van individu tot *Citoyen.* Als hier dwang en geweld voor nodig zijn, dan moet dat maar. Het is eigenlijk een bevrijding. Rousseau zei: diegene die de ‘volonté générale’ niet gehoorzaamt, kan worden ‘gedwongen vrij te zijn’. Rousseau zag ook reeds dat dit niet kon zonder leidersfiguur, die dat proces een handje moest helpen: ‘*Le grand Législateur*’, zoals hij deze mystieke persoon noemde. En inderdaad, het marxisme had Lenin en Stalin en Mao en Castro.

Ik laat het aan u zelf over een oordeel te vormen over dit soort voorwendselen. Maar uit mijn redenering blijkt al wat ik er zelf van vind. Individuen hebben privébelangen en die kan men niet zomaar wegstrepen tegen de belangen van een groter aantal. Het optellen van stemmen heeft beperkte morele waarde. Daarom hebben liberalen de democratische volkssoevereiniteit altijd gewantrouwd.

Dit betekent natuurlijk niet dat het liberalisme tegen democratie is. Wat het wel betekent, is dat het liberalisme een bepaald soort democratie voorstaat, een democratie met ingebouwde beperkingen: een *constitutionele* democratie. Juist

omdat er altijd een pluralisme van belangen is - bijvoorbeeld tussen rijk en arm - moeten we op zoek gaan naar institutionele mechanismen die voorkomen dat macht, hoe democratisch ook, wordt misbruikt.[9]

Eén zo'n mechanisme, dat wordt gemanifesteerd in het politieke systeem van de Verenigde Staten, is dat van *checks and balances.* Politieke macht wordt hierbij verdeeld tussen president, parlement en rechter, tussen de federatie en haar staten, tussen een Hoger- en een Lagerhuis. Daarbij moet worden gewaakt voor te veel versplintering. Machtsmisbruik moet worden voorkomen. Maar tegelijk moet de politiek voldoende slagvaardig blijven.

Constituties vormen een ander mechanisme van die aard. De politiek en publieke opinie zijn belangrijk, maar ook grillig. Door bepaalde rechten of beginselen van tevoren vast te leggen, bindt de politiek zichzelf aan een bepaalde koers. Een constitutie plaatst bepaalde zaken buiten de bevoegdheid van politiek en dus ook buiten de controle van de meerderheid. Mijns inziens is de privé-eigendom zo'n fundamentele zaak, net als de vrijheid van meningsuiting en andere klassieke vrijheden.

Ook wat betreft belastingen blijft het voor liberalen een kwestie van koorddansen. Belastingheffing, in zekere zin een aantasting van het absolute recht op eigendom, is onder andere noodzakelijk om eigendom te kunnen beschermen. Zelfs in een minimale opvatting van de staat kan men niet buiten een justitieel apparaat, en dat kost geld. Anderzijds stelt het belang van de privé-eigendom ook grenzen aan de hoogte van de belastingdruk. Al eeuwen, zo niet millennia, is er politieke onenigheid over wat nodig en wat billijk is.[10]

Op dit gebied zijn veel interessante vragen niet of nog niet overtuigend beantwoord. Zo bevat de tariefstructuur van ons belastingstelsel een duidelijk element van progressiviteit. Hoe meer men verdient, des te hoger het percentage waarmee het inkomen wordt belast. De laatste jaren is er veel aandacht voor een alternatief stelsel: de zogenaamde ‘vlaktax’[11]. Dit stelsel

gaat uit van één schijf, bijvoorbeeld van 30 procent, die geldt voor iedereen, ongeacht de hoogte van het inkomen.

Waarom hebben we een progressief stelsel? De sterkste schouders, de zwaarste lasten, zo wordt vaak beweerd. Maar met zijn aftrekposten, waar vooral de hogere inkomens profijt van hebben, valt het met de progressiviteit van het bestaande regime ook wel mee (of tegen). Bovendien: ook de vlaktax respecteert het zogenaamde draagkrachtbeginsel. Want de hogere inkomens brengen in absolute zin nog steeds meer geld in het laatje. Een van de grote voordelen van de vlaktax - en belastingadviseurs zullen dit niet leuk vinden - is verder dat de bureaucratische rompslomp van aftrekposten kan worden afgeschaft.

Ik krijg wel eens het idee dat de vlaktax vooral veel emotioneel verzet oproept. Maar nuchter beschouwd heeft zij vele voordelen. Natuurlijk is het cruciaal de effecten ervan goed door te rekenen. Maar in elk geval verdient het idee grondige studie en serieuze overweging.

Kritiek: het 'ware' gezicht van het liberalisme

Nu is mijn verhaal over privé-eigendom en democratie nog lang niet gedaan. De liberale opvatting van democratie, die ik net kort heb toegelicht, is verre van onomstreden. Een belangrijk onderdeel van de kritiek richt zich op de liberale bescherming van de privé-eigendom.

Het is mogelijk twee varianten van deze kritiek te onderscheiden:

A De eerste opvatting luidt dat de eigendom corrumpeert. De openingszinnen van Rousseaus vertoog over de oorsprong van de ongelijkheid spreken boekdelen:

> De eerste die, nadat hij een stukje grond had afgepaald, durfde te zeggen: *Dit is van mij*, en mensen vond die stom genoeg

> waren om hem te geloven, was de ware stichter van de burgerlijke maatschappij. Wat een misdaden, oorlogen, moordpartijen, wat een ellende en verschrikkingen zou diegene aan de mensheid hebben bespaard die, de paaltjes eruit rukkend of de greppel dichtgooiend, tegen zijn gelijken zou hebben uitgeroepen: 'Luister toch niet naar deze bedrieger, u bent verloren als u vergeet dat de vruchten van allen zijn en de aarde van niemand.'[12]

Het contrast met het liberalisme kan moeilijk scherper worden gesteld. De liberaal ziet privé-eigendom als het fundament van vrijheid en beschaving. Rousseau zet deze stelling op z'n kop. Privé-eigendom is inderdaad het fundament van de maatschappelijke orde. Dat geeft Rousseau grif toe. Maar met deze maatschappelijke orde, zo luidt zijn stelling, begint de ellende pas goed. Hebzucht, jaloezie en eerzucht, armoede en oorlog - al deze verdorvenheden zijn direct te herleiden tot de privé-eigendom.[13] Zoals het oude liedje luidde: '*Money is the root of all evil.*'

B De tweede kritiek is dat liberale instellingen tot conservatisme zouden leiden. De liberaal beweert weliswaar dat checks and balances noodzakelijk zijn om het individu tegen de macht te beschermen. Maar waar dit in de praktijk op neerkomt, is dat de rijken worden afgeschermd tegen de rechtmatige eisen van de armen. Met andere woorden: het is liberalen niet te doen om het recht op privé-eigendom in het algemeen, maar vooral om de rechten van hen die veel bezitten.

Ik begrijp waar deze kritiek vandaan komt. Zeker in de context van de negentiende eeuw is zij niet onjuist. Kiesrecht was toen lang afhankelijk van eigendom. Liberalen die daar vanaf wilden, zoals John Stuart Mill, schrokken nog steeds terug voor het *one-man-one-vote*-beginsel. Mill, bijvoorbeeld, bleef vasthouden aan het censuskiesrecht.[14] Een ander mechanisme waarmee hij *class legislation* wilde voorkomen was het model van *plural voting* - meervoudige stemrechten. Volgens dit mo-

del kregen hoger opgeleiden en bepaalde beroepsgroepen twee, drie of meer stemmen, in plaats van één zoals de rest van de bevolking.

Het valt op zich goed te begrijpen dat dit een verkeerde indruk heeft gewekt. Van censuskiesrecht en plural voting hoort men tegenwoordig niets meer. Niettemin heeft het lang geleken alsof de liberale nadruk op het belang van de privé-eigendom alleen een masker was voor elitisme. Dit was in elk geval de teneur van de socialistische en ook sociaaldemocratische kritiek op de liberale theorie van de privé-eigendom en de democratie.

Maar er is hier meer aan de hand. In het laatste deel van mijn verhaal betoog ik dat privé-eigendom een veel wijder belang heeft voor de democratie. Het beeld dat privé-eigendom vooral het belang dient van de gegoede burgerij is in elk geval niet juist.

Het belang van privé-eigendom voor de democratie

Maar laat ik eerst nog even terugkomen op Rousseau en zijn hoogst opmerkelijke theorie dat privé-eigendom ten grondslag ligt aan de corrumpering van de mensheid. Een dergelijke opvatting leidt tot de gedachte dat we beter af zouden zijn in een wereld zonder privé-eigendom - of om het wat realistischer te maken, een wereld waarvan een veel groter deel gemeenschappelijk toegankelijk is.

Is een dergelijke gedachtegang aantrekkelijk? Alleen indien men bepaalde vooronderstellingen maakt, bijvoorbeeld over de natuurlijke motivaties van de mens of over de afwezigheid van economische schaarste. Rousseaus *Vertoog over de Ongelijkheid* is gebaseerd op dergelijke vooronderstellingen. Maar tegelijk wist hij dat zij een zuiver hypothetisch karakter hadden. De zondeval was niet meer terug te draaien.

En dus moeten we overschakelen van ‘plan A’ naar ‘plan B’.

Dat wil zeggen: we moeten uitgaan van de wereld zoals zij is, een wereld waarvan hebzucht, eerzucht en egoïsme - Rousseaus *amour de soi* - onderdeel uitmaken. Een van de problemen met gemeenschappelijk eigendom in de werkelijke wereld is dat er een ontkoppeling ontstaat tussen de lasten en de lusten van handelingen - tussen investering en opbrengst.

De gevolgen daarvan zijn vaak vrij makkelijk in de praktijk waarneembaar. Rousseau had het over een wereld waarin het land van niemand was. Iedereen zou daarvan de vruchten kunnen plukken. Dat klinkt mooi. Maar, zo is de vraag vervolgens, wie zal zich nog bekommeren om onderhoud? Wie zal ervoor zorgen dat de aarde ook voor de toekomst vruchtbaar blijft? Het probleem is dat niemand een prikkel voelt om dergelijke kosten te maken. Er zijn immers geen omheiningen waarmee zij die deze kosten níet maken, kunnen worden buitengesloten.

Dit probleem - het wordt wel omschreven als de '*Tragedy of the Commons*' - ligt op de loer in alle gemeenschappelijke ruimtes.[15] Het is bijvoorbeeld een van de redenen waarom openbare toiletten vaak zo smerig zijn. Het is ook een van de oorzaken van de milieuvervuiling, waarvan bekend is dat die onder communistische regimes vele malen ernstiger is dan in het liberale Westen.

Dezelfde problematiek is tegenwoordig goed zichtbaar in onze steden. In sommige oude stadswijken liggen lappen grond braak en zijn veel panden verlaten. Voor je het weet, ligt er in zo'n wijk een hoop vuil en zit alles onder de graffiti. Niemand voelt zich geroepen dit vuil op te ruimen of zijn eigen troep naar de vuilnisbak te brengen. En zo worden deze buurten zelf een grote vuilnisbelt.

In de Amerikaanse stad Philadelphia heeft men veel te kampen met de verloedering van stadsdelen. Het stadsbestuur heeft daar enige tijd geleden een ambitieus plan op poten gezet - het *Neighborhood Transformation Initiative* - om dit probleem aan te pakken. Een interessant onderdeel van dit plan is mensen, met behulp van voordelige leningen, aan te sporen hun

huis te kopen en op te knappen. De achterliggende gedachte is dat privé-eigendom wél de nodige prikkels verschaft. Indien mensen een eigen huis of een stukje grond bezitten, gaan zij daar zorgvuldiger mee om. Met andere woorden: dit plan maakt handig gebruik van het feit dat privé-eigendom aanspoort tot verantwoord gedrag.

Laat ik een ander voorbeeld geven dat het belang van privé-eigendom onderstreept, nu niet met betrekking tot land of huizen maar tot intellectueel eigendom. Een van de gebieden waarop ditzelfde probleem zich voordoet, is het onderzoek naar en de ontwikkeling van nieuwe producten. Een bijzonder actuele discussie betreft de ontwikkeling van nieuwe medicijnen.

Het probleem ontstaat als gevolg van de volgende twee feiten. Enerzijds weten we dat sommige medicijnen de levens van veel mensen kunnen verbeteren en verlengen. Anderzijds is het een feit dat farmaceutische bedrijven vaak vele miljoenen investeren om nieuwe medicijnen te ontwikkelen. Farmaceutische bedrijven krijgen daarom doorgaans octrooien op hun uitvindingen - als het om heuse uitvindingen gaat natuurlijk. Dit betekent dat zij het exclusieve recht hebben hun medicijn op de markt te brengen.

De vraag is nu of het niet beter zou zijn als dergelijke medicijnen gemeenschappelijk eigendom zouden zijn. Het voordeel daarvan is duidelijk. Iedereen kan dit medicijn dan ontwikkelen en concurrentie zorgt er vervolgens voor dat het beschikbaar is tegen de laagst mogelijke prijs. In dit verband wordt het de farmaceutische industrie soms aangerekend dat zij in de derde wereld te hoge prijzen vraagt. Hierdoor kunnen veel mensen niet de medicijnen kopen die zij nodig hebben.

Laat ik vooropstellen dat ik er groot voorstander van ben dat bepaalde medicijnen in de derde wereld goedkoop beschikbaar zijn. Maar het is van enorm belang dat de bedrijven die de ontwikkeling ervan betalen hun rechten behouden en in elk geval voldoende beloning ontvangen. Tot voor kort kon dat niet worden gegarandeerd. Het bleek dat veel goedkope medicij-

nen via parallelle handel en misdaadkartels voor een veel hogere prijs weer werden doorverkocht naar het Westen.

Een dergelijke situatie heeft alleen negatieve gevolgen. Allereerst betekent het dat de nodige medicijnen helemaal niet bij armen en zieken in Afrika terechtkomen. Maar daarnaast loont het ook niet meer voor westerse bedrijven om te investeren in innovatie en onderzoek. Aandeelhouders investeren doorgaans voor dividend. En indien er geen *return on investment* is, wordt er ook niet geïnvesteerd. (Om dit te vermijden, ligt er in de Raad van Ministers in Brussel nu een voorstel op tafel dat de parallelle handel in deze medicijnen aanpakt.)

Intellectueel eigendomsrecht - en de handhaving daarvan - is van belang omdat anders iedereen zoekt naar een *free ride* op de innovaties van de buurman. In een wereld waarin mensen uit liefdadigheid investeren zou privé-eigendom misschien niet nodig zijn. Maar in die wereld leven wij niet. Het is daarom opnieuw zaak een balans te vinden, in dit geval tussen de belangen van de armen in de derde wereld en die van westerse bedrijven.

Wat ik hiermee wil aangeven, is dat het recht op privé-eigendom op de lange termijn in ieders belang is, rijk of arm. Dit blijkt, tot slot, ook uit het interessante werk van Hernando de Soto.[16] Deze Peruaanse econoom heeft becijferd hoeveel welvaart er in de miljoenensteden van de derde wereld verloren gaat door de afwezigheid van een adequate formele eigendomsstructuur. De armen in de sloppenwijken van Manilla, Caïro of Lima wonen veelal in huisjes of op grond waarvan zij niet officieel eigenaar zijn. Zij hebben het meeste te winnen bij een formalisering van dat ‘dood kapitaal’. Dat zou hen bijvoorbeeld in staat stellen naar een bank te stappen om een lening aan te vragen, waarmee vervolgens een eigen bedrijfje kan worden begonnen.

Om bureaucratische redenen is dit vaak onmogelijk: zo kost het in de Filippijnen 168 stappen en 13 tot 25 jaar om eigenaar te worden van je huis. De Soto en zijn team van statistici hebben berekend dat de armen in de derde wereld en de voormalige

communistische landen een bedrag van 9300 miljard dollar aan informeel eigendom hebben. Om de mogelijkheden hiervan te benutten, is een politieke alliantie nodig tussen deze armen enerzijds en politici en juristen anderzijds, die de status-quo doorbreekt. Hopelijk kan juist de democratie een rol vervullen om de welvaartbrengende kracht van de privé-eigendom ook ter beschikking te stellen aan de armen.

Conclusie

Deze voorbeelden ondersteunen de volgende, korte conclusie. Privé-eigendom en democratie staan, tot op zekere hoogte, op gespannen voet met elkaar. Democratie is een groot goed voor iedereen. Maar het recht op privé-eigendom is dat ook. Filosofen en intellectuelen kunnen het zich veroorloven te dromen van een wereld waarin of de ene of de andere waarde volledig kan worden verwerkelijkt. Zogenaamde libertariërs, die het belang van privé-eigendom verabsoluteren, zijn hier even schuldig aan. Liberale democratie, daarentegen, is een oefening in politieke evenwichtskunst. Zij zoekt naar een balans. De geschiedenis wijst uit dat dit geen gemakkelijke opdracht is. Maar het is wel de fundamentele taak waar wij voor staan.

Eindnoten:

1 Zie A.M. Honoré, 'Ownership' in A.G. Guest (red.), *Oxford Essays in Jurisprudence* (1961). De definitie in termen van rechten en exclusiviteit is tegenwoordig gangbaar. Voordeel hiervan is dat dit duidelijk maakt dat eigendom een relatie is tot andere personen, en niet uitsluitend tot het object van deze rechten.

2 Dit is natuurlijk niet het thema van mijn betoog, maar het belangrijkste verschil is tussen de natuurrechttheorie van Locke in zijn *Second Treatise of Government* en de theorie van Hume, die in *A Treatise of Human Nature* vooral benadrukte dat eigendomsrechten economisch efficiënt zijn.

3 John Locke, *Second Treatise of Government*, Chapter V.

4 Voor de stelling dat privé-eigendom een noodzakelijke voorwaarde vormt voor individuele vrijheid, zie ook G.W.F. Hegel, *The Philosophy of Right.*

5 Het volledige citaat luidt: 'Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely. Great men are almost always bad men.' Lord Acton, brief van 3-4-1887, aan Bishop Mandell Creighton.

6 J.J. Rousseau, *Du Contrat Social.*

7 De 'Loi Chapelier' was bedoeld om het Ancien Régime op te ruimen: hij verbood alle 'corps intermédiaires' (tussenliggende lichamen) tussen de staat en de burgers. Zo werden dus gilden en andere resten van een oude politico-economische orde buiten de wet geplaatst; tegelijk maakte dit het oprichten van 'moderne' vakbonden, belangengroepen en politieke partijen onmogelijk.

8 Zie bijvoorbeeld Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals* (Londen: Hamish Hamilton, 1994). 'Civil society' is een geheel van 'institutions, which is strong enough to counterbalance the state, and, whilst not preventing the state from fulfilling its role of keeper of peace and arbitrator between major interests, can, nevertheless, prevent the state from dominating and atomising the rest of society.'

9 Belangenpluralisme is het uitgangspunt van de Amerikaanse democratie en de nadruk op *checks and balances.* Zie met name de *Federalist Papers*, dat in dit opzicht de liberaal-democratische tegenhanger vormt van de rousseausiaanse democratie.

10 Zie bijvoorbeeld de studie van F.H.M. Grapperhaus, *Belasting*, *vrijheid en eigendom: hoe belastingheffing leidde tot meer zeggenschap voor burgers en meer eenheid tussen staten 511-1787* (De Walburg Pers/Kluwer, 1989).

11 Zie het rapport uitgebracht door het wetenschappelijk instituut voor het CDA, *Evenredig en Rechtvaardig* (2001).

12 'Le premier qui, ayant enclos un terrain, s'avisa de dire: *Ceci est à moi*, et trouva des gens assez simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile. Que de crimes, de guerres, de meurtres, que de misères et d'horreurs n'eût point épargnés au genre humain celui qui, arrachant les pieux ou comblant le fossé, eût crié à ses semblables: "Gardez-vous d'écouter cet imposteur; vous êtes perdus, si vous oubliez que les fruits sont à tous, et que la terre n'est à personne." Mais il y a grande apparence, qu'alors les choses en étaient déjà venues au point de ne pouvoir plus durer comme elles étaient; car cette idée de propriété, dépendant de beaucoup d'idées antérieures qui n'ont pu naître que successivement, ne se forma pas tout d'un coup dans l'esprit humain. Il fallut faire bien des progrès, acquérir bien de l'industrie et des lumières, les transmettre et les augmenter d'âge en âge, avant que d'arriver à ce dernier terme de l'état de nature.' In: J.J. Rousseau, *Discours sur les origines et les fondements de l'inégalité parmi les hommes (1755)*, Seconde Partie.

13 De idee dat eigendom een corrumperende invloed heeft, is natuurlijk al veel ouder. Zie bijvoorbeeld Plato, *The Republic.*

14 In zijn *Considerations on Representative Government*, hoofdstuk VIII, schreef Mill: 'Those who pay no taxes, disposing by their votes of other people's money, have every motive to be lavish and none to economise. As far as money matters are concerned, any power of voting possessed by them is a violation of the fundamental principle of free government; a severance of the power of control from the interest in its beneficial exercise. It amounts to allowing them to put their hands into other people's pockets for any purpose which they think fit to call a public one...' Mill ging er overigens van uit dat de meeste mensen belastingen betaalden.

15 *Gemeenschappelijk* eigendom is niet hetzelfde als *collectief* eigendom. De oceanen zijn gemeenschappelijk eigendom (net als het heelal) omdat niemand het recht heeft om de ander daarvan te weren. Maar zij vormen geen collectief eigendom in de zin dat de staat recht heeft op zijn territoriale wateren. Gemeenschappelijke ruimtes vragen om een institutioneel regime. Dit regime kan bestaan uit het stelsel van eigendomsrechten. Het kan ook bestaan uit een vorm van collectief beheer en centraal toezicht. Anders gezegd: gemeenschappelijke ruimtes bevinden zich als het ware in een *pre-juridisch* stadium. Het heelal zal daar waarschijnlijk in blijven. De Engelse 'commons' zijn uit dit voormalig juridisch voorland veelal overgegaan op het juridisch regime van privé-eigendom. En voor de oceanen is er een dubbel regime ontstaan: grotendeels zijn ze gemeenschappelijk gebleven, maar een kleine oceaanstrook is overgegaan naar collectief beheer. Het eerste institutionele regime, privé-eigendom, is meestal efficiënter omdat het de markteconomie mogelijk maakt.

16 De Soto schrijft: 'By our calculations, the total value of the real estate held but not legally owned by the poor of the Third World and former communist nations is at least 9,3 trillion dollars. This is a value worth pondering: 9,3 trillion dollars is about twice as much as the total circulating US money supply. It is very nearly as much as the total value of all the companies listed on the main stock exchanges of the world's twenty most developed countries: New York, Tokyo, London, Frankfurt, Paris, Milan, the NASDAQ and a dozen others. It is more than twenty times the total direct foreign investment into all Third World countries in the ten years after 1989, forty-six times as much as all the World Bank loans of the past three decades, and ninety-three times as much as all development assistance from all advanced countries to the Third World in the same period.' Hernando de Soto, *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else* (Londen, Black Swan, 2000).

V Verleden, heden en toekomst van Europa

De veelvolkerenunie

In Hongarije bestaat een grapje over een man die in de plaats Ungvar woonde. Hij kreeg de vraag in hoeveel landen hij had geleefd. De man antwoordde: vijf. ‘Dan zult u wel veel hebben gereisd,’ merkte de vragensteller op. ‘Nee,’ zei de man, ‘ik ben altijd in dezelfde plaats blijven wonen. Eerst woonde ik in Hongarije, toen in Tsjecho-Slowakije, daarna in de Oekraïne, vervolgens in de Sovjet-Unie en nu weer in de Oekraïne.’ De man was dus nooit verhuisd maar boven zijn hoofd waren de staten veranderd.

Velen in de nieuwe lidstaten van de Europese Unie kunnen een dergelijk verhaal vertellen. De Poolse natie is een van de oudste van Europa maar het heeft na de delingen van Polen in de achttiende eeuw lang geduurd voordat zij was gehuisvest binnen de grenzen van een staat die vrij en onafhankelijk kon beslissen. De Baltische staten zijn een historische entiteit maar waren deel van tsaristisch Rusland en werden na een korte onafhankelijkheid in de vorige eeuw opgeslokt door de Sovjet-Unie. Mijn voormalige Letse collega in de Europese Commissie, Sandra Kalniete, publiceerde onlangs haar boek *Met dansschoenen in de Siberische sneeuw.* Na de sovjetannexatie van Letland werden haar ouders gedeporteerd naar Siberië in een trein, die zoals ze omschreef, ‘een langzame tocht naar de hel’ was. Zelf werd zij geboren in een werkkamp bij Tomsk. Later keerde zij terug naar Letland en werd na de onafhankelijkheid minister van Buitenlandse Zaken. Ze was tijdelijk lid van de Europese Commissie. Van Tomsk naar Brussel. Dat is een lange weg naar Europa.

De Europese Unie kent dus verschillende jonge en pas onaf-

hankelijke staten. Maar de meest Europese staat die ooit heeft bestaan, is er niet meer. Dat was de Oostenrijk-Hongaarse monarchie die negentig jaar geleden na de Eerste Wereldoorlog ten onder ging. Het was een staat in het midden van Europa waarin een multi-etnische bevolking samenleefde en overleefde met de glimlach van de brave soldaat Svejk, als sarcastische reactie op de pompeuze militairen en bureaucraten van het keizerrijk waarvan de Habsburgers het bindmiddel vormden. Het keizerrijk verenigde Oostenrijkers, Hongaren, Tsjechen, Duitsers, Slowaken, Polen, Roemenen, Slovenen, Kroaten en Ruthenen. Er kwamen steeds meer Europeanen bij, tot het rijk barstte. Er zijn veel pogingen geweest Europeanen in een eenheid te doen opgaan. Allereerst was er het Heilige Roomse Rijk van Karel de Grote. Dat rijk besloeg zo ongeveer het huidige Duitsland, Frankrijk, de Alpenlanden en de Benelux. Omstreeks 800 na Christus werd getracht in dit rijk een eenheid van wetgeving in te voeren. Maar met de dood van Karel de Grote viel ook zijn rijk uiteen. Napoleon nam een millennium later de Europese ambitie over. Zijn *Grande Armée* liep van de Atlantische kust naar Moskou. Maar het bleek voor de meeste Fransen een enkele reis. Twintig kilometer ten zuiden van Brussel vond ook Napoleon zelf uiteindelijk zijn Waterloo. Hij werd naar St. Helena verbannen. Daarna Hitler. Zijn totalitaire gedachtegoed heeft het vasteland van Europa veranderd in een smeulende puinhoop. Hitler gebruikte de idee ‘Europa’ als dekmantel voor een veroveringsoorlog. Het resultaat was de deling van Duitsland en het einde van Groot-Brittannië en Frankrijk als wereldmogendheden. De Europese solidariteit die na de Tweede Wereldoorlog ontstond, werd mede gevoed door de totalitaire overheersing van Stalin in de landen van Oost- en Midden-Europa. Bovendien moest een allesvernietigende Derde Wereldoorlog, een armageddon zonder reddende engelen, worden voorkomen. Solidariteit, integratie, democratisering en naleving van de mensenrechten werden vanaf dat moment de toonaangevende kenmerken van een nieuwe politieke cultuur in Europa. Er is in de Europese

geschiedenis nooit één land geweest dat de andere landen blijvend heeft kunnen onderwerpen. Dat is maar goed ook! Eenheid is namelijk niet nastrevenswaard als die ten koste gaat van vrijheid. Eenheid en vrijheid waren de twee begrippen die het Midden-Europese Oostenrijk-Hongaarse keizerrijk moest proberen te verzoenen. Eenheid en vrijheid zijn ook de twee begrippen die de Europese Unie moet verzoenen. De Donaumonarchie was een *Vielvölker*-staat. De Europese Unie is een *Vielvölkerunion.* Eenheid zonder vrijheid is niet houdbaar. Maar vrijheid zonder samenwerking is op een werelddeel van vele naties niet leefbaar. De Donaumonarchie benaderde het dichtst de Europese ambitie van nu om verschillende Europese volkeren onder één dak te brengen. De meeste andere staten waren het project van één volk: het Duitse, Franse, Britse of Italiaanse. Hoewel de Donaumonarchie kadert in een ander tijdsbestek, zijn er veel overeenkomsten met de huidige Europese Unie. Wenen stond toen voor gelijksoortige uitdagingen als Brussel nu. Ik noem drie aspecten.

1 Ten eerste is er het Vielvölkeraspect, het multi-etnische karakter van de gemeenschap. Regeren is daarmee niet het doorzetten van één specifiek belang maar het afwegen van verschillende deelbelangen. Uiteindelijk moeten de instellingen van de veelvolkerengemeenschap een zekere legitimiteit bij de burgers bezitten. Als één volk zijn belang doordrukt ten koste van de andere, staat de gemeenschap zelf onder druk. De instellingen worden betwist en het machtscentrum bevochten.

2 De Donaumonarchie had, zoals de Europese Unie nu, in feite al een gemeenschappelijke markt. Burgers, of het nu Slowaken of Slovenen waren, konden door de hele monarchie reizen, van Karlsbad tot Transsylvanië. Ondernemers konden overal aan de slag, of het nu in Bohemen was of in een Hongaars dorp. Jongeren studeerden in Wenen, Praag of Boedapest. Ten tijde van de Oostenrijk-Hongaarse monarchie bedroeg de economische groei ruim 4 procent per jaar. Men kan dus zeggen dat de veelvolkerengemeenschap zich van een sterk economisch fundament had voorzien. Het was een interne

markt *avant la lettre.* De Donaumonarchie had een plichtbewust ambtenarenapparaat met een aan de dynastie gebonden ethiek die soms bizarre aspecten had, zoals Franz Kafka beschreef in *Der Prozess.*

3 De Donaumonarchie was, net als de Europese Unie nu, verwikkeld in een permanent proces van uitbreiding. Na het einde van de tweede Turkse belegering van Wenen in 1683 begon de afkalving van het Ottomaanse rijk. De Turken werden steeds verder teruggedrongen en het Midden-Europese keizerrijk werd steeds groter. Gebieden die nu behoren tot Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Slovenië, Kroatië en Bosnië-Herzegovina kwamen onder het bestuur van Wenen. Het territorium van de Donaumonarchie ligt nu verspreid over bijna vijftien verschillende staten. Het keizerrijk breidde zich uit maar de capaciteit om de nieuwe volken te absorberen nam af. Op een zeker moment stuitte de Donaumonarchie op de grens van het aantal volken dat zij bijeen kon houden. Wie de geschiedenis van de Donaumonarchie bestudeert, ziet dat Wenen in die tijd een gelijksoortig 'consolidatieprobleem' had als Brussel nu. Het keizerlijke bestuur zwalkte tussen centrale eenheid en verscheidenheid, tussen centralisme en decentralisatie, tussen absolutisme en democratisering. Wenen werd de hoogburcht van pompeuze verklaringen met edele beginselen, maar de praktijk wilde toch vaak anders en de burgers gingen hun gang. Het centrale gezag kon niet te hard optreden door het broze karakter van het rijk. Dikwijls legde elk hard ingrijpen de basis voor de volgende opstand van een nationale minderheid. Hervormingen werden dikwijls op touw gezet, maar in de praktijk bleef het een politiek van pappen en nathouden. De keizer modderde voort, als besluiteloze monarch. Bureaucraten en adviseurs waren niet in dienst van de staat of van een volk, maar van de keizer. Fürst Clemens Metternich, de architect en bewaker van de Europese orde na het Congres van Wenen, noemde zich niet een Oostenrijker, maar een Europeaan. '*Mein Schreibtisch ist mein tragbares Vaterland*,' heeft hij eens gezegd. De Oostenrijkse auteur Robert Musil schreef zijn be-

kende roman met de titel: *Der Mann ohne Eigenschaften.* Hij situeerde zijn hoofdpersoon Ulrich in de zomer van 1913, een jaar voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Musil beschreef zijn tijdsgewricht met de precisie van een machine. Hij was dan ook opgeleid als ingenieur en zijn generatie had een bijzondere fascinatie voor de technische ontwikkeling. Musil beschreef de Donaumonarchie met een *fin de siècle*-gevoel. 'Zij was naar de aard van de grondwet liberaal, maar werd klerikaal geregeerd. Zij werd klerikaal geregeerd maar men leefde vrijzinnig. Voor de wet waren alle burgers gelijk, maar niet iedereen was burger. Men had een Parlement dat zoveel gebruikmaakte van zijn vrijheid dat het meestal werd gesloten. Men had ook een artikel voor de noodtoestand met behulp waarvan men zonder Parlement kon regeren. En elke keer dat iedereen blij was met het absolutisme, verordonneerde de Kroon dat er parlementair moest worden geregeerd. Zulke gebeurtenissen deden zich veel voor. Er was ook veel nationale strijd die terecht de nieuwsgierigheid van Europa opwekte maar die vaak verkeerd werd weergegeven. Die strijd was zo heftig dat het staatsapparaat verschillende keren per jaar stokte en tot stilstand kwam. Maar in de tussentijd en in de pauzes kon men uitstekend met elkaar overweg en deed men alsof er niets aan de hand was.' De ontwikkeling van dit land werd helaas door de catastrofe van de Eerste Wereldoorlog voortijdig afgebroken. De Donaumonarchie kampte met dezelfde uitdaging als de Europese Unie nu. Hoe kan men een veelvolkerengemeenschap bijeenhouden? Hoe kan men stabiliteit exporteren en voorkomen dat slechts instabiliteit wordt geïmporteerd? De concepten die in Wenen de ronde deden, verschilden niet zoveel van wat men in Brussel ziet. Centralisering, federalisme, confederalisme. Een mooi voorbeeld is het revolutiejaar 1848 toen de Duits nationale beweging doorstootte om eenheid te brengen in de vele Duitstalige vorstendommen. De *Deutsche Frage* lag op tafel. In de Frankfurter Pauluskerk stond de *Deutsche Nationalversammlung* voor de aloude vraag: *Einheit oder Freiheit*? Kon de Duitse eenheid zich verzoenen met vrij-

heid of zou eenheid juist een einde maken aan vrijheid? De Frankfurter Nationale Vergadering bepleitte een Duitse eenheid onder leiding van Pruisen, dat mild was geweest voor de hervormers van 1848 en teerde op een liberale, humanistische reputatie. Maar de koning van Pruisen weigerde de Duitse keizerskroon te ontvangen uit handen van een parlement met zijn burgerlijke revolutionairen. De Pruisische koning zag de Duitse eenheid niet als een volksstaat maar als een unie van Duitse vorsten: een soort dynastieke confederatie met Pruisen als spelbepaler.

Het energieke Pruisen had in het machtige Oostenrijk een serieuze concurrent voor het leiderschap van de Duitse Bond met zijn vele vorstendommen. De Oostenrijkse minister-president Felix Fürst zu Schwarzenberg verdedigde een Groot-Duits concept waarin 70 miljoen mensen zouden samenleven in een confederale structuur. Voor het dagelijks bestuur zou er een Direktorium van 6 leden komen met aan het hoofd een rijksstadhouder als leider van de regering. Dit stadhouderschap zou jaarlijks tussen de keizer van Oostenrijk en de koning van Pruisen wisselen. Daarnaast zou er een Tweede Kamer komen, een Statenhuis, met afgevaardigden uit alle landdagen. Het Statenhuis zou één vertegenwoordiger per miljoen inwoners tellen.

Van dit plan is niets terechtgekomen en uiteindelijk zou Otto von Bismarck de Duitse eenheid onder Pruisische leiding afdwingen, na een broederoorlog tegen Oostenrijk in 1866. Von Bismarck verkoos de Pruisische oplossing voor het Duitse vraagstuk, niet de Europese. Het concept van Schwarzenberg uit 1849 was misschien een strategische zet om de dominantie van Oostenrijk te garanderen. Maar het deed bijzonder Europees aan voor wie de besprekingen van de Conventie over de totstandkoming van een Europese Grondwet heeft gevolgd. In de Conventie bespraken vertegenwoordigers van parlementen, regeringen en Europese instellingen de architectuur van het toekomstige Europa. Termen als federalisme, confederalisme, parlementaire macht en roulerend voorzitterschap

kwamen ter tafel zoals bij de institutionele vormgeving die Schwarzenberg voor *Mitteleuropa* in gedachten had.

De Donaumonarchie modderde voort. Het keizerrijk exporteerde steeds minder en importeerde steeds meer instabiliteit. Het nationaliteitenvraagstuk bleek onoplosbaar en onhoudbaar naarmate de Oostenrijk-Hongaarse monarchie zich uitbreidde. De *Ausgleich* met Hongarije was een poging de spanningen te verminderen. De Hongaren kregen vanaf 1867 dezelfde status als de Oostenrijkers. Het keizerrijk werd zo een dubbelmonarchie. Maar het privilege voor de Hongaren leidde tot permanente ontevredenheid bij de Slavische volkeren. Het rijk werd een kruitvat.

Onlangs had ik een gesprek met de huidige prins Schwarzenberg, een nazaat van Fürst Felix en voormalig adviseur van Vaclav Havel, die me zei dat alle bevolkingsgroepen van het keizerrijk, behalve de Roemenen en de Ruthenen, klaar waren geweest voor een gelijkberechtigde positie in het staatsbestel zoals de Hongaren die hadden. Een volledige Ausgleich, dat wil zeggen een federale structuur, had volgens hem het staatsbestel kunnen redden.

Ik betwijfel dit laatste enigszins omdat een ‘Ausgleich met allen’ misschien de uitwerking van een oplosmiddel zou hebben gehad. Ik ben het eens met de Hongaarse schrijver György Konrád, die me ooit in een gesprek vertelde dat de Tsjechen een gelijke positie als de Hongaren hadden moeten innemen. *Dualismus* had *Trialismus* moeten zijn.

Konrád zei: ‘Als het mogelijk was geweest de politiek meer te decentraliseren dan had er een federale structuur kunnen ontstaan met liberalen en sociaaldemocraten en als de monarchie gedemocratiseerd zou zijn, dan zou er misschien autonomie zijn gekomen. Maar dat is allemaal niet gebeurd. Het kleingeestige nationalisme won en zo ontstonden de problemen van de minderheden.’

Achter de façade van de Oostenrijkse en Hongaarse macht sudderde het panslavisme. De Donaumonarchie kwam aan het einde van de negentiende eeuw in een sfeer van onbehagen te-

recht. Dat is op zichzelf paradoxaal want economisch ging het vrij goed. En ook het culturele leven in Wenen stond op een hoogtepunt, met Franz Liszt, Richard Strauss, Johannes Brahms, Gustav Mahler, Richard Wagner en zeer vele anderen. Maar de Duitstalige Oostenrijkers begonnen te beseffen dat zij, bij uitbreiding van het kiesrecht, met acht miljoen zielen niet blijvend konden heersen over een Slavische bevolking van 20 miljoen. Het zag ernaar uit dat de voortschrijdende democratisering de dynastieke veelvolkerenstaat zou ondermijnen, zo niet doen oplossen. De uitbreiding op de Balkan kon funest worden. Wenen kwam in de ban van *Untergangsstimmung* en *Weltschmerz*. Een dodelijk schot in Sarajevo, negentig jaar geleden, luidde het einde in van de meest Europese staat die Europa ooit heeft gekend.

Welke lessen kunnen we trekken uit de ervaringen van de Donaumonarchie? Ik noem er vier.

1 We moeten erkennen dat de Europese Unie een 'Vielvölkerunie' is, een gemeenschap van veel volkeren en naties, een multi-etnische constructie. Die brengt enkele beperkingen met zich mee. Wie vanuit Brussel te sterk de nadruk legt op eenheid en centralisme zal bij vele volken afwijzing, ja afkeer oogsten. Het integratievermogen van een 'Vielvölkerunie' is beperkt en de legitimiteit bij de burgers bijzonder kwetsbaar. Als burgers of volken zich niet thuis voelen in de Unie omdat 'zij in Brussel' toch doen wat ze willen, zullen zij zich tegen de Europese integratie keren. Men moet rekening houden met dit broze karakter van de Unie wanneer het constitutioneel verdrag dat nu in discussie is in referenda aan de vele volkeren wordt voorgelegd.

2 Uitbreiding dwingt tot herijking. Indien dat niet gebeurt, of te laat zoals in het geval van de Donaumonarchie, importeert men op den duur enkel instabiliteit. Grenzen spelen dus een rol. Alleen al vanwege de geografische ligging is het aangeven van de grenzen van Europa niet eenvoudig. De Verenigde Staten grenzen grotendeels aan wereldzeeën. Maar Europa ligt op een tektonische plaat waar de gekunstelde grens met

Azië aan een rivier of bergkam is te danken. De scheidslijn is veel minder helder. De geografische grenzen van Europa kan men daarom moeilijk duiden. Bij het besluit over nieuwe toetreders zal telkens opnieuw in kaart moeten worden gebracht of er binnen Europa voldoende draagvlak, solidariteit, bestaat om de toegenomen instabiliteit op te kunnen vangen. De legitimiteit van Europa wordt ondergraven als de effectiviteit tekortschiet. De Europese Unie kan alleen stapje voor stapje tot stand komen. Concrete resultaten op Europees en nationaal niveau zijn nodig om zo de bestaande legitimiteit in stand te houden.

Dit brengt mij op Turkije, de bakermat van het vroegere Ottomaanse rijk. Het is duidelijk dat alvorens Turkije kan toetreden het nog zeker een transformatie moet ondergaan. Op het moment van toetreding zal het een totaal andere identiteit moeten hebben. Maar door toetreding van een land met 68 miljoen inwoners nu - en in 2020 83 miljoen - zal ook de Europese Unie sterk veranderen. De EU kan niet op de oude voet doorgaan met het landbouwbeleid en het regionaal beleid wanneer Turkije eenmaal is toegetreden. Dat zou leiden tot een implosie. Wie Turkije toelaat, zal ook de Oekraïne en Wit-Rusland moeten aanvaarden. Die landen zijn immers Europeser dan Turkije. We hebben over 15 of 20 jaar dus een Europese Unie die uit bijna 40 lidstaten zal bestaan - en feitelijk alleen Rusland als partner zou hebben op het Europees continent.

3 Economische welvaart is noodzakelijk voor sociale vrede en ontwikkeling maar is geen garantie voor politieke cohesie. Welvaart in een overkoepelende constructie van volkeren is niet vanzelfsprekend de verzoener tussen *Einheit* en *Freiheit.* Als een bevolking voor een keuze komt, zal zij kiezen voor de vrijheid. Ook dit is een les van de Donaumonarchie, die later opnieuw in Joegoslavië werd geleerd. Deze federale staat op de Balkan was voor velen in het Westen een modelstaat, maar hij spatte uiteen op het nationaliteitenprobleem, net als de Donaumonarchie. Joegoslavië deed het economisch redelijk goed en toch beleefde Europa er de ergste oorlog sinds de Tweede

Wereldoorlog. In Srebrenica vond in 1995 de grootste massaslachting op Europese bodem plaats sinds Auschwitz, zoals wij maar al te goed weten. In een Vielvölkerunion moet Brussel niet alles zelf willen doen, maar zich concentreren op het bieden van meerwaarde. Het moet zich concentreren op kerntaken waarvan de vele volkeren het nut zien en waardoor zij zich niet in hun vrijheid bedreigd voelen. Geen Brusselse *Planwirtschaft*, maar toekomstgericht beleid waar burgers iets aan hebben. Een goed voorbeeld is Schengen. Als het 'Schengenstelsel' over enkele jaren ook voor de nieuwe lidstaten geldt, kunnen burgers weer vrijelijk van Ljubljana naar Praag reizen zoals honderd jaar geleden. De Europese Unie moet haar geld, dat wil zeggen ons geld, niet langer aan landbouw uitgeven maar investeren in de kenniseconomie. Zij moet meerwaarde bieden. Niet investeren in de werkgelegenheid van gisteren maar in die van morgen. Investeren in onderzoek en ontwikkeling is een noodzaak om mee te kunnen blijven doen in de wereldeconomie. Nu laten veel Europese uitvinders hun octrooi niet registreren in de EU maar in de VS. Dat moet veranderen en dat is ook een belangrijke doelstelling van de zogenaamde Lissabon-agenda: Europa omvormen tot de meest dynamische en meest concurrerende economie ter wereld in 2010. Samen met het bedrijfsleven moet de EU tot een jaarlijkse R&D-investering van 3 procent van het nationaal product komen. Helaas blijft de teller in Nederland steken op 1,8 procent - een flinke ingreep is hier dus nodig. Kennis is macht maar een egalitair systeem creëert geen topniveau. De score van Europa en ook van Nederland blijft ver achter bij die van de Verenigde Staten. Een blik op de ranglijst van Shanghais Jiao Tong-universiteit, die de top-100 van universiteiten heeft gerangschikt op academische resultaten en onderzoeksresultaten, leert dat in de toptien slechts twee Europese universiteiten voorkomen: Cambridge op vijf en Oxford op negen - voor wat zo'n lijst zegt natuurlijk. Tot plaats 16 is de rest slechts gevuld met universiteiten in de Verenigde Staten. Overigens staat de eerste Nederlandse universiteit - die van

Utrecht - op een gedeelde 40ste plaats. Leiden mag in de nationale competitie de runner-up zijn, wereldwijd staat ze op de 78ste plaats.

4 Een Vielvölkerverbond is per definitie zwakker dan een homogene grote mogendheid. De VS is een natie. Amerika heeft macht, Europa heeft invloed. China wordt gedomineerd door de ruim één miljard Han-Chinezen. Europa omvat vele volkeren. Wij kunnen sommige dingen samen doen maar niet alles wegens de interne broosheid. Europa is multi-etnisch. Steeds meer Europese staten worden ook vanbinnen multi-etnisch door de komst van een steeds groter wordende islamitische gemeenschap. In sommige grote steden zijn burgers van niet-westerse afkomst over tien jaar in de meerderheid. Bovendien begint de bevolking van Europa te vergrijzen, terwijl de bevolking in Noord-Afrika en het Midden-Oosten snel stijgt. De immigratiedruk vanuit het zuiden zal dus enorm toenemen. De Amerikaanse islamkenner Bernard Lewis zei onlangs tegen *Die Welt* dat Europa aan het eind van deze eeuw in meerderheid islamitisch zal zijn. Hij stelde: 'Europa zal een deel van het Arabische westen zijn, van de Maghreb. Migratie en demografie wijzen in die richting.' Ik weet niet of het zo'n vaart zal lopen maar als hij gelijk krijgt, is de ontzetting van Wenen in 1683 tevergeefs geweest. Bernard Lewis heeft gelijk dat demografie de moeder is van de politiek. Door immigratie wordt Europa een Donaumonarchie in het groot. De autochtone Europese bevolking vergrijst en neemt af, de Amerikaanse bevolking groeit. De VS blijft jong en dynamisch. De huidige trend wettigt maar één conclusie: De VS blijft de enige supermogendheid. China wordt een economische reus. Europa islamiseert. De Europese Vielvölkerunion zal met veertig volkeren niet echt een krachtig buitenlands beleid kunnen voeren, laat staan een gemeenschappelijke defensie. Europa moet het hebben van economische ontwikkeling, innovatie en handelsbeleid maar staat in het buitenlands beleid nu net zo zwak als de Donaumonarchie destijds. De Europese Unie kan een declaratoir beleid voeren, met fraaie verklaringen, grote subsidie-

potten en mooie symbolen. Maar zij is een regionale macht; geen wereldmacht. De *Vielvölkerstaat* ging ten onder omdat hij tegen de feiten in regeerde. Het keizerlijk bestuur bleef té centralistisch terwijl decentralisatie nodig was. Het ondergroef de legitimiteit van het eigen gezag door uitsluiting van de Slavische bevolking. Het breidde zich uit op de Balkan zonder zich aan te passen. Het wilde in de Eerste Wereldoorlog voor grote mogendheid spelen, terwijl het dat niet meer was. Laat de Europese Vielvölkerunion daarvan leren. De Europese Unie moet niet zoals de Donaumonarchie alles tegelijk willen doen. De Europese Unie is een gemeenschap van natiestaten die besloten hebben sommige taken op federale wijze uit te voeren, niet een federale staat in wording die zich met alle beleidsterreinen bemoeit. Uitbreiding moet een omzichtig proces zijn, niet een panacee met grote beloften. En voor de burger is Brussel ver weg. Referenda zijn eerder een bedreiging voor het eenheidsstreven dan een ondersteuning. De Europese Unie kan voor de burgers successen bereiken door zich te beperken tot haar hoofdtaken. *In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.*

De geopolitiek van de Europese Unie

Op 1 mei 2004 kreeg de Europese Unie tien nieuwe lidstaten, waaronder acht landen uit Midden-Europa. De toetreding van die landen is een gebeurtenis van grote geopolitieke betekenis. Voor het eerst in de geschiedenis vormt Europa één zone van vrede, stabiliteit en groeiende welvaart. Er hoeft geen beroep meer te worden gedaan op de 'nieuwe wereld om het evenwicht in de oude wereld te herstellen', ten koste van honderdduizenden levens.

En dat is nog niet alles: Roemenië, Bulgarije, Turkije, Kroatië en de andere landen die zijn voortgekomen uit het vroegere Joegoslavië staan in de wachtkamer. Wie Turkije binnenlaat, zal grote moeite hebben de deur dicht te houden voor de Oekraïne. Ministers die thuis 'Oekraïne? Dát nooit!' roepen, laten een heel ander geluid horen wanneer zij een officieel bezoek brengen aan Kiev.

We hebben het over een Europese Unie die over vijftien of twintig jaar zou kunnen bestaan uit veertig lidstaten, waaraan eigenlijk vooral Rusland ontbreekt. De Europese Unie exporteert stabiliteit. De EU importeert ook instabiliteit maar die zal wel worden gesmoord in de eindeloze onderhandelingen die in Brussel dagelijkse praktijk zijn.

De EU is nu bezig met de opstelling van een hulpprogramma voor het 'nabije buitenland', om een Russische term te gebruiken. Dat heeft betrekking op de landen van Noord-Afrika en het Midden-Oosten en omvat bijstand gebaseerd op goed bestuur en eerbiediging van de mensenrechten.

Ook deze maatregelen, plannen en programma's zijn in geopolitiek opzicht van belang. De EU oefent politiek, econo-

misch en cultureel een ongekende aantrekkingskracht uit op de wereld om haar heen. Zij kan die wereld beïnvloeden door als voorbeeld te fungeren en voorwaarden te stellen.

Maar zij mag - in gewone politieke taal uitgedrukt - geen 'superstaat' zijn of, nauwkeuriger, een federatie worden naar Duits, Canadees of Amerikaans model. In een federaal Europa zouden Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk dezelfde positie bekleden als Beieren in Duitsland of Catalonië in Spanje. Dat zal niet gebeuren. De omstandigheden ten tijde van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog waren volledig anders dan die in Europa op dit moment. En het is hoog tijd dat dit openlijk wordt toegegeven. Europa heeft dringend behoefte aan duidelijke taal.

Economisch is de Europese Unie een wereldmacht. De EU is op dit moment met 450 miljoen consumenten de grootste markt ter wereld. Natuurlijk is het gewicht van de tien toetredende landen economisch gezien niet groter dan dat van de Nederlandse economie. Maar hun economische groei is dubbel zo groot als die in het oude Europa. Binnen niet al te lange tijd zal het effect van hun samengestelde groei merkbaar worden.

Natuurlijk is er concurrentie. Dat is altijd zo. Ik herinner me de discussie over Japan in de jaren tachtig. Van Japan werd beweerd dat het een strategie van de verschroeide aarde had. Waar de Japanners eenmaal met grote precisie hun export hadden afgezet, kreeg geen Europees product ooit nog voet aan de grond. Die discussie over Japan is een zachte dood gestorven. Nu doet China de mensen huiveren. Verplaatsing van de productie is nu het toverwoord.

Die huiver is overigens begrijpelijk in tijden van lage groei en hoge werkloosheid. Maar een beroep doen op nationale kampioenen, pleiten voor economische tussenkomst van de staat en de landen in Midden-Europa verwijten dat hun belastingtarieven te laag zijn, heeft niet alleen geen zin: dergelijke maatregelen zouden het concurrentievermogen en de groei juist verminderen.

Het ‘oude Europa’ lijdt zwaar onder corporatisme, ingeroeste economische gewoontes, inflexibiliteit van de arbeidsmarkt en achterhaalde denkwijzen - veel meer dan het ‘nieuwe Europa’. De acht nieuwe lidstaten in Midden-Europa hebben vijftien jaar economische verandering achter de rug. Zij zijn beter in staat zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden dan de landen van West-Europa. In de belangrijke afweging tussen solidariteit en motivatie leggen de nieuwe Europeanen eerder de nadruk op motivatie dan de Europeanen in het westen.

Europa moet dus kort gezegd zijn handen flink uit de mouwen steken als het een economische wereldmacht wil blijven. Dit is belangrijk want de buitenlandse betrekkingen van de EU zijn vooral economisch van aard. Ons doel is en moet hier blijven een op regels gebaseerd systeem. Dit systeem, zoals dat van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), is van geopolitiek belang. Wij moeten binnen het systeem werken aan versterking van de vrijhandel. De Europese Commissie heeft voorgesteld alle steun voor de uitvoer van landbouwproducten af te schaffen en dat is een zeer goede zaak. Die verdient navolging.

Economisch is de Europese Unie een wereldmacht. Politiek is zij dat niet. Dat komt niet alleen doordat het tot dusver nog niet is gelukt een gemeenschappelijk buitenlands beleid te voeren - het is namelijk opvallend moeilijk een consensus te bereiken tussen 15 of 25 lidstaten waarvan er enkele ook nog eens een neutralistische of pacifistische traditie hebben. Het komt ook doordat de EU militair niet sterk genoeg is. Maar laat ons de bedreigingen en middelen eens wat nader beschouwen.

Het is niet langer waarschijnlijk dat een grootmacht nucleaire wapens tegen de Europese Unie zal gebruiken. Die vormen het sterkste pressiemiddel in het spectrum van geweld. Overigens zijn er nog de Britse en Franse nucleaire afschrikmiddelen, die voldoende kunnen worden geacht om schurkenstaten af te weren.

Er is natuurlijk ook de mogelijkheid van een terroristische dreiging met nucleaire middelen maar daarop is een andere respons noodzakelijk.

Lager op de schaal van geweld staat grootschalige conventionele oorlogsvoering. Massale tankgevechten op de Noord-Europese vlaktes krijgen we op de middellange termijn niet meer te zien, en misschien wel nooit. Het Rode Leger ligt in de lappenmand. Waar zou zich een dergelijk scenario kunnen voordoen? De voornaamste kritieke zones liggen momenteel in Azië. Een crisis daar is niet levensbedreigend voor de Europese Unie.

En het Midden-Oosten? Het Irakese leger was niet opgewassen tegen het Amerikaanse. Ik durf te stellen dat het ook niet opgewassen zou zijn geweest tegen een Europees leger, vooral gezien de duidelijke superioriteit van Europa in de lucht. De EU-25 besteedt als geheel 180 miljard euro per jaar aan defensie. Dit betekent dat de EU na de Verenigde Staten het meest aan defensie uitgeeft.

Al met al is het vrij onwaarschijnlijk dat de Europeanen een grote conventionele oorlog zullen moeten voeren, individueel niet en ook niet collectief. En als iets zo onwaarschijnlijks tóch zou gebeuren, zullen de Europeanen dat waarschijnlijk doen aan de zijde van de Amerikanen.

Nee, de uitdagingen zijn nu van geheel andere aard. Er zullen zich lastige, gevaarlijke, kleinschalige erupties van geweld voordoen in verzwakte staten in Afrika of het Midden-Oosten. Hier beschikt de Europese Unie over een comparatief voordeel vanwege haar koloniale optreden en haar latere ervaring in Congo, Sierra Leone, Ivoorkust en dergelijke landen.

De capaciteit om dit gevaarlijke en bloedige werk te doen, is een andere dan die welke nodig is om een grootschalige conventionele oorlog te voeren. Hier moet de nadruk liggen op het individu en zijn wapen, goed getraind, zeer mobiel en met de nieuwste elektronische apparatuur.

Betekent dit ook dat de uitgaven lager kunnen zijn? Zeker niet. Geld is noodzakelijk voor de aanschaf van transportvliegtuigen voor de lange afstand, precisiegeleide munitie en onbemande verkenningsvliegtuigen. In februari 2004 besloten het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland negen strijd-

groepen van elk 1500 manschappen in te stellen die binnen twee weken kunnen worden ingezet. Duitsland wil vóór 2010 een interventiemacht van 35.000 personen hebben en een 'stabilisatiemacht' voor vredeshandhaving van 70.000 personen. Al die zaken kosten handenvol geld.

De EU moet niet hetzelfde willen doen als de Verenigde Staten, maar de activiteiten van de Amerikanen trachten aan te vullen - niet alleen op het gebied van de zogeheten *low intensity warfare*, maar ook door gebruik te maken van *soft power.* Ook daar beschikt de EU over een comparatief voordeel.

'Soft power' betekent anderen laten doen wat men zelf voor ogen heeft zonder een beroep op geweld. Na de Tweede Wereldoorlog maakten de VS gebruik van soft power om andere landen te betrekken bij een systeem van allianties dat al met al bijna zestig jaar stand heeft gehouden. Nog onlangs hebben niet-gouvernementele organisaties een verdrag inzake antipersoneelmijnen afgedwongen ondanks tegenstand van het Amerikaanse Congres. Joseph Nye heeft veel hierover gepubliceerd en over het geheel genomen vind ik hem overtuigend.

Helaas zijn de Verenigde Staten door hun roekeloze optreden in Irak zo impopulair geworden dat pro-Amerikaans zijn in de binnenlandse politiek een doodsteek is. Dit is het omgekeerde van soft power.

Samenvattend: de geopolitiek van de Europese Unie bestaat uit het exporteren van stabiliteit: door de uitbreiding, door het beleid van goed nabuurschap ten aanzien van omringende landen, door aan te dringen op een op regels gebaseerd systeem in de internationale economische betrekkingen en door haar bereidheid mee te werken aan missies voor vredestichting en vredeshandhaving.

De toetreding van Turkije tot de Europese Unie

In december 1999 besloot de Europese Raad tijdens een vergadering in Helsinki, na een korte discussie, Turkije de status van kandidaat-lidstaat van de Europese Unie toe te kennen. Dit betekent dat Turkije tot de Europese Unie zal toetreden op een later, nog te bepalen tijdstip. Enkele jaren later vroeg de Raad de Europese Commissie voor einde oktober 2004 te beslissen of Turkije in voldoende mate voldeed aan de politieke criteria van Kopenhagen. Deze criteria gaan over democratie, de rechtsstaat en het respecteren van de rechten van minderheden. Dat besluit was een van de laatste besluiten van de Commissie-Prodi, waarvan ik sinds september 1999 lid was geweest. Ze bestond uit dertig leden. Negenentwintig zeiden dat Turkije inderdaad in voldoende mate voldeed aan de criteria van Kopenhagen. De enige die tegenstemde was ik. In dit artikel wil ik de achtergronden van mijn tegenstem verklaren.

De beslissing van de Commissie, in oktober 2004, was belangrijk omdat de opening van de onderhandelingen tot toetreding ervan afhankelijk was. Die zijn nu, op 3 oktober 2005, daadwerkelijk begonnen. Mijn weigering met mijn collega's in te stemmen was gebaseerd op drie overwegingen: ten eerste, dat Turkije geen Europees land is; ten tweede, dat Turkijes toetreding zou leiden tot de toetreding van Oekraïne, Wit-Rusland en Moldavië en misschien zelfs van de Kaukasische republieken Georgië, Armenië en Azerbeidzjan; en ten derde, dat een meerderheid van de burgers van de Europese Unie het Turkse lidmaatschap verwierp. Laat mij dit toelichten.

Ten tijde van de beslissing van de Commissie van oktober

2004 baseerde ik me op een rapport van Amnesty International, dat kritisch was over de mensenrechtensituatie in Turkije. Maar natuurlijk keek ik eerst naar het rapport van de Commissie zelf, opgesteld onder supervisie van mijn collega Günter Verheugen, die de leiding had over de uitbreiding. Dit rapport vermeldt dat in 2003 21.870 Turken een asielaanvraag indienden in de EU-25, waarvan er 2127 werden aanvaard. Dus de regeringen van de EU-landen zelf erkenden in 2003 dat de Turkse regering meer dan tweeduizend van haar eigen burgers vervolgde.

Intussen heeft de Europese Commissie op 9 november 2005 een voortgangsrapport gepubliceerd over de situatie in Turkije. Daarin staat dat er nog steeds vooruitgang wordt geboekt bij de hervormingen, maar op een lager tempo dan voorheen. Het rapport gaat verder met het aanwijzen van de volgende problemen. (1) Voortgaande schendingen van de mensenrechten. (2) De invloed van het leger is te groot. (3) Er zijn nog steeds gevallen van marteling. (4) De vrijheid van meningsuiting wordt nog steeds niet overal geëerbiedigd. (5) Niet-islamitische minderheden worden nog steeds gediscrimineerd. (6) Er zijn nog steeds gevallen waarin geweld tegen vrouwen wordt gebruikt. (7) De culturele rechten van minderheden zijn nog steeds beperkt.

Laat mij enkele recente gevallen van onaanvaardbaar gedrag noemen. (1) In maart 2005 verstoorde de politie met geweld een demonstratie van vrouwen, bedoeld ter viering van de Internationale Vrouwendag. (2) In mei 2005 werd de grootste lerarenvakbond verboden omdat deze onderwijs in eigen taal voor de 14 miljoen Koerden had bepleit. (3) De bekende schrijver Orhan Pamuk is onlangs aangeklaagd vanwege ‘belastering van de nationale identiteit’ omdat hij had gepleit voor een open debat over de Turkse genocide op 1,5 miljoen Armenen in 1915-1916. En ten slotte (4) het recente bezoek van minister-president Erdogan aan Kopenhagen, waar hij een persconferentie zou houden. Toen hij daar een Koerdische journalist zag, vroeg hij of de man verwijderd kon worden. Toen daar niet

op in werd gegaan, gelastte hij de persconferentie af.

Ik denk dat de twee voorgaande alinea's voldoende rechtvaardiging vormen voor mijn tegenstem in oktober 2004.

Nu zou men kunnen vragen: laten we aannemen dat er een einde komt aan deze en vergelijkbare tekortkomingen en dat ze niet meer voorkomen. Zou Turkije dan wél moeten worden toegelaten? Mijn antwoord zou nog steeds 'nee' zijn omdat Turkije geen Europees land is. Dat is vanwege zijn geschiedenis.

De geschiedenis van Europa is getekend door enkele belangrijke ontwikkelingen en stromingen. Ik noem de volgende: (1) het christendom; (2) het feodalisme, dat de heer rechten gaf, maar ook zijn vazal; (3) de Renaissance; (4) de Verlichting, wat de Fransen noemen *la République des lettres*; (5) de democratie; en (6) de industrialisatie. Dit zijn de dingen die ons gemaakt hebben tot wie wij zijn. In Turkije hebben ze niet plaatsgehad.

Turkije heeft een grootse geschiedenis, vooral in de hoogtijdagen van het Ottomaanse rijk, maar ze is anders dan de onze. Vooral de verhouding tussen het individu en het collectief is niet wat zij in Europa is. Dus ik weet niet of de hervormingen die nu in Turkije plaatshebben op aandringen van de Europese Commissie na toetreding zouden worden voortgezet. Ik vrees eerder dat er een terugval zal zijn.

De tweede reden voor mijn weigering heeft te maken met de gevolgen van Turkijes toetreding. Die zal onvermijdelijk leiden tot de toetreding van Oekraïne, Wit-Rusland en Moldavië, en misschien ook van Georgië, Armenië en Azerbeidzjan. De eerste drie van deze landen zijn zeker Europeser dan Turkije.

Afgezien van de Kaukasische republieken, maar met inbegrip van de staten die uit Joegoslavië zijn voortgekomen, zou dat een Europese Unie van zo'n 35 lidstaten betekenen. Wat voor soort Unie zou dat zijn?

Laat mij hier iets zeggen over de aard van de Europese Unie. Het is geen vriendenclub. De Unie is gebaseerd op vier fundamentele vrijheden: bewegingsvrijheid van goederen, diensten,

kapitaal en mensen. Deze vrijheden moeten door de Commissie worden beschermd. Zij is de hoedster van de verdragen. Dit betekent dat de Commissie redelijk vaak lidstaten moet overtuigen, en indien nodig dwingen, hun wetten te wijzigen. Het alcoholbeleid in Zweden, de Volkswagenwet in Duitsland, discriminatie van buitenlandse investeringsfondsen in Frankrijk zijn voorbeelden van gevallen die de Europese Commissie impopulair hebben gemaakt. Maar ze waren noodzakelijk.

Toen ik de Commissie verliet, zat ik op een berg van 1500 van dergelijke gevallen van schending. De conclusie moet zijn dat het lidmaatschap van de Unie de aanvaarding inhoudt van ingrijpende maatregelen die diep kunnen snijden in het weefsel van de lidstaat.

Is dat mogelijk met zulke ongelijke lidstaten? Ik denk van niet. De EU zou het slachtoffer worden van wat de Amerikaanse historicus (van Britse afkomst) Paul Kennedy *imperial overstretch* heeft genoemd, het oprekken van een machtsstructuur tot voorbij het haalbare. Als gevolg daarvan zou de EU onaanvaardbaar verwateren. Dat is de reden waarom voormalig president Valéry Giscard d'Estaing vreesde dat de toetreding van Turkije zou leiden tot het uiteenvallen van de Unie. Dat is de reden waarom voormalig kanselier van Duitsland Helmut Schmidt heeft gezegd: '*Ein Beitritt der Türkei würde die Europäische Union überfordern*'[1] ('Toetreding van Turkije zou meer zijn dan de Europese Unie aankan').

De derde reden voor mijn weigering is dat de meerderheid van de bevolking van de EU de toetreding van Turkije niet wil. Laat mij enige percentages geven van hen die voorstander zijn van de toetreding van Turkije: Nederland, 39 procent; Italië, 33 procent; Duitsland, 21 procent; Frankrijk, 21 procent. Het gemiddelde voor de EU is 35 procent (Eurobarometer mei/juni 2005).

Dat zijn de drie redenen waarom ik tegen toetreding van Turkije tot de Europese Unie ben.

Eindnoten:

1 *Die Zeit*, 4 september 2004.

De Europese economie en haar toekomst

Het tijdvak 1945-1973 was uitzonderlijk. De economische groei was hoog door de inhaalvraag en de stimulering die uitging van het ontstaan van de Europese Economische Gemeenschap, nu Europese Unie. De NAVO, dat wil zeggen hoofdzakelijk de Amerikanen, zorgde voor onze verdediging. Wat dat betreft was het tijdvak van de Koude Oorlog buitengewoon stabiel. De Fransen hebben er een uitdrukking voor: '*Les trente glorieuses*'. Joop den Uyl zei: 'Die tijd komt nooit meer terug', en hij had gelijk.

Er was toen geen concurrentie. Het Oostblok deed nauwelijks mee op de wereldmarkt. Latijns-Amerika exporteerde grondstoffen en hield zich overigens onledig met politieke verwikkelingen. Het Midden-Oosten exporteerde olie en dacht nog niet aan fundamentalisme. In Azië was het alleen de opkomst van Japan die de gemoederen bezighield. De wereldmarkt was hoofdzakelijk in handen van West-Europa en Noord-Amerika.

BRIC's

De toestand is nu geheel anders. De concurrentie komt nu van alle kanten op ons af. Goldman Sachs heeft zich gewaagd aan een langetermijnvoorspelling, zich concentrerend op de BRIC's. Dat zijn Brazilië, Rusland, India en China. Die landen ontwikkelen zich snel. In een paar jaar tijd is de Chinese economie groter dan de Britse en de Duitse en over tien jaar is zij groter dan de Japanse. India komt wat later op gang maar zal tegen

2025 een grotere economie hebben dan Frankrijk en Duitsland. De belangrijkste voorwaarde voor deze voorspelling is dat de BRIC's hun groeizame economische beleid voortzetten en politieke strubbelingen van zich afweten te houden. Overigens komt deze voorspelling van Goldman Sachs overeen met die van de Amerikaanse *National Intelligence Council.*[1]

Ik kan niet nalaten hier een kort commentaar op te geven. In de eerste plaats ten aanzien van Rusland. Dat land is in hoge mate corrupt. Dit blijkt onder andere uit het proces tegen de voormalige CEO van de oliemaatschappij Joekos. Dat proces was doorgestoken kaart. Maar ook andere investeerders hebben met corruptie te maken gehad. Dat is een slecht teken.

Onlangs heeft Poetins adviseur Andrei Illarionov ontslag genomen. 'Toen ik de baan aannam,' zei hij tegen *Time Magazine*, 'spraken wij af dat een liberale economische politiek zou worden gevolgd. Nu ontwikkelt de staat zich in een geheel andere richting.' Volgens hem kenschetste *Freedom House* (NY) Rusland zes maanden eerder als '*partly unfree*' maar nu als '*completely unfree*'.[2]

Ten tweede ten aanzien van China. Er zijn twee aspecten van dat land die ik zorgelijk vind. Zij betreffen de grote verschillen die aan de dag treden tussen kust en binnenland en tussen rijk en arm. Die verschillen zijn een gevolg van de globalisering en kunnen alleen maar groeien. Zij kunnen politieke spanningen veroorzaken. Verder is er de één-kindpolitiek. Door de echografie en de mogelijkheid van abortus zal die leiden tot meer jongens dan meisjes. Er zal dus een groeiend aantal jongens zijn die nooit een vrouw zullen kennen - afgezien van prostitutie. Jongeren zonder geld en zonder vrouw hebben de neiging balorig te worden. Dat ziet men ook in de Arabische wereld. Dit zijn mijn twee *caveats.*

Afgezien hiervan is het duidelijk dat de erfgenamen van het westerse revolutionaire kapitalisme nu in Azië wonen. Wat kan Europa tegenover die Aziatische dynamiek stellen?

Eurogebied

Het laatste rapport van de OESO voor het eurogebied is somber. Sinds het midden van de jaren negentig is het eurogebied achtergebleven bij de top van de OESO. De economische groei is minder dan het geschatte potentieel van 2 procent per jaar. In 2005 was de groei 1,25 procent. De raming van het IMF van 1,3 procent voor 2005 kwam hiermee overeen. En de werkloosheid blijft hoog: gemiddeld 8,75 procent in 2006. Deze slechte cijfers worden deels veroorzaakt door Italië, waarvan de economie dit jaar zal krimpen met 0,3 procent.

Voorspellingen voor de lange termijn stemmen niet optimistisch. Het potentiële bbp van het eurogebied zal volgens de OESO groeien met 2 procent over de periode 2005-2010, en met 1 procent per jaar daarna. Deze percentages blijven ruim 1 procent achter bij die van de VS. De achterstand van de Europese Unie ten opzichte van de VS wordt aldus groter, terwijl de ambitie van de zogenoemde Lissabon-agenda van de EU juist was om in 2010 de meest concurrerende economie ter wereld te hebben.

Geen wonder dat *The Economist* noteert: '*In global economics*, *Europeans either contradict one another or have little to say*, *and almost no influence to boast of. When it comes to the world economy*, *Europe is a case of over-representation but under-achievement*'.[3]

Demografie

Een belangrijke oorzaak van deze krimpende groeipercentages is de verandering van de demografie. In alle 42 landen van Europa zijn de vruchtbaarheidspercentages lager dan het vervangingsniveau van 2,1 kind per vrouw. In 24 landen als Italië, Spanje, Duitsland en Oostenrijk zal de bevolking in omvang dalen. De gevolgen daarvan zijn nu al merkbaar. De ontwikkeling in Rusland kan niet anders dan dramatisch worden genoemd. Daar krimpt de bevolking met 1 miljoen personen per

jaar. Deze demografische ontwikkeling heeft natuurlijk gevolgen voor de groei van de productie. Maar ook voor de innovatie, want gemiddeld genomen zijn jonge mensen inventiever en flexibeler dan oudere.

De bevolking van Amerika groeit en wordt jonger, die van Europa krimpt en wordt ouder.

De demografie is niet makkelijk te beïnvloeden. Andere factoren liggen eerder binnen bereik. Ik beperk mij nu tot drie:

1 de muntunie
2 het dienstenverkeer
3 het protectionisme

Muntunie

De muntunie is het natuurlijke complement van de interne markt, want zij maakt concurrerende devaluaties binnen het eurogebied onmogelijk. Dit schept problemen voor Italië. Dat land verliest ieder jaar een beetje concurrentiekracht. Vroeger compenseerde Italië dat verlies door zo nu en dan de lire te devalueren. Dit is nu onmogelijk. Italië staat dus voor de noodzaak herstructureringen in de reële economie door te voeren, wat op grote politieke bezwaren stuit.

De basis van de muntunie is het Verdrag van Maastricht. Maar het Stabiliteitspact is minstens zo belangrijk. Zonder Stabiliteitspact was de muntunie er niet gekomen. Het belangrijkste element van dat Pact is de verplichting voor lidstaten te streven naar een overheidstekort dat ‘dicht bij het evenwicht is of een overschot vertoont’, en in ieder geval niet hoger is dan 3 procent. Dat Pact wordt nu met voeten getreden. Toen Gerrit Zalm aandrong op het in acht nemen van de overeengekomen criteria werd hij smalend door Jean-Claude Juncker, MP van Luxemburg en voorzitter van de Ecofin Raad, een euro-fundamentalist genoemd.

Het Stabiliteitspact is destijds *unaniem* aangenomen met de

plechtige verklaring dat de lidstaten er *strikt* de hand aan zouden houden. Bij de behandeling in de Tweede Kamer zei MP Wim Kok dat deze verklaring in marmer gebeiteld boven zijn bed hing. Het heeft niet mogen baten. De lidstaten, vooral de grote, gaan gewoon hun gang. Dit is een algemeen probleem in de Europese Unie.

De demografische verandering zal, zoals gezegd, genadeloos toeslaan. Landen als Italië die geen kapitaaldekkingsstelsel kennen en hun lage pensioenleeftijd dus met een omslagstelsel moeten financieren, zullen door politieke druk genoopt worden meer te lenen en hun overheidstekort te laten oplopen met alle gevolgen voor de rente en inflatie van dien. De echte test voor de euro is dus niet nu maar over een jaar of tien. Aan de overlevingskansen van de euro op de lange termijn mag dus worden getwijfeld.

Geheel in het algemeen merk ik op dat waar deze *plechtige* overeenkomst waar *strikt* de hand aan zou worden gehouden, na luttele jaren wordt geschonden, men zich mag afvragen welke overeenkomst dan wel zou worden gehandhaafd.

Diensten

Het tweede punt dat ik noemde is het dienstenverkeer. Het Verdrag van Rome, de basis van de Europese Unie, kent vier fundamentele vrijheden: vrijheid van verkeer van goederen, personen, kapitaal en diensten. Dat de diensten hierbij worden genoemd, is belangrijk. Onze economieën bestaan nu voor 70 procent uit diensten. Maar door allerlei bureaucratische obstakels wordt slechts 20 procent over de grenzen verhandeld. Zeer veel diensten worden door kleinere bedrijven geleverd. Daar kan veel werkgelegenheid ontstaan. Vandaar het belang van de dienstenrichtlijn, waarvoor ik verantwoordelijk ben en die begin 2004 unaniem door de Europese Commissie is aanvaard.

Het is belangrijk te zeggen op wie de dienstenrichtlijn níet

slaat. Om te beginnen op zwarte arbeid. Die is een zaak voor de politie. Werknemers vallen er ook buiten. Poolse slagers die voor een Duits abattoir gaan werken, moeten volgens de vigerende cao worden betaald. Is er een vestiging van een buitenlands bedrijf in het ontvangende land, dan moet die vestiging ook de lokale cao volgen. Uitgezonden personeel moet volgens de normen van het ontvangende bedrijf worden betaald. De dienstenrichtlijn slaat dus vooral op vrije beroepsbeoefenaren en onafhankelijk werkende ambachtslieden zoals de befaamde Poolse loodgieter. De Franse hysterie over de '*dumping social*' is dus schromelijk overdreven. Meer concurrentie is juist wat we nodig hebben.

Martin Schultz, president van de Europese Socialistische Partij in het Europees Parlement in Straatsburg, heeft gezegd dat als de dienstenrichtlijn ongewijzigd wordt aanvaard, het de vernietiging van het Europese sociale model zal betekenen. Hoe sociaal is een model dat 12 procent werkloosheid veroorzaakt, zoals in Duitsland, of 10 procent, zoals in Frankrijk?

President Chirac, die eerder de Oost-Europese nieuwkomers heeft gesommeerd hun mond te houden over Irak, spreekt geringschattend over de Britse banengroei. Die bestond volgens hem uit '*petits boulots*': kleine baantjes. Maar werklozen verkiezen een klein baantje toch zeker boven een uitkering?

Onlangs was ik verwikkeld in een discussie in Parijs. Ik merkte dit toen op. Tot mijn verrassing was lang niet iedereen het met mij eens. Een klein baantje moest eerst en vooral aan allerlei vereisten voldoen. Zo neen, dan toch liever de uitkering. Dat is natuurlijk de verkeerde instelling.

Protectionisme

Het derde punt dat ik noemde is het protectionisme. Dat is nog verre van verslagen. De Franse regering, maar ook de Beierse president Edmund Stoiber, heeft nationale kampioenen hoog

in het vaandel. Ik houd van kampioenen maar dan vooral van Europese. Bovendien moeten die kampioenen uit de markt ontstaan en niet door overheidsingrijpen, want dat is tegen de Europese wet.

De Fransen willen Danone beschermen tegen overname door een buitenlandse onderneming. De Duitse regering wil hetzelfde ten aanzien van Volkswagen. De president van de Italiaanse Centrale Bank Antonio Fazio wilde de Italiaanse banken beschermen tegen buitenlandse overnames. Allemaal tegen de Europese wet. Gelukkig is de overname van de bank Antonveneta door ABN Amro nu een feit, wat een felicitatie waard is.

De Franse minister van Financiën Thierry Breton spreekt van economisch patriottisme en de noodzaak strategisch belangrijke sectoren te verdedigen. Sinds wanneer is yoghurt, wat Danone maakt, strategisch? Mijn opvolger bij de Europese Commissie, Charlie McCreevy, heeft terecht gedreigd Frankrijk voor het Hof van Justitie in Luxemburg te slepen indien de Franse regering overnames door buitenlandse ondernemingen zonder afdoende rechtvaardiging zou proberen te blokkeren.

De Europese Commissie probeert sinds jaar en dag de subsidiëring door overheden terug te dringen. In de jaren negentig lukte dat ook redelijk. Maar nu gaat het weer de verkeerde kant op. Regeringen van de oude 15 lidstaten besteedden in 2003 €55,3 miljard aan hulp voor individuele bedrijven, €56,4 miljard in 2004. Duitsland geeft hier het meeste aan uit, gevolgd door Frankrijk en Italië. Dat is een slechte zaak, want verreweg de meeste hulp is concurrentievervalsend.[4]

Hervormingen

Ondertussen heeft het Duitse electoraat in meerderheid tegen ingrijpende hervormingsvoorstellen gestemd, hoewel de economie nauwelijks enige groei heeft laten zien over de laatste

vier jaar. De meerderheid der Duitsers verkiest de status-quo boven verandering. Franz Müntefering, voorzitter van de Duitse Sociaal Democratische Partij, noemde internationale investeerders 'sprinkhanen'. Maar Duitsland heeft zulke investeerders nodig. Bovendien zou hij art. 56 van het Verdrag van Rome over de vrijheid van het internationaal kapitaalverkeer moeten lezen. Hij is nu vicekanselier van de Bondsrepubliek. Wat het conservatieve Duitsland nodig heeft, is een Margaret Thatcher. Maar het is zeer de vraag of die het daar zou redden. Eén ding ligt voor de hand: deze *Grosse Koalition* garandeert waarschijnlijk immobiliteit.

Belangrijke kerndepartementen als Financiën, Justitie en Buitenlandse Zaken gaan naar de SPD. Bovendien heeft Angela Merkel moeten beloven de heilige koe van de ontslagbescherming met rust te zullen laten.

Grondwet

Ondertussen zijn er twee referenda over het grondwettelijk verdrag geweest. Het Nederlandse 'neen' heeft mijns inziens drie oorzaken: (1) irritatie over de hoge betalingen aan de Europese kas; (2) bezorgdheid over de euro; en (3) het gevoel 'dat de Europese trein maar doordendert zonder dat de gewone burger er nog aan te pas komt'. Het Franse 'neen' werd veroorzaakt door de vrees voor mondialisering en voor de daarmee samenhangende concurrentie.

Intellectuele eigendom

Het lijdt geen twijfel dat Azië bezig is met een '*race to the top*', investerend in technologie, innovatie, wetenschap en vakmanschap, met elk jaar vier miljoen afgestudeerden in India en China.

Ik heb vijf jaar gewerkt aan de totstandkoming van een ge-

meenschapspatent, dat met één klap voor alle 25 lidstaten zou gelden. Mijn pogingen zijn gestrand op de onherbergzame kust der nationale belangen. Maar het blijft een feit dat een patent in Europa vijf tot acht keer zo duur is als in Amerika of Japan. Het blijft een feit dat Chinese universiteiten nu evenveel patenten in China laten registreren als Amerikaanse universiteiten in de VS. Het blijft een feit dat 350.000 Europese wetenschappers in Amerika werken, velen voorgoed. En het blijft een feit dat de voorsprong die de Europese farmaceutische industrie eens had, is verspeeld.

De groei van de uitgaven voor R&D van Europese ondernemingen over 2004-2005 was 2 procent. Het was 7 procent in de VS en in Azië. In Zuid-Korea was de groei in dat ene jaar 40 procent. Europese ondernemingen investeerden over de periode 2001-2005 ongewijzigde bedragen in onderzoek. Geen groei dus over die 4 jaren. In de VS was de groei 12 procent.[5]

Aanpassingen

Het Europese probleem bestaat in het onvermogen zich aan te passen aan de nieuwe mondiale economie, de arbeidsmarkt te hervormen en meer producten met een hoge toegevoegde waarde voort te brengen. De Europese balans tussen solidariteit en motivatie is uit het lood.

Laat mij dit illustreren aan de hand van de discussie rondom de Europese begroting. Op dit ogenblik besteedt de EU 0,95 procent van het gezamenlijke bruto binnenlands product. Romano Prodi, voormalig president van de Europese Commissie, wilde dit percentage verhogen tot 1,24. Dit betekent dat de begroting van de EU twee versnellers zou krijgen: een eerste door de koppeling aan het bbp: hoe meer dat stijgt, des te hoger de begroting. Verhoging van het huidige percentage naar 1,24 zou een tweede versneller betekenen. Als lid van de Commissie heb ik mij daartegen verzet. Waar alle lidstaten krom moeten liggen om te voldoen aan het Stabiliteits- en Groei-

pact, moet ook de Commissie zich beperken. Een tweede punt van belang is dat het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid ongewijzigd blijft, evenals het Regionale Fonds. Deze twee fondsen nemen ongeveer 85 procent van de begroting in beslag. Dit betreft de verdelende rechtvaardigheid, dat wil zeggen de solidariteit. Een kleine 15 procent blijft over voor de toekomst. De Belgische econoom Sapir heeft de begroting van de EU dan ook '*an historical relic*' genoemd.

Aandeelhouderskapitalisme

Als lid van de Europese Commissie heb ik geprobeerd een steentje bij te dragen aan de Europese economische groei.

Zo heb ik geprobeerd een impuls te geven aan een verandering van de wijze van financieren van Duitse ondernemingen: weg van de financiering door banken naar een financiering via de kapitaalmarkt.

In verband daarmee heb ik een richtlijn voor grensoverschrijdende overnames van ondernemingen voorgesteld, die de beslissingsbevoegdheid in de handen van de aandeelhouders legt. Zij zijn immers de eigenaren van de onderneming.

Dat voorstel is afgeketst op het corporatisme van de bondskanselier. De heer Schröder beschouwt ondernemingen als kastelen die moeten worden verdedigd tegen alle aanvallers, vergetend dat de belangen van leden van de raden van bestuur niet altijd dezelfde zijn als die van de aandeelhouders.

Financiële dienstverlening

Een andere ambitie die ik heb gekoesterd is de totstandkoming van een grote geïntegreerde transatlantische markt voor financiële dienstverlening. Dat is geen eenvoudige zaak.

Een geïntegreerde markt die twee jurisdicties bestrijkt - de Europese en de Amerikaanse - loopt het risico van tegenstrij-

dige regelgevingen. Die risico's kunnen alleen worden geëlimineerd als beide jurisdicties de hoofdbeginselen van reciprociteit en gelijkwaardigheid aanvaarden. Reciprociteit, dus wat voor de een geldt, moet ook voor de ander gelden; gelijkwaardigheid, dus de Europese regels zijn misschien anders dan de Amerikaanse maar toch gelijkwaardig.

Op basis van reciprociteit en gelijkwaardigheid hebben Bill McDonough, de vorige *chairman* van de PCAOB, en ik het probleem van de dubbele registratie van accountants opgelost. En het gesprek met de SEC is nu zo ver gevorderd dat convergentie van IAS en USGAAP in het verschiet ligt.

Stabiliteit

Het is natuurlijk uiterst belangrijk dat de stabiliteit van het internationale financiële systeem verzekerd is. Jochen Sanio, het hoofd van de Duitse toezichthouder Bafin, zei onlangs dat hij '*scared as hell*' was van de dreiging van de *hedge funds*. Hij was er zeker van dat vroeg of laat een tweede LTCM-crisis plaats zou hebben. 'Het zal gebeuren. En op dit ogenblik is niemand erop voorbereid,' zei hij. Zijn Amerikaanse publiek geloofde er niet in.[6]

Slot

Ik kom tot een enkele slotopmerking. De republiek Venetië, 'la Serenissima Repubblica', heeft eeuwen van voorspoed en macht gekend. Daardoor verwend heeft het keer op keer economisch en diplomatiek de verkeerde keuzes gemaakt. Venetië kon zich niet meer aanpassen. Laat Europa niet het Venetië van de 21ste eeuw worden.

Eindnoten:

1 December 2004.
2 *Time Magazine*, 31 december 2005.
3 Charlemagne, 10 december 2005.
4 *Financial Times*, 9 december 2005.
5 *Financial Times*, 24 oktober 2005.
6 *Financial Times*, 23 september 2005.

Verantwoording

DE TWEE LAMPEN VAN DE STAATSMAN
Toespraak ter gelegenheid van de publicatie van het eerste boek van de serie *Nederlandse Cultuur in Europees Perspectief* in het Rijksmuseum, Amsterdam, 14 januari 2000.

NEDERLANDSE IDENTITEIT IN EUROPA
Ons Erfdeel-lezing, 29 september 2003.

MEESTERLIJK VERZAMELD
Toespraak ter gelegenheid van de opening van de gelijknamige tentoonstelling in de Kunsthal, Rotterdam, 20 januari 2001.

LESSEN UIT HET VERLEDEN
Gepubliceerd in het magazine *M* van *NRC Handelsblad*, februari 2004.

MINDERHEDEN EN VERDRAAGZAAMHEID
Toespraak op de Nederlands-Franse conferentie Erasmus-Descartes, Amsterdam, 9 december 2005.

DE EUROPESE MOPPERKORF
Mandeville-lezing 2004, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 27 mei 2004.

DE RADICALISERING VAN DE ROMANTIEK
Gepubliceerd in *Hollands Maandblad* 2001-3.

DE POLITIEKE KANT
Toespraak ter gelegenheid van het verschijnen van de eerste vertaling in het Nederlands van *De kritiek van de zuivere rede*, Goethe Instituut, Amsterdam, 2004.

FICHTE EN HET NATIONALISME
Dit artikel is in iets gewijzigde vorm gepubliceerd in *Hollands Maandblad*, 2001-10.

DE WILSFILOSOFIE VAN SCHOPENHAUER EN NIETZSCHE
Filosofie Magazine 2002, nr. 2, onder de titel ‘Was will der Liberale?’.

DE INTELLECTUELE WORTELS VAN HET FASCISME
Dit artikel is gepubliceerd in *Hollands Maandblad*, 2000-3.

DE EERSTE WERELDOORLOG ALS KATALYSATOR IN DE WERELD VAN DE IDEEËN

Dit artikel is onder de titel ‘De massa legde het fundament voor de eigen onderdrukking’ en in enigszins gewijzigde vorm gepubliceerd in het *Historisch Nieuwsblad*, maart 2003.

OPEN SOCIETIES, CLOSING MINDS

Deze vierde sir Karl Popper-lezing is gepubliceerd in *Filosofie Magazine*, 2001, nr. 1, onder de titel ‘Social Engineering: van scalpel tot houwdegen’.

ANDRÉ GIDE EN HET COMMUNISME

Dit artikel is gepubliceerd in *De Parelduiker*, 2005 4/5.

JOHN RAWLS: FILOSOOF IN DE AVONDSCHEMER VAN DE TWINTIGSTE EEUW

John Rawls-lezing, Utrecht, 21 november 2003.

STUDEREN ALS EGEL OF ALS VOS?

Toespraak gehouden ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar van de Universiteit van Amsterdam op 4 september 2000.

DE CANON

Toespraak voor de Vrienden van het Gymnasium, Utrecht, 15 oktober 2005.

INTELLECTUELE PLEINVREES

Toespraak gehouden in De Balie (Amsterdam, 2 maart 2004) en later gepubliceerd in *Vrij Nederland* (13 maart 2004 in de serie ‘Het idee van mijn leven’).

WAARHEDEN IN EEN TIJD VAN LIJMEN

Toespraak gehouden tijdens het Benefietdiner van het Willem Elsschot Genootschap, 2003.

DEMOCRATIE EN PRIVÉ-EIGENDOM

Gastcollege aan de Universiteit van Amsterdam, 2003.

DE VEELVOLKERENUNIE

Deze toespraak is gehouden ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar in Leiden, september 2004.

DE GEOPOLITIEK VAN DE EUROPESE UNIE

Toespraak tot de Bilderberg-conferentie, 2004.

DE TOETREDING VAN TURKIJE TOT DE EUROPESE UNIE

Dit artikel heb ik geschreven voor het Weense *Institut für die Wissenschaften vom Menschen*, november 2005.

DE EUROPESE ECONOMIE EN HAAR TOEKOMST

Toespraak gehouden in Londen op 25 januari 2006 op een van de *Netherlands City Lunches.*

Register

Aarsbergen, A. 185
Abou Jahjah, Dyab 32
Acton, lord 253
Adams, John 15
Adelmund, Karin 196
Adler, Victor 158, 169
Alexander III 164
Alva, hertog van 23
Angelico, Fra 36
Annunzio, Gabriele d' 147
Aquino, Thomas van 61
Archilochus 211
Aristoteles 190, 223
Arius 211
Arkoun, Mohamed 76
Armando 36
Arminius 119
Arnim, Achim von 115
Athanasius 211
Augustinus 237
Aurelius, Marcus 223

Babbitt, Irving 96
Bach, Johann Sebastian 237
Bakoenin 140
Balfour, Arthur 166
Bank, Jan 215
Baudelaire, Charles 184
Baudrillard, Jean 236
Bayle, Pierre 76
Beauvoir, Simone de 228
Benda, Julien 226
Berg, Alban 168
Bergson 96, 103, 141-143, 145, 151, 211
Berlin, sir Isaiah 94-95, 102, 106, 114, 127, 170, 172, 211
Bernstein, Eduard 143-144, 148, 159
Beth, Evert Willem 208
Beuys, Joseph 36
Bevers, Ton 38
Bianchi, Herman 43
Bismarck, Otto von 140, 173, 272
Blokker, Jan 215
Bloom, Alan 172
Boersma, Jaap 44
Bolivar, Simon 121

Borst, Piet 210
Braak, Menno ter 250
Brahms, Johannes 274
Brandt Corstius, Hugo 210
Brentano, Clemens 115
Breton, Thierry 294
Brinkhorst, Laurens-Jan 61
Broek, Hans van den 62
Brooke, Rupert 155
Buber, Martin 155
Burke, Edmund 127
Bush, George 235
Byron, lord George Gordon 121

Calvijn, Johannes 30
Carlyle, Thomas 86
Cassee, Elly 216
Castro, Fidel 246, 251, 255
Caute, David 184
Ceasar 223
Cézanne, Paul 37
Chateaubriand 223
Chirac, Jacques 293
Chopin, Frédéric 34
Chroesjtsjov, Nikita 227
Churchill, Winston 154, 171, 173, 237

Cicero 190, 219, 223, 237
Cliteur, Paul 217
Colbert, Jean-Baptiste 91
Collier, Peter 179
Confucius 207
Cooper, Cynthia 244
Costa-Lascaux, Jacqueline 74
Courtois, Stéphane 229
Croce, Benedetto 143, 148

Dales, Geert 38-39
Delors, Jacques 90
Derain, Anre 40
Descartes, René 76, 112
Dilthey, Wilhelm 103
Dionysius 232
Dolman, Dick 208-209
Donner, Piet Hein 218
Doorn, H.W. van 45
Dou, Gerard 40
Drees, Willem 57
Duijker, H.C.J. 195
Duisenberg, Wim 44

Eban, Abba 166
Eijkelboom, Jan 210
Einstein, Albert 237
Eliot, T.S. 36
Ellian, Afshin 217
Elsschot, Willem 242, 246-248, 250-251
Engels, Friedrich 86, 140, 146, 161
Epictetus 223
Erasmus 17, 219
Es, Andrée van 196, 215

Faber, Mient-Jan 51
Fazio, Antonis 292
Fennema, Meindert 185
Fichte, Johann Gottlieb 100, 113, 115, 117-122
Finkielkraut, Alain 124, 170
Ford, Henry 15
Fortuyn, Pim 58, 59, 72
Foucault, Michel 235
Fox, Charles James 219
Franz-Ferdinand 157
Freud, Sigmund 169
Fujimori 232

Fukuyama, Francis 125, 131, 134, 233-234
Furet, François 49, 185, 220
Fürst zu Schwarzenberg, Felix 272-273

Gaulle, Charles de 238
Gay, Peter 157
George, Lloyd 173
Gide, André 182-184, 186-188
Giscard d'Estaing, Valéry 287
Giuliani, Rudolph 37
Glasz, Jaap 209
Goethe, Johann Wolfgang von 96, 100, 102, 104-107, 221
Gogh, Theo van 58, 72, 75
Görres, Joseph 115
Goudsblom, Joop 132-133, 152, 210
Goya, Francisco de 237
Gray, John 216-217
Grimm, gebroeders 115
Grote, Karel de 268
Grotius, Hugo 17

Haakman, Anton 96
Hamann, Johann Georg 96, 102-105, 107, 129
Hande Scheltema, Maartje d' 223
Hardt, Michael 237
Havel, Vaclav 50, 185, 273
Hayek, Friedrich von 169-170, 191
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 100, 125, 127-130, 171-172, 190
Heidegger, Martin 226
Heinse, Wilhelm 100, 102, 105-106
Henri IV 153
Herder, Johan Gotfried von 96, 100, 102, 104-107, 113-115, 118, 129, 172
Herodotus 221-222
Herriot 187
Herzl, Theodor 165
Hesiodus 222
Hirsch, baron Maurice de 164

Hirsch, E.D. 215-216
Hirsi Ali, Ayaan 58, 72, 200, 217-219
Hirst, Damien 38, 40
Hitler, Adolf 124, 147, 167, 169-170, 179, 187, 217, 268
Hobbes, Thomas 99
Hobsbawm, Eric 122, 228
Hoeve, Maria van der 218
Hollander, Paul 185
Homerus 221-222
Hooft, Pieter Cornelis 219
Horowitz, David 179
Horst, Han van der 217
Houten, Samuel van 140, 173
Huizinga, Johan 16, 22, 123
Hulsman, L.H.C. 43
Hume, David 100

Illarionov, Andrei 289

Jacobi, Friedrich Heinrich 129
Janmaat, Hans 219
Johnson, Lyndon 174
Johnson, Samuel 84
Juncker, Jean-Claude 291
Jurgens, Erik 208

Kafka, Franz 270
Kalniete, Sandra 267
Kandinsky, Wassily 36
Kane, Sarah 36
Kant, Immanuel 83-85, 88, 108-110, 112-113, 116-118, 120-122, 125-130, 213, 217
Karel v 24
Kautsky, Karl 143-144, 159
Keats, John 184
Kedourie, Elie 117, 121, 131
Kennedy, Paul 287
Keynes, John Maynard 95, 152
Khomeiny, Ayatollah 235
Kissinger, Henry 14-15
Klein, Ger 45
Klinger, Friedrich 100, 106
Klompé, Marga 57
Koestler, Arthur 49, 169, 227
Kohnstamm, Dolph 216
Kok, Wim 292
Konrád, György 273

Kossmann, Ernst 33

Labriola, Arthur 148
Lachmon, J. 47
Laden, Osama bin 235
Last, Jef 183
Lawrence, D.H. 195
Leavis, F.R. 36
Lenin, Vladimir 124, 160-162, 184, 231, 255
Lenz, Jakob 100-101, 106
Lessing, Gotthold Ephraim 217
Levy, J.A. 122
Lewis, Bernard 277
Liszt, Franz 274
Livius 221, 223
Locke, John 99, 200, 253
Lodewijk XIV 91
Louw, André van der 48
Lubbers, Ruud 56
Luxemburg, Rosa 160

Machiavelli, Niccolo 85
MacIntyre, Alisdair 112
Macke, August 36
MacLaine, Shirley 185
MacSharry, Ray 60
Madison, James 237
Magee, Bryan 174
Mahler, Gustav 274
Maistre, De 95, 172
Majakowski, Vladimir 185
Malraux, André 182, 188
Mandeville, Bernard 81-88, 91-92
Mann, Thomas 155
Mao Zedong 48, 49, 255
Marinetti, Filippo 146-149, 151, 154
Marx, Karl 84, 140, 143-144, 146, 151, 161, 171-172, 180, 254
Matteotti 167
Mayer, Arno 154
Mazarin, Jules 52
McCreevy, Charlie 294

Meerwaldt, J.D. 206, 208
Menander 222
Merkel, Angela 295
Metternich, Clemens 270
Meulenbelt, Anja 185
Michels, Roberto 148
Mill, John Stuart 258
Mises, Ludwig von 180
Molotov, Vjatsjeslav 187
Mondriaan, Piet 36
Mönnich, Conrad Wilhelm 208
Mosca, Gaetano 148
Mugabe, Robert 251
Muggeridge, Malcolm 187
Mulisch, Harry 186
Mungra, L. 48
Müntefering, Franz 295
Musil, Robert 270
Mussolini, Benito 123-124, 147-151, 161-162, 170

Napoleon Bonaparte 118, 268
Negri, Toni 237
Nietzsche, Friedrich 132-136, 140
Nightingale, Benedict 179
Nozick, Robert 194
Nuis, Aad 210
Nye, Joseph 283

Oldewelt, H.M.J. 208
Oranje, Willem van 215
Ortega y Gasset, José 162-163, 167
Orwell, George 230
Ovidius 223
Owen, Wilfred 155
Ozouf, Mona 221

Pamuk, Orhan 285
Pareto, Vilfredo 143, 148
Pasternak, Boris 183
Pauw, Adriaen 12
Pindarus 222
Pitt, William 219
Plato 82-83, 171-172, 211, 222-223, 231-233
Plotinus 223
Poetin, Vladimir 289
Popper, Karl 168-174, 177, 180-181
Prodi, Romano 296

Pronk, Jan 41, 48

Ranke, Leopold von 114
Rawls, John 190-195, 197-201
Reagan, Ronald 185
Rembrandt van Rijn 34
Renoir, Pierre-Auguste 37
Revel, Jean-François 50, 185
Ribbentrop, Joachim von 187
Richelieu, kardinaal De 52
Rilke, Rainer Maria 155
Rimbaud, Arthur 184
Ritzen, Jo 34
Robespierre, Maximilien de 121
Romein, Annie 22
Romein, Jan 22
Roosevelt, Eleanor 76
Rooy, de 215
Rosenthal, Norman 38
Rousseau, Jean-Jacques 96-102, 105-107, 109, 116, 126, 172, 220, 234, 254-255, 257-260
Rowley, Coleen 245
Roy, Arundhati 235
Rubinstein, Renate 210-211
Rushdie, Salman 219
Russell, Bertrand 141
Ruysdael, Jacob van 40

Saatchi 37-38
Sallustius 223
Sanio, Jochen 298
Sapir, André 297
Sartre, Jean-Paul 238
Sassoon, Siegfried 155
Savigny, Friedrich Karl von 114
Scheffer, Paul 58, 72
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von 100
Schiffrin, Jacques 188
Schleiermacher, Friedrich 103
Schmidt, Helmut 287
Schmitt, Carl 226-227

Schnabel, Paul 71
Schönberg, Arnold 168, 169
Schopenhauer, Arthur 128-133
Schröder, Gerhard 297
Schubert, Franz 168
Schultz, Martin 293
Schwarzenegger, Arnold 59
Scott, sir Walter 97
Selassie, Haile 200
Serrano, Andres 39
Shakespeare, William 237
Shaw, George Bernard 179
Shelley, Mary 97
Sipkes, Leonie 56
Smith, Adam 83, 86, 88, 196
Socrates 220, 225, 231
Sokal, Alan 236
Sophocles 207
Sorel, Georges 106, 144-145, 147-148, 151, 154, 160-161
Soto, Hernando de 262
Souvarine, Boris 187
Staal, Frits 206-207
Staay, A.J. van der 71
Stalin, Jozef 49, 124, 161-162, 170, 179, 187, 227, 255, 268
Stendhal, Henri Beyle 184
Sternhell, Zeev 149
Stevaert, Steve 246
Stoel, Max van der 45
Stoiber, Edmund 293
Strachan, Hew 155
Strauss, Richard 274
Stravinsky, Igor 146
Swaan, Abram de 45, 209

Tacitus 207, 221, 223
Thatcher, Margaret 295
Thijn, Ed van 208
Thorbecke, Johan Rudolf 122
Thucydides 222
Tobback, Louis 27
Tolstoj, Leo 211-213
Toulmin, Stephen 153
Traa, Maarten van 49
Treub, Marie Willem Frederik 173
Troelstra, Pieter Jelles 157-158, 162

Uyl, Joop den 14, 43-44, 48, 53, 174, 288

Valk, Gerrit 56
Vargas Llosa, Mario 232
Velde, Henk te 122
Vergilius 221
Vico, Giambattista 95
Voorhoeve, Joris 13
Vries, Bert de 43, 52-53
Vries, Theun de 188, 229-230
Vuijsje, Herman 57

Waal, Lodewijk de 196
Wagner, Richard 140, 274
Walpole, Horace 97
Watkins, Sherron 244
Webb, Beatrice 178-179
Webb, R.K. 157
Webb, Sydney 178
Weber, Max 51
Weizmann, Chaim 165
Wells, H.G. 228
Wesseling, H.L. 141
Wiegel, Hans 230
Willem I 26-27
Willem II Frederik George Lodewijk 12-13,
Witt, Johan de 13
Wittgenstein, Ludwig 169
Wöltgens, Thijs 19-20
Woude, Ad van der 40

Zalm, Gerrit 61, 291
Zamoyski, Adam 120
Ziaoping, Deng 185
Zijderveld, Anton 37
Zwan, Arie van der 43
Zweig, Stefan 163